

Rahwamajanduse-teadus peajoontes.

Kirjutanud **Harald Westergaard**,
Kopenhageni ülikooli professor.

Seestistanud **Eduard Wirgo**.

Tallinnas, 1910.

Trükitud Tallinna Eesti Kirjastuse-ühisuse kuluga.

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to Harald Westergaard, located at the bottom right of the page.

W, Ehrenpreis'i trükk, Tallinnas

U 30985341

Gestikeelse wäljaande eesjõnaks.

Profesjor Westergaardi tööd Eesti lugejate-ringkonnale pakudes on ehk kohane raamatu kirjutajat paari sõnaga tutvustada.

Profesjor Harald Ludwig Westergaard (l. westergord) sündis Kopenhagenis 19. jürikuup. 1853. Üliõpilaseks saades õppis ta ülikoolis ja politehnikumis, alguses iseäranis matematika vastu huwitust tundes. Ülikooli eksamite järel jättas ta õppimist a. 1878—79 wäljamaal, kus peaasjalikult W. Stanley Jevons, J. M. Ludlow ja Lujo Brentano ta peale juuremat mõju awaldasiwad. Aastatel 1880—82 oli ta tulefinnituse ametnikuks ja hakkas siis tulefinnituse asja uurima. Aastal 1881 sai ta ülikooli kuld-auraha surewuse-armustiku üle kirjutatud uurimisetöö eest, mis pealkirjaga „Die Lehre von der Mortalität und Morbilität“ trükiti ilmus (uuendatud wäljaanne 1902). 1883. a. peale on W. dotsendiks olnud ja aastast 1886 riigiteaduse professoriks Kopenhageni ülikoolis, ühel hoobil a. 1896—1900 ka kõrgemas põllutöökoolis õpetades.

Westergaardi uurimised liiguvad peaasjalikult armustikualal ja ta on selle teaduse üks tähtsamatest edustajatest — praegu ehk kõige tähtsam. Oma uurimiste tagajärgefid on ta esitanud mitmetes Daani ja wäljamaa ajakirjades. Selpool-nimetatud töölijaks on ta a. 1890 raamatu kujul armustikuteaduse õperaamatu awaldanud, ühes peadirektor Rubiniga kaks armustikuteaduslist uurimisetööd „Landebefolkningens Dodelighed“ (1886) ja „Aegdeskabsstatistik“ (1890). Aastal 1891 sai ta walmis raamatu „Inledning til Studiet af Nationaloekonomien“, a. 1896 „Den aeldre Nationaloekonomis Opfattelse af det sociale Spoergsmaal“, a. 1897 „Forelaesningar over almindelig Oekonomi“ (trükitud käsikirjana), ja 1908. a. kewaadel „Nationaloekonomien i Hovedtraek“. Need tulewad tema tähtsamateks töödeks lugeda.

Viimane raamat on mitmetpidi tähelepanemiseväärne, iseäranis oma selge teadusliku põhjenduse ja hõlpsaste arusaadava lüheda esituse poolest. Paiguti sunnivad küll matemaatilised kalduvused W-d numbrid rohkem tarvitama kui meil seda on harjutud nägema.

Daanikeelse väljaande eesõna.

Käesolev raamat on kõige pealt õigusteaduse üliõpilastele määratud ühes professor Scharlingi „Nationalökonomiens Teori“ nimelise õperaamatuga õigusteadlike eksami esimese osa jaoks, aga ma olen ka püüdnud ettekandele niisugust kaju anda, et raamat ka muile rahvamajanduse-teaduse algaimeid tundma õppijatele abiks võiks olla, näit. rahva-üliskoolides. Mõnedes kohtades on ettekanne laialisem kui seda ülemalnimetatud eksamil võidakse nõuda; nii olen näituseks piiriväärtuse-õpetust täielikkuse mõttes paari tähendusega ka matemaatilisest küljest valgustanud, kuna ma muidu sellest aineist kõneledes oma töö juurde „Inledning til studiet af Nationaløkonomien“ (1890) olen juhatanud.

Kopenhagenis, jürikuul 1908.

Harald Westergaard.

Sissejuhatus.

Rahwamajanduse-teadus on õpetus ühiskonna majanduslikest elust niisugusena, nagu see warade walmistuses, wahetuses ja jaotuses ilmeneb. See on teaduseharu, mida mitme nimega nimetatakse. Kord kõneldakse rahwamajandusest, kord riigimajandusest, rahwamajanduse-teadusest, wõi ainult majanduseteadusest, wõi, kui pearõhku ühiskondlike külje peale pandakse, ühiskonnamajanduseteadusest jne.

Õpeneb, et see on wähem tähtis, misjuguise nimega seda teadust nimetatakse, kui aga tema siu, otstarbe ja uurimise wiisi kohta selgusel oldakse. Kui mina siin nimetust „rahwamajanduseteadus“ (Nationaloekonomi) tarwitan, siis mitte sellepärast, et see selle teaduse mõistele kõige wastawam oleks, waid sellepärast, et see nimetus laiemalt tarwitusele on wõetud ning selle kaudu, sõna otsekohesest tähendusest rippumata, oma iseäraliku jume on saanud.

Niisama nagu nimi mõnda korda on muutunud, nii on ka muutunud käsitus sellest, mida rahwamajanduseteadus õieti uurima peab (aine) ja misjugal wiisil (method). Kui kõige pealt üksikut isikut filmas pidada, wõib kergeste hakata tähele panema seda wiisi, mille abil see isik teiste isikutega kauba-ühendusesse astudes oma tarwidused täidetud saab. Misjugal juhtumisel kitseneb rahwamajanduseteadus wäärtuseõpetuseks; siin lepatakse peaaesjalikult selle küsimusega, kudas hind kujuneb ja kudas pakkumine ja nõudmine walmistuse peale juwad. Ja ongi aeg olnud, mil niisugune käsitus õige üleüldine oli. See oli aeg, mida teatava õiguslega isiklikuse-ajajärguks wõib nimetada ja mis umbes 19. aastajaja keskastate peale langeb. Sinna jõuti seda hõlpsamine, kuna teaduslike tööjaotust maksma jooti panna. 18. aastajaja teadusemehed ei olnud sel-

les mõttes küllalt hooljad. Nende tööd on laialised ja see annab tegijale võimaluse kõikjuga aineid puudutada, olgu nad siis raamatu pea-uurimiseainega kas lähemas või kaugemas ühenduses. Kuna nüüd nende isikuliste püüete vastu teatav vastumõjumine on sündinud, on loomulikult teataval määral rahvamajanduse-teaduse ülesande wana käsituse juurde tagasi pööratud. Nüüd jaadakse aru, et teadusline tööjaotus liig pikale võib minna; ühiskonna majandusline elu on üksus, selle üksikuid osasid ei või eraldada sellest elundlisest ühendusest, milles nad teineteisega seisawad. Ja sellepärast oldaksegi nüüd kalduwamad kui üks inimisepõlwo tagasi ühiskondliku ja majanduslise elu uurimist üheskoos jeletama, ühes ka ühiskonna-elu eetikalist ehk kõlblist külge, niipalju kui see rahvamajanduse-teadusesse puutub, tähelepanemise alla wõttes.

Seesugusel rahvamajanduse-teaduse käsitusel wõiwad oma nõrkused olla. Mida enam tema ülesannet piiratakse, seda hõlpsamine võib ta kindlat uurimiseviisi kätte jaada, ja hõlpsamine on ka üksmeel eriküsimiste peale wastamisel kättesaadaw. Mida rohkem ühiskonna-elu nähtusid arwesse wõetakse, mida enam eetikalist külge tähele pandakse, seda enam saawad küsimused üksikute isikute ilmawaatest rippuwateks, seda suurem kindlusetus tuleb nähtawale uurimiseviisis ja tagajärgedes. Paljude inimeste meelest näib rahvamajanduse-teadus siis teadus olewat, milles käsil olemate küsimuste kohta ühte ja teist enam wõi vähem üleüldisemalt ütleva õpitakse, ilma et nende tõelisest äraotjustamisest jutugi wõiks olla. Tõsi, rahvamajanduse-teadusel on küll täieliselt teadusline ülesanne: uurimise-aineteks olemate nähtuste põhjusid ja tagajärgeid jeletada. Aga raskest põhjuste eraldamises on haruldaselt suured. Ei wõida, nagu füüsikas wõi täheteaduses, muutumata seaduste peale tähendada, kõikides otjustes on teatav relatiwus; waewaga wõidakse ühiskonna haiglaste nähtuste, nende põhjuste ja iseloomu kohta ühisele otjulele jõuda, igal juhtumisel oldakse aga nende paranduse-abinõude kohta isearwamisel.

Päris ilma loomulikude piirideta ei ole rahvamajanduse-teadus siiski mitte. Üksiku isiku kasutoow erategewus ei käi tema piiridesse, wälja arwatud ainult need juhtumised, kui see tegewus kõikjuga peale mõju awaldab. Sedasama tuleb ütelda ka kasutoowa tegewuse tehnikalisest küljest. Ei uurita näit. seda, kuidas trükkida ajutatakse wõi misjuga keemialisi prot-

jesfifid wabrikant tarwitab. Rahwamajanduse=teadus ei puutu faubandufeteadusesse, ei metfa=asjandusesse ega põlluteadusesse. Teiste sõnadega, tema ei anna üfsifule ififule tarwilikka teateid selle ife=äralise elu=ülesande jaoks, mis tema on walinud. Aga kõigist laialipillutatud üfsifuteist nähtustest katjutakse ühtlast pilti kujutada. Katjutakse seda selgeks teha, kudas paljud üfsifud toimetused üheskoos tarbeainete nõutamise peale mõjuwad, kudas ififeweo kaswamise peale, wõi kudas rikkalik wõi wilets wiljasaaf hindade peale mõjub ja selle kaudu wahetuse=wahefordasid muudab ja mitmejuguuste feltskonnafihtide seijukorra peale mõju awal-dab. Uuritakse näituseks, misjuguust mõju riigiwalitsus ififeweo=tollide kaudu wõib awalbada ja misjuguused rahwafihid sellest kasu wõi kahju saawad. Siiski on selge, et rahwamajanduse=teadusel sellest piiramisest hoolimata teiste teadustega palju kokkupuutumise=kohtasid on. Põllupidamise eriwiifide wõi rööwpõllupidamise kahjuliku mõju küsimuses toetab ta ennast näit. põllutöö=teemia ja põlluteadusliste uurimiste tagajärgede peale; kui tolliküsimusest kõneldakse, on faubandufeteaduses juur tähtsus jne. Selles mõttes on rahwamajanduse=teadus niifamasuguses seijukorras, nagu muudki teadused. Nii on näit. matematika kõigi loodufeteaduste abiteadus, ja need ülesanded, mis wiimased talle andnud, on juurel mõõdul tema arenemise peale edendamalt mõjunud.

Tespool nimetatud rahwamajanduse=teaduse ajaloo ajajär-gul, mil seda teadust wäärtuseõpetuseks piirama kalduti, oli wõrd=lemisi hõlbus kindlat u u r i m i s e w i i f i k ä t t e s a a d a, s e d a h õ l p = j a m, k u n a s e l a j a l h e a m e e l e g a r a h u l o l d i a b s t r a k t i l i s e ühiskonna ja selle kõige l i h t j a m a t e p õ h j u s j o o n t e w a a t = l e m i s e g a l e p p i m a, m i l l e p o o l e i f e ä r a n i s I n g l i s m a a l a r w a t i a r e n e = m i j e k ä i k u s i h t i w a t. M u s e k s w õ e t i, e t ü h i s k o n n a k õ i k i l i i k m e i d e g o i s m u s e h k e n e s e a r m a s t u s e l u s t a b, m i s n e i d t õ õ s t j a t o o d e t e s t w õ i m a l i k u l t j u u r t k a s u k i h u t a b s a a m a, j a e t n a d i g a w i i f i o m a k a s u f i l m a s p i d a s i w a d. W e e l a r w a t i, e t ü h e s t a m e t i s t t e i s e ü l e m i n e m i n e õ i g e h õ l p j a s t e w õ i s j ü n d i d a, n i i e t t õ õ p a l g a t õ u s m i n e w õ i k a u p a d e h e a m i n e k ü h e s m a a n u r g a s k o h e r e i s e s t m a a n u r g a s t t õ õ j o u d u d e ü h e s t k o h a s t t e i s e ü m b e r p a i g u = t a m i s e e n e j e g a k a a j a t õ i. S i i a t u l i l i s a k s o l e t a m i n e, e t r i i = g i w õ i m t ä i e l i s t l i i k u m i j e w a b a d u s t p i d i l u b a m a, j a l õ = p u k s, e t e r a o m a n d u s e = õ i g u s t ä i e l i s e l t m a k s e w p i d i o l e m a.

Niisjuguused oletamised juhatafiwad loomulikult d e d u k t i w =

lije uurimiseviisi juurde. Mõnda oletatud asjaseisukorda aluses wõttes hakati tegelikult elu kogemusi tarwitamata uurima, misjuga-
jed tagajärjed teataval põhjusel on, näit., kudas mõni üleslei-
dus kaupade hindade ja tööpalkade peale mõjub. Seejulgune ab-
straktiline uurimiseviis, mida Ricardo ja tema järeltulijad
tarwitasiwad, wiib loomulikult puhtaste matemaatiliste
uurimiste juurde, kuigi rahwamajanduse-teadlased ise jelles tead-
wad ei oleks olnudki. Rahwamajanduse-teadusest tuleb juuruste-
õpetus; selle seadused saawad matemaatilise iseloomu ja neid
wõidakse awaldada ja põhjendada matemaatika märkidekeelega.

Tunnistatagu, et ühiskond, seesugusena, misjugaüks ta wii-
maste põlwele ajal on arenenud, paljudest külgedest ongi eel-
poolnimetatud abstraktilise ühiskonna laadiliseks kujunenud. Wa-
remalt oliwad elanikud seaduste ja wiletsate liikumise-abinõude
sunnil sündimisekoha külge tugewaste seotud; nüüd walitseb pea-
aegu piiramata wabadus rännata, kuhu keegi tahab. Wabadus tõe-
lepingute tegemisel on juurem. Raubitsemine
on peaaesjas waba (uuema aja kaitsetollipoliitika hoolimata),
wastandina endise aja jisse- ja wäljaweo-keeludele, monopolidele
jne. Selleks on kaasa mõjunud weoriistade kiire edenemine: praegu
on olemas suuri tollipindasid ühiste tollirajadega, millede sees-
pool wahetus piiramata (näit. Amerika Ühisriikides ja Saksa-
maal). Tööjaotus läheb iga juuremaks; põllupidamisest lahku-
wad mitu tööstust: kodune kangakudumine lõpeb, wõid walmista-
takse ühispimatalitustes, põllutööriistu wabrikutes jne.

Sel liikumisel, mis mitte ainult ühe maa peale ei ulata,
on mõnikord rewolutsioniline jumi (näit. Jaapanis). Siiski leidub
maakera peal palju ühiskondi, kes arenemises õige taha on jää-
nud. Paljudes kohtades ei ole põllupidamine 18. aastajaja
arenemise-astmest kaugemale saanud, teistes paikades oldakse weel
kest- ja wana aja arenemiseastmel. Ja kõige rohkem edenenu-
d ühiskondadeski on suuri tafistusi wabale arenemisele. Nii on
olemas tugew wool, mis nõuab, et riigi wõim üksikute isikute töö-
wahetordadesse peab segama (töökaitse-seadused, seadused börse-
kelmuste wastu jne.). Selle lisaks on ka ühiskonna-moralil
oma mõju (heategewus, töõjõudude ülekohtuse tarwitamise hukka-
mõistmine ühiskonna poolt jne.). Sedasama tuleb ütelda ka
tõmmete mõju st (harilikud palgad jne.). Ka on teisi tafis-
tusi, mida ära tuleb wõita. Igaüks on alati enam wõi vähem

oma kodupaiga külge seotud ja selgi põhjusel ei walgu töäjõud nii hõlpsaste, nagu oletatakse, sinna, kus neid tarwitatakse. Ühteliitumise äraarvamata tähtsus muudab suurel määral ühiskonna iseloomu. Tööpalk määratakse tööandjate- ja töötegijate-ühisuste waheliste läbirääkimiste kaudu, ja kogu uuema aja ühinemiselikumine (trustid) mõjub hindade kujunemise peale nii suurel mõõdul, nagu sellest waremalt undki ei wõidud näha.

Ka ei wõi ühiskonna üfsitud liikmed nii hõlpsaste oma kajude eest hoolitseda, nagu arwati, nad ei wõi õigeid teateid wõltsitute kõrwal ära tunda jne., ja kuigi neil täielik üleüldine pilt kõigest oleks, sinna tungimine, kust nad kõige parema wahetuswäärtuse oma töö eest soaksiwad, wõtaks palju aega. Ka wabrikant ei wõi äkitselt masinaid muuta; peaaesjalikult wõiwad ainult uued ettewõtted wabaste oma jõudusid tarwitada (uued peaoma paigutamised, noored inimesed, kel töö-ala tuleb walida). Ühe lõnaga, ühiskond on aeglasemalt liikunud kui on oletatud.

Seda arwesse wõtmata on tõeline ühiskond palju keerulisem ja kirjumalt kokku seatud kui seda wanem rahwamajanduse-teadus oletas. Mii jaguneb näit. töölistekiht mitmesse alaliiki, kelledest igaühel oma kasud on; tema liikmed ei ole kõik ühesuguses seisukorras. Sellepärast nõutakse suurt tähelepanemist tõlise elu kohta, enne kui deduktiõni tarwitada usaldatakse. Siin on asjaolu niisamasugune, nagu fiisikas, kus tähelepanekute kaudu kawatsetud teooriate õigust tõendada katsutakse.

Küsimus seisab nüüd selles, misugune tähtsus on esitatud muutustel oletatud aluste kohta, kas on wõimalik eelnimetatud põhjal uurimist jatkata, kuigi tal suur kogemuse-ainete hulk aluseks oleks, wõi oldakse sunnitud sellest uurimisewiisist täitsa lahkuma. Kas on siis kombel ja ühiskonna moralil nii suur mõju, et enese-armastuse mõju kaob? See ei ole sugugi mõtteline wõimatus aga sellest hoolimata on õigus uurida, misuguste seaduste juurde enesearmastuse oletamise kaudu wõidakse tulla. Hoolimata kumbe ja ühiskonna morali taõistawast mõjust on enesearmastus fiiski wõimja tegurina olemas (lootused suurema tööpalga, odawamate hindade peale), ja sel filmapilgul, mil taõistused kõrwale jaadetakse, sünniks liikumine teoria poolt näidatud sihis. Ülesanne läheb siis aina keerulisemaks, kuna mitte ainult nimetatud seadusid ei tule uurida, waid ka taõistuste juurust. Kuni wiimased ära

pole määratud, võidakse ainult woolude sihtidest kõneleda, kuid mitte otsustada, misjugal mõõdul nad täide lähewad.

Deduktiwlise uurimisewiisi toeks nõutakse siis laialisi ajaloo, armustiku ja hingeteaduse kogemusi. Seega on öeldud, et rahwamajanduse-teaduses induktсионil niijama palju õigust on kui deduktiонil. Ei ole õige ühekülgselt ühe uurimisewiisi peale pearõhku panna; kui tõtt tuleb otsida, ei ole waja ühtegi uurimisewiisi kõrwale heita, mis otstarbe kättejaamisele wõib aidata. Seda käsitust tunnistabki juurem osa meie aja uuri-jatest õigeks; kuigi nad oma arenemise ja mõtlemisesihtide iseäral-duste põhjusel kord ühe, kord teise uurimisewiisi peale pearõhku pane-wad, on wae ainult määras (kwantitatiwline), mitte laadis (kwalita-tiwline). Nii püüab näituseks Saksa n. n. „ajalooline“ kool, kes „klassikalisele,“ iseäranis aga Inglise rahwamajanduse-teadusele was-tandiks on, uuritawate küsimuste kohta ajalooliste tõenduste waral selgusele jõuda. Sellele koolile oli õige tähtis tõelikkude asjade seisukorda tundaja sellest otsiti siis juhatus küsimuse arusaamiseks. See kool tunnistab relativuse paljude rahwamajanduse-teaduse tagajärgede kohta maksmaks; kui näit. teatawal ajajärgul teata-wal maal kaitsetollid soowitawad oliwad, wõis selle asemel wabakaubit-semine teistjugalstes oludes soowitaw olla jne. Reid rikkalikka tähelepanekuid tõsijest elust arwesse wõttes, olgu nad ajaloo-lised wõi armustikulised, wõidakse paljude majandusliste õpelaujete (akxiomide) tekkimist indukციони kaudu mõelda. Nii wõidakse sel teel näit. jelle kohta selgusele jaada, et tööpalk algupäralistes oludes õige pikkamisi muutub, et urakatöö on wiljakam kui päewapalgalise töö jne.

Rahwamajanduse-teaduse uurimise algainetest on mõned nii-jugused, millede puhul oletamised kiireste liikuwast ühiskonnast wäga hästi tõsise eluga kokku käiwad. See maksab näit. wahetuses maailmaturul ja siin on kogemuse toena deduktiwline uurimise-wiis otstarbekohane. Wähemal määral on asjaolu niijamasugune wäiksel mõõdul kauplemises ja tööpalka-küsimuses.

Maailma-kaubitsemise kohta, tema peenikeste mõõdupuudega, pakkumise ja nõudmise jaoks ja elawate jagedaste äratundmata wõistlustega, wõidakse küll öelda, et need wahed, mida abstrakt-sioni kaudu kättejaadud tagajärgedest wõidakse mõelda, jagedaste niijamasuguse ijeloomuga on, kui need perturbatsioonid (segadused), mida täheteadlusel taewakehade teesid uurides tähele tuleb panna, ja

uurimise tagajärjedki on ühesugused: niisama nagu täheteadlane enne taewakeha tee wälja arwab, teiste taewakehade mõju jelle peale arwesse wõtmata, ja alles siis uurima hakkab, kui juuri kõrwalekaldumisi see mõju sünnitab, niisama võib rahwamajanduse-teaduse uurija esiteks teatawal määral oletatud olusid waadelda ja alles siis järele uurida, misjuguksid muudatusi olew elu võib sünnitada. Muil aladel on see vähem kohane; ja mida kaugemale tõsine elu jellest oletatud kergeste liikuwast ühiskonnast jääb, seda etteaatlikumalt tuleb lõpuotsusid teha, nii et, nagu wõeldud, jagedaste ainult tungist mõnesuguse woolu poole juttu võib olla ja mitte tõelisest woolust enesest.

Kui eespool meelde tuletati, et rahwamajanduse-teaduses jamas küsimuses mitmesugustele lõpuotsustele võib tulla, siis on see jelle tagajärg, et aluseks olewad olud wäga mitmesugused wõiwad olla ja et takistawalt mõjuwad põhjusedki mitmesugused on. Aga peaaegu alati, kui tegeliku elu olude käsitusest küsimus, ja kui rahwamajanduse-teadus tegelikkude ettepanekute juurde peaks juhatama, on wastus isikuteest rippuw. Iga üksik isik pidagu siis oma käsitusest individualismuse ja sotsialismuse kohta kinni ja kuigi mitmesugused käsitused praegusel ajal tõsises elus üksteisele palju lähemal seisawad kui seda harilikult arwatakse, kestab wõililus nende pärast põlwest põlwe edasi. Sellepärast tuleb lahkuminekut iseäranis rahwamajanduse-teaduse „politikas“ ette, vähemal määral aga „teorias“, teaduseõpetuses. Neid kahte rahwamajanduse-teaduse külge on jagedaste tahetud üksteisest ära lahutada, kaheks eriteaduseks. See, mis eespool ette toodud, võib jeda teatawal mõõdul heaks kiita, aga teisest küljest võib jagedaste tööle hukatusesks olla, kui kahesugusel wiisil sama asja käsitama hakatakse. Nii näit. wõidakse rahwa-arwu küsimuses õige raskelt neid kahte oja lahutada. Sel põhjusel olengi järgnewas esituses jellest jaotamisest kõrwale hoidnud ja käsitan „teoriat“ ja „politikat“ kõrwuti.

Ühiskondline ja majandusline seisuford wanemal ajal.

Selle järele, mis siin ette toodud, on huvitaw lühikestes joontes ühiskonna arenemist üle waadata. Meie teadmised on siin küll weel õige puudulikud, aga on siiski õnneks läinud mõnes asjas endistest oludest enam-wähem selget pilti luua, mis mõnes tükis waremalt jündinud käsitusega kokku käib, mõnes tükis aga sellest täitsa lahku läheb.

Ujumise-olusid uurides võib tähele panna, et ühiskonna majanduslised tingimised wanemal ajal hoopis teistjuguised oliwad, kui meie päewil. Kõik näitab sinnapoole, et Europas esiajaloolisel ajal inimesed väga harwalt ajusiwad; läbipääsemata metsjad on paljudes kohtades inimesi üksteisest lahutanud ja asunduste maa-ala ära piiranud. See ei käi mitte ainult nende kaugele aegade kohta, mil koopaelanikud Prantsusmaal elasiwad samal ajal kui mammuti-elewant, wõi jël ajajärgul, mil kiviaja rahwaste söögijätiste-hunikud Daanimaal kujunesiwad, wõi mil waiaehitused Schweiži siiejärwedel jündisiwad, waid samasugune on asjaolu olnud ajaloolijele weel palju lähemal ajal. Weel klassikalisel wanal ajal, jël rikkal kultura-olu walitjusel, elas inimesi üleüldiselt palju harwemalt kui meie päewil. Arwamised, et paljudes wana aja riikides rahwast õige tihedalt olla olnud ja neis lugemata orjadehulgad olnud, on liialdatuteks tunnistatud, kuna näit. on arwatud, et wäikse Nigina saare poolteise ruurpenifoorma juurusel pinnal 470.000 orja olla asunud. See arw jääb liialdatuks, ka sellegi järel, kui seda hiljemalt 70.000-ni on vähendatud; Kristuse ajal arwati Italia elanikkude arwu ainult 6 miljoni peale, kogu ääretus Rooma riigis oli ehk 50—60 miljoni. Loomulikult on wana aja kulturariikides keskkohtasid olnud, kus tihedalt on asjutud, nagu Egiptus, Mesopotamia, Põhja-Afrika jne., niijama

ka juuri linnafid, kus terwishoiu = sissejateid on olnud, sest et juur inimestehulk nende joetamise tingimata tarwiduseks tegi (wõrdle kaewamisetööfid Rhorsabadis). Roomas oli kõige paremine sissejateid weewärf, kust wett paljudesse kōrwalistesse asutustesse juhiti, ja isegi weefloetid ei olnud roomlastele tundmatad. Aga üleüldiselt oli elanikkude arv palju wäiksem kui praegu.

See, mis siin öeldud, maksab ka keskaja kohta. Arwatakse, et Inglismaal weel 14. aastajaja lõpul ainult umbes 2 miljoni elaniku on olnud. Linnad olivad üleüldse õige wäikesed. Paljudes maades algab linnade asutamine üleüldiselt alles hilisel keskajal. Elanikkude arwu wähesust tõendab see, et Londonis, tema heast seisukorrast kaubanduselinnana hoolimata, weel 1377. a. ainult 35.000 elaniku arwatakse. Wiies muus Inglismaa linnas oli elanikka 5.000-de ja 11.000-de wahel; kõik muud linnad olivad wäiksemad; paljud linnade elanikud elasiwad põllutööst. Nürnbergis, misel Saksjamaal kaubanduselinnana juhtiw seisukord oli, tõusis elanikkude arv 15. aastajajal ainult 20.000-ni, samal ajal oli Dresdenis ainult 5.000 ja Frankfurtis Maini ääres 8.000 inimest.

Elu oli üleüldiselt kindlujeta wanal ja keskajal. Wõis juhtuda, et kui palju aastaid üksteise järel head olivad, elanikkude arv suureste kaswas; aga siis tuliwad äkitselt need suured katkutõbed, millede kohta ajalugu mõndagi tõendust teab tuua. Näituseks nimetada juurt katku (arwatawaste muhukatku), mis aastal 543 egiptlaste wiljalaewadega Byzantioni toodi ja sealt algades suurema osa Euroopast ära häwitas, ning musta katku (kah teataw muhukatku) 14. aastajaja keskul, mis Hiinamaalt Euroopasse näib tulnud olewat. Kassa (Teodosia) piiril Krimmis suuremat hoogu jaades lagunes see katku Genova kaudu (1347) paljudes maades laiali, kus siis elanikkude arv hirmsaste wähenes. Londonis arwatakse pooled elanikkudest ära olewat jurnud, paljudes maakihelkondades juriwad elanikud kuni wiimajeni. Selle liigaks oli tõbesid, nagu pidalitõbi ja rõuged, jagedastest keh Wade aastate nälja-joetõbest kõnelemata. Wägivaldsed suremisejuhtumised olivad harilikuks nähtuseks. Normannide ja Anjou joost Inglise kuningatest juriwad pooled wägivaldsesse surma (1066—1485).

Lähedases ühenduses sellega on liikumise = ahinõude wähenemine wäljaarenemine. Muistsetel aegadel tarwitati loomulikka kaubanduseteesid ja selles mõttes on W a h e merel oma paljude

saartega ja rohkearwuliste lahtedega kõige juurem tähtsus olnud; inimesed wõiswad ainult wäga wähe liikumise-abinõude parandamiseks ära teha. Perslaste juured teede=ehitused sündisid peaaesjalikult sõja=otstarbetel ja niisamaugune on suurelt osalt lugu roomlaste juurewiisiliste teede=ehitustega, millede jarnajeid keskaja keskcl ei leidunud. Wast uuematel aegadel on riik uueste teede tegemise oma hooleks wõtnud. Keskajal olidwad teed üleüldise wiletjas korras, teede korraspidamist peeti harilikult inimese=õbralikuks (filantropiliseks) teoks; wäga sagedaste olidwad munkadelooftrid need, kes teesid parandasidwad ja sildasid ehitasidwad. Palju hilisematelgi aegadel tehti paljud maateekonnad hobustel ja kraami weeti harilikult hobuste seljas. Weel aastal 1700 tarwisidwad koormawantrid 3—4 päewa Hallest Leipzigisse (4 penitoormat) sõites. Sealgi, kus teed parandatud olidwad, wõttis kraamivedu palju aega. Ald. Smith jutustab (1700), et üks prahikoorem, mida 2 meest jaatsidwad ja 8 hobust wedasidwad, Londonist Edinburghi ja tagasi sõiduks 6 nädalat tarwisas.

Aga kuigi kaubitsemine oma laialduse poolest meie aja kaubitsemisega wõrreldes tähtsusetalt wäike oli, siiski oli tal laialine tähtsus kogu inimesesoo kultura arenemises. Pikkamisi, kuid kindlasti rändasidwad ühe rahwa waimlijed warad teise rahwa juurde. Seesugust rändamist oli kindlaste juba alg=aegadel. Kiwist sõjariistu, mis pikki teesid käinud, on sagedaste leitud; peetakse kindlaks, et ihutud firwed Europasse idamaadelt on tulnud. Prantsuse kiwiajal oli piikiwi kaubitsemise=aineks, mida kauge maa taha weeti; Skonest ja Daanimaale saartelt weeti piikiwi Bornholmi ja Põhja=Rootsi; kiwiaja rahwad tegiwad korralikku mäetööd, häid piikiwi=lademeid tarwitades. Weel rohkem tõendusid kaubitsemise kohta on hilisematelt aegadelt olemas. Nii toodi näit. brongsjajal suurel määral metallisid Daanimaale, kus kulla ja brongsi asemel merewaiku müüa oli; selle kauba järele oli klassikalisel ajal suur nõudmine; kui Italia ja Greeka oma merewaigu=tarwiduse olidwad täitnud, kuimas kaubitsemine põhjamaadega.

Sel kombel on paljud rahwad kiiremine kui muidu ühelt kultura=astmelt teisele üle läinud. Wanal ajal on julged kaupmehed üleüldise wõõrastewastuwõtlikkuse abiga laialisi teekondasid läbi tundmata maade teinud, näit. mööda jõgesid (nagu Oder ja Weisjel), mööda mäeseljaid, nagu Brenner, Inni orust läbi, kuni

jellest lähem äri-ühendus heade kaubaturu-paikade wahel wälja kaswas, mis, niikaua kui turu- ehk laadapäewad kestiwad, sõja- ja rahutuste-hädaohtude eest tagatatud oliwad. Germani rahwad õppisiwad Rooma rahasid tarwitama, mis kauplemise kaudu nende kätte jõudsiwad ja siis pikkamööda ikka kaugemale põhja poole tungisiwad. Sagedaste on need rahwad, kes kultura-rahwastele kõige lähemal asusiwad, wahelkauplejateks olnud, mil puhul nende tooded wahetuskaubaks on olnud.

Ei pea liig wähejeks arwama seda kultural, mis meie esiajalooli-
jed rahwad kätte on saanud. Paneb imestama see osawus, millega
kiwiaja rahwad tarbe- ja ilu-asju oskasiwad walmistada; Prantsus-
maa koopaelanikkudelgi oli filmapaistwaid kaldumusi kujutawate
funstide jaoks, kaldumusi, mida enam-wähem kindlalt ka praeguse
aja Prantsuse tõugu rahwaste juures leidub. Hilisema kiwiaja
rahwad on korralikku põllutööd teinud ja neil on palju kodu-
loomi olnud; metallide puudus ei olnud sugugi ärawõitmata takis-
tujeks kultura edenemisele ega seeläbi ka mitmekülgsese ühiskonna-
elule, ja mõnigi asjaolu, mis majanduseteadlase tähelepanemist
äratab, on ehk neilt kaugetelt aegadelt pärit. Tööriistade ja masi-
nate algusline arenemise-aste jeletab osalt orjuse ajalugu wanal
ajal. Kuna igal ajal suurel määral inimesetööd nõuti (näit.
täsiweskites), oli kiujatus orjade tarwitamiseks suur, hoolimata
elukommete ja ihukatete lihtsusest, ja mida rikkamaks kultura tõusis,
mida suuremaks kõrgema fihi elundused läksiwad, seda enam saadi
orjusest rippuwaks.

Wana aja rahwastest tõusis mõnigi ju wara õige kõrgele
hariduseastmele. Kõige pealt leiame seesuguse hariduse Egiptu-
ses, mille isesugused loodusetingimised suurel määral arenemise-
käiku edendasiwad. Siin oli esiteks keegi kiwiaja rahwas. Hilje-
malt jõudsiwad egiptlased metallide tarwitamises õige suure osa-
wuseni, niijama ka paljudes teistes ametites. Tugew kefkwalitjus
pidas töötegitjat rahwast suurest rippuwuses ja kohustas teda tööle,
kui Miilus oma paisusid ähwardas murda wõi kui suuri ehituse-
töösid toime pandi; aga järsku kastidewahet, nagu waremine on
arwatud, polnud olemas.

Ka Eufraati ja Tigriise harudel, osalt samasugustes looduse-
tingimistes, jõudis kultura õige kõrgele edenemiseastmele (b a b y =
onlaste ja assyrlaste kesk). Selle kohta on tõendusi
Babylonia kuningas Hammurabi seaduseraamatus (u. 2200. a.

e. Kr.), mis meie ette keerulisest ieltskonna-elust pilta toob. Glava äriühenduse kaudu merel ja karawaniteedel läks neil kulturarahwastel õnneks juurlinnadesse paljudest teistest maadest kokku koguda; enam kui sõdade kaudu lagunes nende mõju õige kaugele laiaili selle rahulise ühenduse wahetalitusel; ei sugugi vähem kui Wahe mere rannal ajuwate Semi sugu rahwaste keskele. Siit võime nimetada näit. elawa kaubitsemisega Damaskust, kust hulk karawaniteesid wälja läks, ja föniklasi, kes ranna ääres asusiwad ja kellel meresõidu-rahwana tähtis seisukoht oli. Sellest rahwast kõneldakse 16. aastajal enne Kr.; nende julgetest meresõitudest tundmata maadele on palju tõendusit. Need kaubitsemisteekonnad ei olnud alati rahulised. Mereröõwimise ja kauplemise piir oli liikuw ja orjakütimise peale oldi igal ajal walmis. Harimata maades toimetati sagedaste „tumma kauplemist,“ mis sel kombel jündis, et laewadel põlewate tuledega päriselanikka ranna äärde meelitati, kuhu ka pakutawad kaubad üles oliwad seatud; päriselanikud paniwad maksu kaupade kõrwale ja läkswad ära; kui föniklased maksu parajaks arwasiwad, läkswad nad kulda kaasa wõttes minema, kui ei, siis jätsiwad nad kõik puutumata, seega päriselanikka enama pakkumisele üles kutsudes, jne. Paljud asundused kindlustasiwad föniklaste mõju, nagu Karthago ja Küprosel olewad asundused. Suudid tõusiwad aegamööda ka teatawale hariduseastmele ja wõitsiwad omale seisupaiga kauplewa rahwana, kui föniklaste õitseage möödas oli.

Muudest kaubitsemisega tähtsuse saanud rahwastest tuleks Italia etruskisiid nimetada, kel enne föniklasti juhtiw seisukoht oli, kes aga roomlaste wõimu kaswamisega wähehaawal nõrgenesiwad.

Wiimastel aastajadadel enne Kr. tõmbawad klassikalise wana aja haritud rahwad, greeklased ja roomlased, tähelpanemise oma peale. Mõlemad rahwad elawad mitu hariduseastet läbi, alguses lihtsa põllupidamise põhjal, siis ifka laiemaks minewa tööjaotuse ja mitmekesise kaubanduse-elu põhjal, oma rahawahetaja-äridega ja rahaga spekulerimistega, seesugustena, nagu meie seda Rooma wabariigi wiimasel ajal ja keisrite ajal näeme, ja Greekas juba waremalt. Greeklased arenesiwad meresõitjaks rahwaks, kes (iseäranis 8. aastajal) niihästi Wahe mere kui ka Musta mere randadele arwurikkad asundused asutas. On siis õige juur wahel puhta loodusliku majapidamise ja algawa r a h a-

majapidamise wahel. Siin võib nimetada, et sealgi, kus raha teatava paiga ühiskonna majapidamises oli võitnud, laenu protsent alati kõrge oli, osalt kahjufartuse tagajärjena. Samal ajal, kui klassikalise wana aja kirjandus üleüldse protsentide võtmist halvaks pidaswad, asus riik teisele seisukohale. Kui Rooma ajaloo protsentide võtmise feelust jutt on, siis on seega nähtawaste ainult protsentide ülemmäära äramääramist mõeldud, wõi on tahetud ajutisi määrusi wõlgnikkude heaks maksma panna (wõla alandamine, äramakstud protsentide maha-arwamine peamast). Soloni seadustes oli protsendi suurus täiesti waba.

Mis inimese käsitusesse puutub, siis on mõnikord wäidetud, et üfsik isik wabamatelgi aegadel täiesti riigi sisse ära on uppunud. See näib siiski liialdatud olewat, kuna seesugune kirjandus, nagu Plato, jelles waimus kõneleb. Aga kindlaste oli olemas suur üfskõiksus üfsiku isiku wastu. Samal ajal kui juutidel waeste eest hoolitsemine edenenu astmel seisis, oli roomlaste ja greeklaste juures inimesesõbralikkus tundmata. Wahel lastiswad nad oma lõpulikult ärawäsinud orjasiid nälga surra, kuna juutide juures selle wastu orjus wähehaawal täiesti ära kadus, niisama nagu ta Semi sugu rahwaste seas üleüldse wõrdlemisi nõrk oli.

Greeklaste ja roomlaste juures tuli kehaliiku töö halvaks pidamine wähehaawal ifka järjumalt nähtawale. Seda kõrget waimlist kulturat, milleni wäike Greeka rahwas tõusis, võib osalt tema julguse arwesse panna, millega kehaliik töö teatawate seltskonnaliikide, kõige pealt orjade hooletskäeti, mõnede harwade eesõiguste ühiskonna-liikmete heaks. Kirjanduses, mis kõrgema sihi arwamiste awaldajaks oli, kõneldi käsitööst ja wäiksel wiisil kauplemisest halwaks panewalt, kuna jellewastu põllupidamist juba wanast ajast au sees peeti, mis iialgi täitsa ei kadunud.

Mis omanduse õigusesse puutub, siis võib greeklaste juures kommunistuse joonesid tähele panna (wõrdle Plato õpetus omanduse-ühtsusest); ja kuigi Aristoteles, küll selle õpetuse wastu wälja astub, ei eita ta siiski omanduse-ühtsuse wõimalikkust ja toob lähemalt ette ainult otstarbekohasuse põhjusi. Spartas püüti maad perekonna omandusena alal hoida, aga igal põlluharijal oli siiski oma oja, ja ju „Odysseias“ esineb maa Greekas eraomanduse ainena. Omanduse õiguse eest hoolitsemine oli siiski roomlastel tugewam; see sijaaldas muu seas ka ilma-

paistwat testamendiwabadust. Kuuljad põlluseadused ei olnud mitte omanduse=õiguse kitsendused, waid nad ennemine kindlustasid seda. Riigi maa, ager publicus, mis sõjawõitluse läbi kaswas, renditi wälja, kui seda mitte koge ära ei müüdnud wõi ajunikkudele ära ei jagatud, ja wähehaawal muutus ta pärandatawaks rendimaaks; et liig suurte omanduste üksikute kätte kogumist takistada, pandi a. 133 e. Kr. senati ja ülemuste ägedal wastupanemisel seadus maksma, mis ära määras, kui palju üksikülk omandust wõis olla, ühel hoobil aga seda omandamist kõigiks aegadeks kindlustas. Gracchuste jurma järel raugesid need püüdmised täieste. Rooma proletariat, kellest Gracchused talupoegi tahtsid teha, kaswas ja kaswas ja häda pidi seega pehmen-datama, et Rooma kodanikkudele odawa hinna eest wilja wälja jagati, allahoidetud rahwaste fulul.

Magu nimetatud, tegiwad orjad iuurema oja kehalikust tööst. Orjusesse wõis sattuda furiteo, wõla, sündimise wõi sõja kaudu. Ümberkäimine oli mitmesugune. Roomlaste ja greeklaste juures oli orjus wanematel aegadel küll wõrdlemisi pehme; põllutööd tegiwad isand ja ori kõrwuti, aga wähehaawal läks seisuford halwemaks, iseäranis kus ori oma isanda otsekohesest läheduses ei töötanud. Kõige pahem oli seisuford kaewandustes ja suurtel maakohtadel (latifundia); orjad pidiwad jagedaste ahelates tööd tegema ja neid toideti wiletjalt. Ja kuigi ori oma isanda otsekohesest läheduses elas ja sel kombel tema lugupidamist wõis wõita, oli orja seisuford siiski õigusteta. Orja wõis kõige alandawamate toimetuste jaoks tarwitada ja ta oli suurte häbematuuste märgilauaks. Siiski juhtus niihästi Greekas kui ka Roomas jagedaste, et orjasid wabastati; Greekas julasid wabastatud orjad poolkodanikkude kihisse (metoikid). Roomas jünnitasid nad isefihi ja jäiwad seaduslikelt oma endise isanda alla, kes neile patroniks oli.

Wana aja lõpul paranes nende seisuford. Ju Aristoteles'e töödest paistab wastu tahtlus jelle üle, et orjus õigustatud on. Ja on küll sel arwamisel, et orjad niisugused hingelised tööriistad on, kellede üle looduse seaduse järele täielikumad olemused walitsewad; loodus püüab waba inimese ja orja ihusidki isesugusteks teha; aga ta tunnistab siiski, et oluford jagedaste nii tumedaks kujuneb, et paljudel ainult waba ihu on ilma waba hingeta, ja et orjal, olemuse isesugususest hoolimata, niisama-

jugused woorused wõimad olla, kui wabalgi. Hiljemalt leiame warjamata otsusid orjade kasuks, näit. Senecal; Varro seowitab põllupidamises wabade päewiliste tarwitamist ja risti-
usu laialilagunemine edendab inimesejõbralikuma käsituse wõimule-
pääsmist. Keisrite ajal kuulutati wälja mitu seadust orjade kait-
seks (näit. keelati ära neid metselajate wastu wõitlema panemast).

Seesuguseks seijuforra paranemiseks mõjusiwad kaasa mitmed ühiskondlijed ja majanduslijed muudatused. Sedamööda, kudas Rooma maailmariigiks muutus, kuiwasiwad orjadehallikad kofku, orjade hinnad tõusiwad ja latifundiad hakkasiwad wiletsamine omaga wälja tulema; paljudes kohtades tükeldati suurkohad ära ja sel kombel kaswasiwad maal wabadest orjadest sega=elanikud, kes wähehaawal üheks fihiks kofku julasiwad, colonus'teks, kes küll maaomanikkudest rippuwad oliwad, kuid jüiski palju waba-
mas seijuforras kui orjad.

Reftkaeg teab juuremalt osalt tagajiminekuft wanemasse seijuforda kõneleda, sest füs astuwad wähem=edenenud rahwad näitelawale. Töö näib jälle au fisse jaawat ja ifegi raske tehaliif töö pole mingiks häbiks. Siiski püfisis orjus weel kaua wõimus, nii et dieti midagi uut ei olnud, kui Euroopa wäljarän-
dajad Amerikas orjasid hakkasiwad tarwitama. Reftkajal oldi igal ajal walimis pagana= ja mohammedi=usulistest sõjawangidest orjasid tegema; orjus oli jüiski tugewam Lõuna=Europas (uhkufeorjad) kuna sellewastu mujal wabadusetus pehmemal kujul efines.

Suure walitfewa wõimuna ja kultura edustajana oli firikuli määratu mõju nende toorete rahwahõimude peale, kelledega ta pikkamööda ühendusesse jattus. Kirik pehendas nende seadusid ja kombeid; ta jatkas ristitud koguduste tööd waeste eest hoole-
kandmise fisseseadmises. Waba koguduste töö läks tugewaste korraldatud firiku kätte. Kirik kui korraldus wõttis oma hoole alla kogu waeste eest hoolekandmise (haiged, pidalitõbijed, püha-
dele paikadele rändajad, teekäijad, lesed ja waesedlapsed). Sel-
desüdameliste kingitufi woolas firikule rohkeste, ja nende abil kogus wiimane oma kätte määratumaid maid kofku. Waeste eest hoo-
litfemine oli jüiski õige ühtlufeta; fagedaste ei olnud see muud kui armuandide jagamine, mis kerjamist edendas, mis maale päris ristiks jai. Reftkaja lõpul algas ka kodanline waeste eest hoolekandmine, kui heategewateks oistarbeteks wähehaawal wara-

jid kirikute asemel linnadele hakati annetama ja wenduseseltsid ning ametkonnad waeste asja oma hoole alla wõtšiwad.

Uia neist majanduslistest aadetest, millede wõimuses wana aja kirjanikud oliwad, leiame ka keskajast. Kuigi ristiusu-õpetusel mingit ühiskondlist töökawa polnud (mis aga mitte ei takis- tanud teda ühiskondliste olude peale suureste mõjumast); on wana- nades kirikutes (mis õieti rohkem wanast kui keskajast pärit) wõi- dud kommunistlisi kalduwusi tähele panna. Ei wõigi salata, et nemad ühisomandust algupäralise paleuslise korraldajena peawad ja eraomandust patu tagajärjeks. Omanduse-õigus kitsendati nõnda- öelda kõige tarwilikuma peale ja mis üleliigne oli, seda peeti waeste omanduseks; rikkus pandakse kahtluse alla, kuigi õigeks tunnistatakse, et ka ilma patuta omandust wõib omandada, ja floofrites pandi ühisomandus maksma.

Majanduslijest küljest tähendab keskajal waremate wormide juurde tagasipööramist. Linnadel oli õige kaua aega õige wäike tähtsus, looduslik majapidamine oli jällegi kujutaks ühiskon- na majapidamisele. Wast siis, kui ristijõjad rahwaid üksteisele oliwad lähendanud, hakkas linnaelu ühiskonnas aset saama, kuna kodanlased kaubanduse ja tööstuse edustajateks saiwad (nagu näit. Italia kaubanduslinnades ja Hanja linnades). Igapäewane elu oli jagedaste õige algupäraline. Kui näit. keegi Inglise juurmees normannide ajal ja hiljem, oma maid tarwitades, ühest mõisast teise jõitis (sest toodeid wõidi ainult raskest ühest kohast teise wedada), jöödi puffedala pealt, mis juurde saali kanti. Mõisa herrasmajas ei olnudki peale selle suure saali ja ühe magamisetoa muid hoo- neid. Põrandal olewaid õlga tarwitati teenijate magadispalkadeks. Weel 15. aastajal oli Inglisemaal ainult harwa majapid, kus rohkem kui kaks sängi leidus; ainult suurte kaubanduse-ülemuste tubades leidus mõnda mööblipoolist.

Walitsewaks korraks keskajal oli feodalne kord, läänikord. Maa on ühiskonna-ehituse aluseks; kõik õigused seotakse maa külge, riik jaguneb nii mitmeks osaks, kui palju wõimjaid herrasid on; iga lään jaguneb jälle oma-korda wäiksemateks osadeks, ja kunin- gal enesel pole peaaegu mingisugust muud wõimu, kui mida maa- omandus talle annab; tema õigused on peaaesjalikult eraõigused. Selle järele kujuneb ühiskondliste auastmete redel, kus üks kiht teise peale toetab. Läänikord, mis kõige pealt Saksa- ja Prant- jusmaal wälja arenes (Daanimaal wähem), josis hästi ajaga ja

tema järju fihivaimuga kofku. Ta andis ühiskonnale teatava kindluse neil rahutumatel aegadel. Tema piiride seespool oli igauhel oma määratud paik; aga kui mõni jellelt lahkus, oli tagasi pääseda raske; neist määratud piiridest väljaspool oli fihist väljajaidetuid, hulgujeid, kerjuseid, muusifanta jne., keda aututeks peeti ja kes peaaegu oma eri-maailma jünnitajiwad.

Põllupidamine oli õige puudulik ja edenes kõne all olewa pika aja jooksul õige wähe. Loomulikud ühendused põllupidamisega ja Rooma kolonadiga seotud oli teatav wabadusetus, mis küll pehmem oli kui orjus, kuid isikut füiski mitmetpidi fidus. Selle arenemine oli muidu mitmesugustes maades õige mitmesugune. Sakjamaal oli 8.—9. aastajajal Sakja maaomanikkudel õitseaeq, aga jellele järgnes jällegi parem ajajärf talupoja-seiijusele, kes paljudes kohtades jõukale järjele tõusis. Wast keskaja lõpul pääsiwad maaomanikud uueste wõidule ja paniwad ette ifka suuremaid nõudmisi; talupoegade mässjud uue aja läwel tõendawad rõhumise juurust. Daanimaal oliwad olud keskaja lõpul kaunis head; weel 14. aastajajal wõib rentnik wabalt talust lahkuda; Rootsis ja Soomes ei ole talupoja-seiijus iialgi wabadust kaotanud.

Mis Inglismaasje puutub, füis on sealjeteft põllupidamise-oludeft keskajal hulk teateid olemas, mis mõnest küljest teistegi maade olude arusaamijeks juhatusft annawad. Ühiskondline alusükfjus on mõis (manor), enam wõi wähem ärarippuwate talupoegadega. Väljaspool küla on kolm suurt põldu niiju, odra wõi kaera ja kesa jaoks. Need põllud jagati piirikiwidiega suureks hulgaks pikkadeks maaribadeks, milledest igauks ühe acri (0,4 hektari wõi umbes niijama palju desjatini) suurune oli ja mis ükfitutele põllupidajatele wälja jagati, üks kõik kas nad maa omanikud wõi rentnikud oliwad, harilikult 30 acrit igauhele. Seesugune maatükf, üks virgate, nõuab kahe härja töö. Adra ette tarwitati 8 härja, seega harilikult 4 virgate ühendatud jõud. Heinamaa oli niijama põllupidajate keskell ära jagatud. Kui wili ja hein ära koristatud, sai maa ühisomanduseks; karjal oli fogu põld jõõdamaaks. Peale jelle oli kindlaid karjamaid ja metsi, kus kari eeskirjade järele wõis käia. Eeskirjades oli määratud, kui palju loomi iga talupoeg wõis pidada.

Seesuguse manori (villa) põllumehed oliwad nõndanimetatud villani, villeins, kes ühifelt mõisa töökohustuste täitmise eest wastu-

tafiwad. Nende wabaduseta talupoegade seisukorra tundemärgiks oli, et nad tütreid mehele pannes trahwi pidiwad maksma, iseäranis siis, kui tütreid wäljaspool mõisat asuwatele meestele läksiwad; neil ei olnud õigust mõisa piiridest wälja rännata; aga maaomanikkudel oli raske seda takistada. Neil ei olnud waba tarwitamise õigust farja kohta. Kui keegi ära suri, maksti maaomanikule sel puhul teatawat pärandusmaksu. Mõisale tehtud töö polnud wähenenud: 2 päewa nädalas, peale selle weel erakorralised tööd (sügisel, lambaniitmisel jne.). Weel pidiwad nad maaomanikku aitama maksusid maksta. Teiselt poolt oli ka maaomanik seaduse poolt mitmeti seotud; tema kohused oliwad selgeste ära määratud ja ta pidi kohalikka talupoegade kohtuid austama.

Ju esimesel aastajajal wõidu järel kadusiwad kõik pärisorjuse jäljed; wabadusetus, millest jutt oli, nõrgenes niisama wähehaawal, iseäranis kuna raha-majapidamine warakult Inglismaal põhja jalge alla sai (willatööstuse jündinijega 12. aastajajal). Talupojad said aru, et kasulikum on teokohustusi rahamaksu wastu wahetada (ju 13.—14. aastajajal), mille tagajärjel töö palgatud töömeeste kätte läks, ja see arwamine pääsis wõidule, et maa, mille eest seesugusid maksusid maksti, oli waba. Must fakt, mis aastal 1348 Londonisje jõudis ja maad hirmsjal kombel laastas ($\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ elanikkudest suriwad), pani walitsuse asjasse segama; töömehed seoti maa külge, et sel kombel maaomanikkudele tööjõudu tagatada. Aga kui talupoegade mäis Wat Tyler'i juhatusel Richard II-st jundis wabadusikirja andma, mis talupojad kõigist iseäralikkudest maksudest wabastas, tehti see peagi jälle tühjaks. Kõigil neil asjaoludel on aga waewalt nimetamisewäärilist mõju olnud; wabadusetus hawitas juurtega arenemise kõik, ja juba siis, kui seegi teo-orjus weel paberil seisis, oliwad maaelanikud ju keskaja lõpul wõrdlemisi heas seisukorras. Maaomanikud pääsiwad keerust, kuna nad põllupidamist laialisemaks tegiwad ja suuri lambakarjasiid pidasiwad. Flandria kudujad õpetasiwad inglastele kudumisekunsti edenemise-astmed kätte ja see tööstuseharu sai rikkusehallitaks maale.

Keskaja linnad oliwad, nagu öeldud, üleüldiselt wäikesed. Nad kujunesiwad kõige sagedamine näit. mõne floostri wõi kindluse ümber, kuna need wabadusetas, kes sinna kogusiwad, tõeste teatawal moodsul enam wabadust said. Kõik kuningawõimuga

ühinedes, nagu Prantsusmaal, wõi maaomanikkudega, nagu Inglismaal, saiwad kodanlased teatava mõju poliitikalises arenemises; nad mõjusiwad kaasa keskaja olude häwitamises ja uue aja riiklise elu walmistamises.

Linnades walitjes kindel ühistunne; see ilmeneb ametkondades ja kildades. Killard (kildkonnad) oliwad õige laiali lagunenud põhjamaadel. Need oliwad eraühijused wastastikuse abiandmise jaoks haiguse ja waesuse korral ja nad pidasiwad läbirääkimise-koosolekuid. Mõnedes linnades kujunes wähehaawal teataw kõrgem kiht kodaniku seisuse keskel ja mõned sugukonnad tungisiwad ette, teiste elanikkude armel omale eesõigused nõudes, mille tagajärjeks jagedad riiud oliwad. Seejuguft juhtus ka kildades, mida jagedaste jamaš linnas mitu oli, kui kõige wanem teisest lahku läks.

Käsitöö-ametkonnad arenesiswad wälja kaswawa tööjaotuse tagajärjel. Need oliwad ühijused, kes, nagu killad, kodanlasi (pappisid ja aadelisoost isikuid), ameti peale waatamata, oma liikmeteks ei wõtnud, waid teatavad ametimehed astusiwad ühte, et peaasjalikult ameti kasusid kaitsta, mis küll mitte heategevuse- ja seltsielu nõuete täitmist kõrwale ei sundinud jätma. Ametfondline korraldus arenes wälja iseäranis keskaja lõpul; tema päris õitseajeg oli 14.—15. aastajajal.

Alguses oli ametfondadesse sissepääsmine kõigile linna käsitöölilistele kerge, kuna selleks ainult wäikest sisseastumise-makšu nõuti. Alguses, kui tööjaotus weel wähenes oli, wõis mitmes ametkonnas liige olla ja sama ametkond wõis mitut, üksteisele enam-wähem lähedal seiswat töö-ala käsitada. Ametfondline kord, niisugusena, nagu see wähehaawal wälja arenes, oli niivõeldatöötegemise-õiguse tunnistamine. Igal meistril, kes ametkonnas oli, pidi wõimalikult ühesugune määratud seijukord olema. Tööpäewa pikkus, ükšiku töötegitaja töowalmistus ja tema abiliste arm oliwad piiratud; tooreid aineid osteti ühijelt ja jagati siis oma wahel. Ametkonna-korraga ühes arenes wälja õpipoiste- ja sellidesissejead, millede jaoks määratud reegliid wälja kujunesiwad. Harilikult wõeti õpipoisteks ainult abielus sündinud lapsi ja mõnedele alamatele seltskonnakihtidele pandi selleks teed kinni. Õpipoisš elas meistri walitšuse all tema majas ja õpeaja kohta oliwad teatud korraldused makšwad. Õpeajale järgnes jagedaste rändamine ühest linnast teise tähtja ajajärguna käsitöölise elus.

Saksamaal, Prantsusmaal ja arwatawaste ka Italias oli ametkondlifel korral suur tähtsus; wähem tähtis oli ta Inglismaal, kus selle asemel walitus juurel määral ülespidamishallitates wahel astus, mõõtude, kaalude ja hiudade kohta määrusid andes, kuna ta samal ajal filmapaistwaid järelandmisi ülespidamishallitate wabaduse asjus tegi. Kus tööstus kiireste edenes, nagu Flandrias, seal wõis kaswawat sihtiwõitlust meistrite ja sellide wahel tähele panna ja ägedaid kokkupõrkamisi tuli ette; ühes sellega kujunes aga isesugugune siht töötegijaid, kel lootust polnud meistriteks saada.

Ametkonnad pidasiwad oma liikmete üle teatawat järelewaatust ehk kontrolli: peeti silmas toodete headust; wõltsitud tööd karistati trahwidega wõi ametkonnast wäljajäetamisega; sellepärast oligi öötöö jagedaste keelatud, kuna ta järelewaatust raskendas. Naisterahwaste töö oli ka tihtipeale keelatud, wälja arwatud ainult, kui jeda naine wõi tütar tegiwad.

Sisemist ja wälimist kaubitsemist raskendasiwad keskajal mitmed tollimajad, maksud, eesõigused ja keelud, mida jagedaste päris omawolilisel toime pandi, ilma mingisuguse korrata. Waljudes kohtades nõudsiwad maa-ülemused omale õigust, enne teisi oma toodeid müüa. Iseäranis piiratud oli wiljaga kauplemine; kardeti, et wabadus wiljapuuduse enesega kaasa tooks. Üheks kauplemise takistuseks oliwad, nagu juba öeldud, halwad teed. Turgudel ja laatadel oli wahetuses teataw tähtsus, ja need oliwad paljude määruste all. Üleüldise kindlusetuise ja raske äri-ühenduse ajal oliwad need wahetuse loomulikumaks wormiks ja laatade eesõigusid kaitsti suure tuhinaga. Oxfordi ülifool näit. jeadis a. 1319 sisse iga nädal kaks turupäewa ümbruskonna põllutoodete ja muude kodumaa kaupade wahetamiseks. Wäljamaa toodete ostmise jaoks peeti mõnikord suuri laatasid, näit. kui rahwas juurel hulgal mõnda kirikusse, kus pühade inimeste jäänuseid oli, kokku kogus, mil põhjusel laadad jagedaste mõnel pühapäewal algasiwad. Sel kombel peeti laata Winchesteris (Inglismaa wanas pealinnas) Lõuna-Inglismaa ja Prantsusmaa kaubitsemise jaoks. Laada awas piiskop pidulikult; linna willa-tagawara pandi wahi alla, et wäljaspool laadaplatssi kauplemist takistada; linna käsitöölised pidiwad, niikaua kui laat kestis, oma toodeid ainult laadaplatstil müüma. Mujalt tuli kaupmehe juurde ja nad lõiwad oma telgid määratud paikadele

üles, igaüks oma tänavale; kõike jeda ümbritses teivastest vüist-
aed. Loomulikult oli olemas suur hulk majusid ja karistuse-
määrused (wõhem=kaaluwa leiva müümise eest karistati häbi-
jambasje panemiseega).

Europa kaubitsemine läks elavamaks r i s t i j õ d ä d e ajal. Paljud linnad Lõuna-Europas tõusiwad suurteks kaupluskohtadeks, asutasiwad wabrikuid ja joetasiwad äri-ühendusi. Djalt peetakse neid edusammusid arablaste kaubitsemisewaimu jünnituseks. Arablased tõiwad ka palju wiljataimi Sitsiliasje ja Hispaniasje. Ka juutidel oli oma tähtsus, hoolimata sellest, et neid nii palju taga kiwati; jelle rahwa laialilagunemine suurema osa peale maakerast, Hispaniast kuni Hiinani, fergendas nende laialisi fauba-teekondasid. Mitmed Italia linnad jaiwad juure tähtsuse keskaja lõpul. Firenze oli kuulus rikka tööstuse keskohana, jai aga alles 15. aastasajal Livorno nõutamisega merel täht-
suse. Kruua aega oli Venezia maailmariigiks, millel palju alla-
heidetud maid oli ja elaw äri-ühendus idamaadega; ka Genova l, kes Veneziaaga wahwaste wõistles, oli juhtiw seisuford. Prantsus-
maalt wõib rikka kaubanduse-keskkohana Marjeillet nimetada. Põhjamaadel leiame juure Hanja liidu, kes pikka aega Lübecki juhatusel kauplemise üle walitses. Liit kogus aegamööda umbes 90 linna oma ümber, milledest mõned sjsemaal. Tal oli laialine pind kauplemiseks (Wenemaa, Inglismaa, Skandinawia), kust ta palju loodujetoodeid tõi (ka Skonest ja osalt Inglismaalt, wana mett ja kasufanahku Wenemaalt jne.). Paljudes kohtades oli liit ainuwalitseja, nii näit. jai Bergenist peaaegu päris Saia linn ja kodumaa kaupmehed oliwad wäljamaa omadest rippuwad. Ühiskondline korraldus oli siingi juureste edenenud. Rodanlased ühinesiwad finnisteks kaupmeestelsideks ja Hanja linnade ajumaadel oliwad nende kodanikud ühte liidetud waljude määruste ja oma walitud juhataja all peaaegu floostrijarnasteks korraldusteks. Keskaja lõpul oli Hanja linnade wõim oma tipul; juba siis tuliwad Madalmaad tugewate wõistlejatena näitelawale, kuna hollandlased, kes Stone heeringapüügi = paikadest eemale oliwad tõrjutud, Põhja merel heeringaid hakkasiwad püüd-
ma ja peagi Põhja mere soolatud heeringad nõutud wäljaweo-
kaubaks tegiwad.

Protjendi wõtmise kohta wõlga=antud peaoma eest, mida liiakasuwõtmiseks nimetati, oli firikul samajugune kahtlew

arwamine, kui Greeka ja Rooma kirjanikkudel. Samal ajal, kui maad raha eest ei keelatud wälja rentida, oli „liiakasuwõtmine“ firiklik kuritegu, mida walju karistusega ähwardati, ja kodanlijed seadused toetasiwad seda waadet. Weel a. 1100. ümber ei olnud mingit põhjust selle waate muutmiseks, sest laenusid anti ainult harwa kasutoowate ettewõtete jaoks; aga 12. aastasajast peale hakkawad olud muutuma; ühiskond läheb mitmekesijemaks, fogu majandusline elu läheb kirjumaks, laenu-usalduse tarwidus kasvab, ja juudid ning itallased ajawad takistamata rahalaenamise-äri, kuigi ühiskonna ja firiku seadusid otsekohe ümber ei lükata. Ka firiku oma mehed, nagu Toomas Aquinlane, astuwad pehmemalt üles, teewad oma seadusid nende muutunud olude kohaseks, mis ühiskondlilisel arenemisel kujunesiwad. Mitmed abinõud protsendi-wõtmise keelu eest kõrwalepuiklemiseks leiti üles. Kui peaoma tarwis oli määratud ajal tagasi maksta, oli õigus kahjutasu nõuda makst ähta ja päewaft peale; wõla-andja wõis siis nõuda „id quod interest“ („damnum emergens“, „luorum cessans“), i. o. wahet selle wahel, mida ta peaomaga wõis wõita, kui lepingut wormilikult täidetakš ja kui peaoma tagasi ei maksetakš (wõrdle inglisk. jõna interest=protšent, intress). Siis wõidi seda aega, mil laen protšenta ei kandnud, wõimalikult wäitšeks määrata. Teine abinõu oli protšentide ostmine, püsiwate protšendi-sissetulekute ostmine (wõrdle sakslaste Zins=census). Maaomanikul näit. oli õigus teatawa aastamaksu peale, mille ta mitmekordse hinna eest ära müüs. Üleminek seejugusest wormist hariliku wõlawormi juurde ilma mingisuguse eelkäiwa maksuta — on õige kerge. Ka andis laenaja sagedaste wähema summa laenuks kui mille peale wõlakiri tehti. Bodmeri laen oli rahamahutamine, mille juures protšenti lubatuks peeti, sest et sellega kaasas kahju-hädaoht käis, ja seda starwitati keskajal sagedaste, kui äri-ettewõtte jaoks määratud protšentidega raha taheti muretšeda, mis ühes peaomaga sel juhtumisel tagasi tuleks maksta, kui laew teekonna õnnelikult ära on teinud (mitte nii kui hiljemalt, kui laew tee peal kordaseadmist nõudis). Weel wõidi raha äri-ettewõtetešse mahutada. Kaupmees, kes ise kodus olles wäljamaaga kaubelda tahtis (commendator, socius stans), usaldas oma kaubad asjaajaja hooleks (tractator, portator, commendatarius, millest nimetus kommandit-ühisus). Need traktatorid saiwad päris ühesuguseks äri-

meeste fihiks, kelledele palgats oja wõidust maksti; siit sündis kergeste üleminek äriwormide juurde, milledeks traktator päriseks äriomanikuks oli, kelle kätte peama tarwitada anti; see maksis niihästi merekaubitsemises kui ka kodumaa äri-ettewõtetes. Wiimaks andsiwad kanoniki-kirjanikud oma heakstiitmise wekslile, mida keskaja lõpul õige laialt tarwitati. Wexkli diskonterimine jai küll juba 13. aastajajal wiisiks. Wexclid tarwitati jagedaste ülekohujelt raha muretsemiseks, ilma et selle aluseks kaubawahetuft oleks olnudki.

Laenu = ujalduje tegewus arenes wälja keskaja lõpul. Panga-äri peeti jagedaste kullassepa- ja rahawahetuse-äriga üheskoos. Need oliwad nimelt hoiu- ja giro-pangad; nad diendasiwad maksusid, raha ühe arwe pealt teise peale ümber kirjutades (Venezias). Italias tekkisiwad ka kõige esiteks juutide ja itallaste „lombardi-ärid,“ milledest sularaha ja wäärtpaberite wastu laenusid anti.

Ühiskonna arenemine uuel ajal.

Ülemineku-aega walmistasiwad ette suurepäralised sündmused, mis ühiskondlistesse oludesse määratumaid muudatusi töiwad, milledeks siamaani ainult wäheseid algidusid oli. Nimetame siinkohal ainult trükikunsti ülesleidmist, püssirohu tarwituselewõtmist (14. aastajajal), Konstantinopoli ärawõitmist ja mannermaatee linnipanemist Indiasse, Amerika ülesleidmist (1492) ja portugallaste 15. aastajaja uurimisereisude tippu — India mereteel ülesleidmist.

Rahama ja pidamine edenes loodusliku majapidamise kulul. See sündis juba kallite metallide suuremaks läinud walmistuse mõjul Europas; hiljem tuleb siia lisaks nende sissewedu Amerikast, iseäranis Mexiko ja Peru ärawõitmise järel, ning selle järel, kui 16. aastajaja keskkel oli õpitud hõbedat elowhõbeda abil walmistama. Kallid metallid aitasiwad kodanlastekihiti edasi ja tegiwad kuningad aadliseisusest wähem rippuwateks, neile wõimalikuks tehes palgatud salkadega sõdasid pidada. 16. aastajajal algas siis tugew hindade muutmine, mis Hispaniast algades Prantsus-, Saksa- ja Inglismaal laiali lagunes. Selle tagajärjeks oli omanduste üleminek ühedest kätest teistesse, mis kaup-

meestele fajuks oli ja aadelifeisufele fajuks. Samal ajal algas fehwas hulfade-fehwufena päewawalgele tulema.

Hindade arenemift uurides ei pea unustama, et raha wäär-
tus fihifindlalt langes, nii et hindade muutumine rohkem piiratult
wõib paista kui see tõelikult oli; nii wõib näit. Inglise penni
wäärtust 16. aastafaja keskelt ainult $\frac{2}{3}$ selle raha wäärtuseft 15.
aastafaja lõpul hinnata; aga metallide wäärtus seisis selle asemel
aastakümneid ühesugufena. Nisu kwarteri (üle 2 tonni) hind
oli Inglismaal keskaja lõpul umbes 6 fhillingit, 16. aastafaja
lõpul oli see 35 fh. peale tõusnud. Lamba hind, mis 16. aasta-
faja keskelt 6 fh. oli, tõusis 100 aasta pärast 11 ja ifegi 12
fhillingini. Ka tööpalk tõusis, kuigi mitte fougeltki samal
määral. Aastatel 1551—60 teenis puusjapp keskmitelt umbes
11 penni päewas; aastafaja lõpul oli palk ainult 12 pennini
(1 fhillingini) ja umbes 17. aastafaja lõpul $1\frac{1}{2}$ fhillingini tõus-
nud. Tõõrahwa wäljaminekute wälja-awamisel on tähele pandud,
et Inglise ehitustõõllife ostuwõim 15. aastafaja lõpu õitseajast
algades on 150 aasta jookfjul 60% wõrra alanenud.

Kõige selle kõrwal fündis kuningas- ja riigiwõimus
tugew edenemine, mille kaudu lääniforra wõim murti. Palju
fellest, mis kogufondade hooletks oli, läks nüüd keskendatud walit-
fufe kätte. Kauplemisest tuli rahwusline asi, maksud faiwad
laiema alufe. Kuningawõim jõudis oma tipule 17.—18. aasta-
fajal („l'état c'est moi“*). Ifegi Inglismaal oli ainuwalit-
fuslifi püüdeid märgata. Ufjupuhastus wiis maaomandufe walit-
fufe kätte ja findlustas selle kaudu kuningawõimu. Sellega
ühendufes jündis muudatufi ühiskondlistes oludes (heategewufe
üleminek kodanikkude-ühiskonna kätte, juurenewale kerjamifele
wastutõõtamine), kogufonna kohusetunne oma üfifikute liikmete wastu
kaswas; sellest tõusis püüdmine elanikkude arwu liig fuurt kas-
wamist takistada (üfifikute ifikute liikumifewabadufe piiramine, abi-
elude takistamine, mis kogufonnale furnawaks wõifiwad faada,
ja wõõraste takistamine kogufonda afumast).

Sel keskendamifeliikumife ajal fai raha fuure tähtfufe.
Uus fõjapidamife-wiis palgatud falkadega nõudis raha. Seda-
fama peab ütlemata fõgu riiklifest elust ja kallite õuede pidamifest.
Wõnigi würft langes suurte kaubamajade rippufufe alufeks, näit.

*) Riik, see olen mina. Prantsufe kuninga kuuluf ütetus.

Juggerid Augsburgist, kes muu seas Karl V keisrikõwalimise suurte kulude katmiseks raha pidivad muretsema. See hõbeda paljus, mis Amerika mäekaewandustest Hispaniasse kokku woolas, kadus niijama korralikult õige kiireste walitsuse suurte wõlgade katmiseks; riigi õitseag oli tõelikult ainult wälispidine.

Niisugusel asjade seisukorral oli loomulik, et üfsikute maade wahfordades suuri muudatusi sündis. Kuna Genovale elawa weksli-äri kodumaana õitneks läks kaubalinnana mõjuwat seisukohta wõita (Lyoni kõrwal), wähenes Venesia tähtsus sellest filmapilgust algades, mil osmannid idamaadel ette tungisiwad ja portugallased ümber Afrika purjetasiwad. Wiimased muretsesiwad omale suure hulga kaubakohti ja oskasiwad osawaste oma paremat seisukorda tarwitada. Piprakauplemisest, millel selle aja majapidamises suur tähtsus oli, sai monopol (ainuõigus), kuna sellewastu igal portugallasel õigus oli muude India toodetega kaubelda. Hispania muretses omale määratumad asumaad.

Ei kestnud siiski kaua, kui teised rahwad asumaade muretsemises wõistlema hakkasiwad. Hollandlased arenesiwad mereõitjateks ja wõistlesiwad agaralt portugallastega. Weidi hiljem tõusiwad inglased mereõidu-rahwaks. Kaswawa rahwusetunde ajal jäiwad selle asemel Hanja linnad mitmes paigas kõrwale ja Saksamaa ei wõtnud osa asumaade liikumisest, millel maailmaajaloo käigus kaua aega suur tähtsus oli.

Asumaadest jaadi kasu suuremalt osalt kaubafeltside abil, kes suuremal wõi wäiksemal määdul walitsuste poolt toetust jäiwad. Kaubafeltsidest oleks nimetada Hollandi Ida-India kompanii, asutatud 1602, kes ligemale kaks aastasada elutses ja kaua aega hiilgawat äri tegi. See selts pidas India würtskaupade sisseweo piirid kitsastena, seeläbi kõrgeid hindasid saades, ja ei kahelnud sugugi osa tagawarast ära häwitada, kui see kasulik juttus olema. Umbes seljamaal ajal (1600) asutati Inglise Ida-India kompanii, kes alguses peaaesjalikult kauba-ühisusena töötas, lõpetas aga määratumate maade omanikuks sai. Paljud kaubafeltsid, mis suurte lootustega asutati, tõiwad siiski ainult wähe kasu. John Law'i Mississippikompanii, millest pärastpoole jutt tuleb, on kujufaks näituseks. Sagedaste hakkasiwad ka riigivalitsused wabatahtlikult wõi olude sunnil kaubandusepõllul töötama.

Ka Põhja-Amerikas töötasiwad mitmed kaubafeltsid, kuid

peapõhja jealsele wõimjale edenemisele panivad wäljarändajad kes sinna jagedaste jellepärast ajufiwad, et ujuliku warjupaika jaada (näit. Inglise puritanlased Uue-Inglismaal).

Kogu sel asumaade wõistluse ajal õitsis neegritega kauplemine, sest et neegrid kui tööjõudu tingimata tarwiduseks peeti. See kauplemine, milles neegritega häbemata toorelt talitati, mängis kaubanduspoliitikas tähtsat osa. Hispania walitus tegi neegritega kauplemise oma asumaadel enda monopoliks, kuni Inglismaa aastal 1713 Hispania Amerika'asumaadelt orjade muretsemiseks ainuõiguse sai, õiguse, mis terve inimesepõlwe kestis. Wast 18. aastajaja lõpul läks inimesteõpradel õnneks tugewat wastuwoolu jelle kauplemise wastu elule äratada; orjakauplus keelati Inglismaal ära 19. aastajaja algul, kuna mõni aasta waremalt Daanimaa Lääne-India saartele neegri-orjade sissewedu ära keelati. Aga neegriorjus ise jäi weel paljudeks aastateks õitsema; Amerika wabariikides jaadi neegritele wabadus alles werise rahwaõja kaudu a. 1861—65.

Asumaale liikumine ja neegritega kauplemine käiwad nende nähtuste hulka, mis jeda algupäralist ja tumedat majanduslist arusaamist walgustawad, misjugune jellele ajajärgule iseloomuline oli ja mis merkantilismuse nime kannab. Seda arusaamist, mis paljude inimeste mõttemiisi aluseks oli, kujutab ka see käsitus, et kallitel metallidel maa heas käekäigus kõige juurem tähtsus on. Wõrreldi üksteisega õige rikkaid maid, nagu Hispaniat, mida kallite metallide woog üle ujutas, ning kehwaid harwalt ajutatud maid, kus raha wähe oli ja tööstus ning põllupidamine wälja arenemata. Sel teel jõuti hõlpsaste otjusele, et kallid metallid rikkuse hallikaks on. Selgema käsituse jellest algupäralisest waatest saame 18. aastajajal Saksa n. n. kameralistide juures. Mujal, nagu näit. Prantsus- ja Inglismaal, hakati juba waremalt jellest waatest lahkuma. Kallite metallide juure tähtsuse ettekujutus langes kokku, kui laenuusalduse tegewus maad hakkas wõtma (wõrdle näit. John Law'i püüdeid raha-äri alal Prantsusmaal 1716—20). Oli päris loomulik, et jelle aja majandusteadusline kirjandus oma uurimiseaineid wäga järjult üksteisest ei eraldanud. Kirjus segaduses leidub kõiksugu arutusi pidudest ja õpetusest, maailma kenadusest, tehnikalistest edenemistest tööstuses jne. Riisama nagu klassikalise wana aja kirjanduse juures, esinewad ka siin jagedaste ühiskondlik-

fõlblusõpetusliised harutusjed. Nii on näit. asjalugu, kui wilja-
 fauplemist kirjutatakse („wiljasaksad“) wõi kui nõutakse, et kaubad
 head ja õiged peawad olema. See ei taktistanud fiiski piila-
 miist pehme pilguga waatlemast, sest arwati, et toredus mitte
 üleliigne pole, kui ta aga ainult kodumaa toodeid tarwitab; sest
 fiisjääb ometi rahamaale. Näit. ütleb Saks kirjanik
 v. Justi (Jurn. 1771) seesugusest toredusest: „Kuna raha ring-
 jooksu were-ringjooksu riigi kehas tuleb pidada, siis on toredus
 selleks soojusemääraks, mida weri tarwitab, et aina woolawana
 püsida ja tarwilise kiirusega oma ringkäiku ära teha.“ Raha ei
 tohiks ärist eemale wedada, seda kodus hoides, raha peaks
 alalõpmata käima; linnasid pidas ta tuifjoonteks, mis raharing-
 jooksu edendasiwad. Rahamäära lisamiseks soowitatakse mitme-
 juguseid abinõusid. Justi ütleb teises paigas: „Walitus, kes
 oma tõsijest kasust aru saab, peab kulla- ja hõbedakaewandusi
 ülewal pidama, kuigi need mingit kasu ei annaks ja isegi kahjuga
 töötaksiwad. Neude peale wälja-antud kulud jääwad maale ja
 elatawad hulka inimesi. Maa saab igal juhtumisel sedawõrt
 rikkamaks, kui kaewandustest kulda ja hõbedat saadakse, oletatud
 kahjust hoolimata. Prantsuse kirjanik Mélon ütles a. 1734, et
 walitjuse sisemine laen ühe käe laen teisest käest on. Wäideti ka,
 et elanikkude arw kunagi liig tihe ei wõinud olla; suur elanikkude
 arw oli tingimiseks käsitöö, kaubanduse ja tööstuse kiirele
 edenemisele ja inimeste maalemeelitamiseks soowitati kõiksugu abi-
 nõusid. Sellepärast ütlebki sakslane Darjes (1756), et kerja-
 jagi riigile kasu toob: igal juhtumisel annab ta kroonule 2 taal-
 rit kasu, sest ta jõõb igapäew 2 naela leiba ära, mille eest kroonu
 1 pfennigi päewas maksu saab, ta joob vähemalt 1 waadi õlut
 aastas, mis 40 pfenn. aastas maksudena sisse toob, jne. Siin on
 riigi ja ühiskonna mõisted nähtawaste segadust sünnitanud.

Merkantiliistline waade toetas ennast alataja kaswawa riigi-
 wõimu peale, millest ta majanduslise tegewuse iga haru sekka
 segamist nõuab. Riik wõttis juureste oja tööstuse ja käsitöö
 forraldamisest, isearanis pandi rõhku kaubanduse peale. Kauban-
 dusepolitika katsus raha oma maal hoida, kallite metallide wälja-
 weo keelusid sisse seadides ja isesuguseid tööstuseharusid toetades,
 mis maad teistest riikidest rippumataks wõiswad teha ja wälja-
 weo abil kallid metallid maale tuua. Wäljamaid taheti wõlg-
 lasteks teha wõi — nagu õeldi — kaubanduse bilanzi

kajulikufs, nii et jeda kallite metallidega tuli tajuda. Seati sisse wäljameo-tasujid mitmesuguste kaupade eest, keelati teiste kaupade (toorete ainete) wäljamedu, teiste sissewedu, ja katjuti kaubalepingute ja tollimaksjude kaudu wõimalikult kajulikumat ieisuforda maailmaturul wõita. Cromwelli merejõidu = seadused (1651), mis iseäranis hollandlaste wastu oliwad sihitud, on näitujeks sellelt ajalt. Need seadused, mis 200 aastat maksiwad, pidiwad rahwuslist kaubandust kaitsuma. Wäljamaad wõisiwad oma toodeid Inglismaale ainult oma wõi Inglise laewadel tuua, teiste maaosjade toodeid wõis Inglismaale tuua ainult jelle ajumaade wõi Briti laewadel.

Sagedaste on need püüdmised ilma tagajärgedeta jäänud, sest rahwuswaheline kaubandusepolitika on üfsikute walitjüste püüdmised tühjaks teinud. Mis Cromwelli merejõidu = seadustesse puutub, siis oli see hollandlastele juureks õiguste rikkumiseks, kuid teiselt poolt wõisiwad nad neist seadustest salakaubawedamise kaudu juurel määral üle astuda. Merejõidu = seaduste tähtsus on wast wäiksem kui jeda harilikult hinnatakse, siiski on nad Inglise meremeestefihi arenemises oma oja etendanud.

Ka Daanimaa wäljamine kaubandusepolitika oli üleüldiselt aja aadetega kokkufõlas. 1651. aasta tollitaktil on selge merkantilistline jumi. (Wastumõju algas alles 18. aastajaja wiimaste kolmekümne aasta sees; 1. jaan. 1797. a. tolliseadusega hakkas endisele otse risti wastu käiw fõrd maksma.)

Paljude wäljameo-keeludega katjuti nõrkafid tööstuseharufid toetada, iseäranis kudumise = tööstust. Näit. nõuti a. 1766, et firikuõpetajad jelle ewangeliumi põhjal, milles „maksurahast“ kõneldakse, üks fõrd aastas kogudusi taga peaksiwad jundima fõdumaa toodeid ostma. Põllutoodete asjus peeti otstarbekohajeks odawate elutarwidustega tööstust hõlpsamaks teha, kuid mingit kindlat politikat jelles sihis ei aetud. Nii määrati a. 1735, et wõõra wilja sissewedu Daanimaale ära tuleb keelata ja et Daanimaale ainuõigus jääb Lõuna-Morrale wilja muretjeda; aga jedamööda kudus asi nõudis, mindi täielisest wabadusest wiljameo-keelude juurde jne. Saja aasta jooksul, 1772. aastast algades, muudeti wiljatolli 75 fõrda. Mõni aeg weeti Hollandisje wiljaga nuumatud mullikaid. Aga 18. aastajajal kuiwas see kauplus juureste kokku, osalt ehk 1718. a. tõstetud wäljameo-tollide mõjul. Karjamaal kasvataatud sõnnifid, mida laudas ei oldud peetud, ei

wõinud sugugi wälja wedada. Wilja- ja loomakauplus tehti wabaks wast 1788. aastal. Ka teistel maadel pidaswad riigivalitsused wiljakauplemist hoolega filmas. Prantsusmaal oli wilja wäljawedu mõnikord keelatud, mõnikord tollimaksu eest lubatud. Keelatud oli see näit. 1770. nälja-aastal ja sellele järgnewatel aastatel. Inglismaal oli kaua aega teatav sisseweo-tollimaks wilja peal ja wäljaweo-tasumaksu korraldus, kui hinnad odawad oliwad; 18. aastajaja lõpul oli maksmas sisseweo-toll, mis wiljahindade järele alanes ja tõusis.

Sisemine kaubandus tõmbas merkantilistide tähelepanemist wähem oma peale, kuigi õpetus selle mõjust raha-ringjooksu peale heaks oli kiidetud. Sisemine kauplemine, iseäranis wiljaga, oli paljude sidemetega seotud. Kauplemine keskendati pea-asjalikult linnadesse ja sagedaste katfuti jeda seadusemäärustega korraldada. Sagedaste edenes kauplemine selle kaudu, et riigiwõimu kaswamise ja keskendamise püüete loomuliku tagajärjena paljud keskajast päritud kitsendused ära kaotati, näit. ssemiste tollipiiride ära-kaotamise läbi.

Kuna merkantilismus mitte kindel teadusline õpetus pole, waid mõttewool, mis „õhus oli“, siis ei ole kerge ära näidata, kudas teine ilmawaade aegamööda wõidule pääsis. Üks põhjus, mis pärast see sündis, oli, nagu juba waremalt nimetatud, kaswaw laenu-usalduse tarwitamine ja iseäranis paberiraha tarwituseluwõtmine. Daanimaal tarwitati seesugust paberiraha 1713—28, hiljemine wõeti tarwitusele ka „Corant-banken'i“ sedelid (aastast 1736). Kui walitsus wõlgasid maksstes paberiraha liikuma juhtus panema wõi kui pangad laenusid pangasedelitega wõiswad maksta, siis muutus käsitus kallite metallide tähtsusest oluliselt, kuigi sedelid täie hinna eest wastu ei wõetud. Teadmatuse ja kergemeelsuse pärast anti sagedaste liig palju sedelid wälja, mille tagajärjeks juured segadused oliwad. Iseloomulikult näituseks on schotlase John Law (l. lao) tegewus Prantsusmaal. Aastal 1716 anti talle eri-õigus sedelipanga asutamiseks, mis alguses hästi õnnestas. Järgmisel aastal asutati Mississippii kompanii, mis Louisiana toodeid pidi tarwitama ja selle maaga kauplust pidama; osatahed tuliwad wõlatähtedega wälja lunastada, mis walitsuse jookswaks laenuks saiwad, nii et walitsus kompanii ees protsentide eest wastutas. Siis muudeti pank kuninglikuks pangaks ja Ida-India-Hiina kompanii ühendati Mississippii kompaniiga, mis

nüüd ka rahavalmistamise õiguse sai, pärastpoole ühe oja maksude üürimise õiguse ning lõpuks ka veel tubakamonopoli üürimise õiguse. Aastal 1720 sai Law raha-asjade ülemkontrollöriks. Osamaksu pea-oma ja fedelite andmist suurendati alataja. Rajulootusel tõusis osatähtede kuris kuulmata kõrgele. Igal uuel osatähtede välja-andmisel osteti neid võidu ja fagedaste teenisivad vahelkauplejad mõne minuti jooksul tuhandeid, ülesostetud osatähtesid kõrgema hinna eest edasi müües. Aga seejuga kirkline mängimine lõppes pea. Korraga hakkas osatähtede hind langema ja takistusejammudest hoolimata ei võinud ükski vägi kurssi hirmjat tulkumist takistada. Oktobrikuul 1720 oli panga tegemisel lõpp. Law põgenes maalt ja juri kehuses 1729. Mississippi kompanii jäi veel peale sellegi elama ja aeti 1771 laiali. Inglise maal võib 1720. a. ümber niisamasugusid segadusi leida, millede põhjuseks pea-asjalikult „Lõuna mere kompanii“ osatähtedega mängimine oli.

Ametkondlise korra arenemine läheb uuel ajal edasi. Paljud ülekohtused teod tulevad vähe-aaval avalikuks 15.—16. aastasadadel. Tööliste arv linnades kasvab ja elu-tarbeainete muresemine läks fagedaste raskeks. Vanad ametkonnad toetasivad eesõigustatud käsitööliste perekondi, ameti-õigustest saidvad nõnda-ütelda — üksikute õigustatude eesõigused. Iffid, kes ametkondades polnud, olivad valmistusest kõrwale tõrjutud ja fissepääsemine ametkondadesse oli raske; meistrite poegi ja väimehi toetati teiste arwel; fagedaste ei saanud võõras muidu ametkonda fisse, kui meistri tütreaga või lesega abieluse heites. Niisama oli võõral ka õpipõisiks saamine raske; fisseastumise-maksused tõsteti ja nõuti endisest pikemat selli- ja rändamise-aega; ühel hoobil wähenes ka meistrite hoolitsemine sellide ja õpipõiste eest; sellid jäiwad waejeks, nende kõlblus langes ja töövõim wähenes. Kõige kauemine walitfesiwad need puudused Saksamaal, iseäranis neis linnades, kus ametkonnad ifegi riigivõimu kõrwal tugewad olivad. Seal, kus riigivõim tugewam oli, wõis kasvawat wähelesegamist riigi poolt märgata. Seejugustes maades tekib waade, et walitfus on kõigi eesõiguste alghallikas, ja riik wõtab oma kätte paljud õigused (nagu wabameistri aunime andmise harilikult ilma õpipõiste loata). Kulk seadlusi pandi maksma; ametikõhustus, määrused õpeaja kohta jne. hoiti küll alal, aga ametkondade kohtumõistmise-õigust kitsendati; walitfus walwas sellide seisukorra järele, püüdis nende

toreduse=tagaajamist, joomapidusid, logelemist („sinine esmaspäev“) takistada ja seadis sisse abiandmise haiguse ja surma korral.

Wanade ametite kõrvale tekkis uusi tegemisealaseid (wabrikutööstus), mis ametkondlikesse raamidesse ei mahtunud. Ka nende korraldamise wõttis riik oma kätte; ta andis õigusi ja andis wälja kõikjulgusid nendesse puutuwaid määruseid. Käsitöö ja tööstus sunniti peaaegu alati linnadesse ajama.

Üleüldse kandis walitsuse politika wäikusejume; aga ei wõi ilma pikema jututa tõendada, et see arenemisele takistuseks oleks olnud. Colbert'i politika Prantsusmaal 17. aastajal on küll oluliselt selleks kaasa mõjunud, et käsitööl ja tööstusel sel maal tõeline hülguse-aeg oli, kuigi Prantsusmaa waremalt Hollandi ja Saksamaaga wõrreldes taga oli olnud. Colbert hakkas kudemisestööstusest peale, 1665, ja läks siis muude tööstuseharude juurde; riigivalitsuselt tuli wabrikute asutamiseks luba muretsema. Samal ajal korraldati ka ametkondade olusid. Walitsuse abil loodi palju uusi tööstuseharusid ja elustati teisi. Dja tollipiirid kaotati sijnemaal ära. Aga Colberti järeltulija ei jaksanud tema tööd edasi jatkata. Kaks aastat peale tema surma tunnistati Nantes'i edikt tühjaks (1685) ja aeti selle kaudu palju häid käsitöölisi muile maile ning hakati ikka enam ametkondi ainult walitsuse ja ametnikkude sissetuleku-hallitaks pidama.

Inglismaal oli arenemisekäik weidi teistjulgune. Siin oli peaaegu täieline elutuse-wabadus maksmas, iseäranis 18. aastajal, kui suur-tööstus edenema hakkas. Wormilikult peeti küll kõik wanad eesõigused jõe sees, aga kõikidest kaebustest ja pealekäämistest hoolimata anti uuele tööstusele täieline wabadus.

D a a n i m a a l arenesiwad olud osalt Saksamaa mõju all, sest palju käsitöölisi oli nimelt sealt tulnud. Aga Saksa ametkondlike määruste täitmisele pandi siin teataval määral wastu. Wast 14. aastajal pääsis ametkondline kord täieste wõidule. Ametkonnad andsivad „wendadele“ abi kehuse ja haiguse korral; „wennad“ pidiwad furnukehade juures walwama ja neid kirikusse saatma; liikmed, kes pühadesse paikadesse rändama läksiwad wõi kellede majad ära oliwad põlenud, pidiwad abiraha saama. Oli olemas õige üksikasjalisi trahwimäärused (paljajalu käimise, õlle mahakallamise, „wennale“ kõrwaile andmise eest jne.). Teise sellisid ei tohtinud oma juurde meelitada, teine rätsepp ei tohtinud teise walmisloigatud riideid õmmelda. Ametkonna „wanem“ toimetab

tooveteainete ühis-sisseeostmist, liikmete õigus ainete ostmises oli piiratud, meistrite tegemise üle walwas „wanem“. Riisjama oli olemas määrusi leskede heaks.

Ametkondade arenemine jündis wabamas sibilis kui Saksamaal; 1613. ja 1621. a. wahel oli täieline elukutse-wabadus, ja kui ametkonnad siis jällegi wõidule pääsiwad, määrati ära, et igaühel õigus on ametkonna liikmeks hakata ilma maksudeta ja ilma et enne seda tarwis oleks olnud õppimas olla wõi meistritööd ära teha. Kristian V-nda Daani seadus kinnitas oluliselt kõik need määrused, aga sellest hoolimata sigines wähehaawal ametkondlisi määrusi, sest et Saksamaalt tulnud käsitöölised ilma nendeta nõus ei olnud töötama; need määrused saiwad umbes 18. aastajaja lestel Daani käsitöölise seaduse alusel ja Saksamaa ametkondlised kombes hakkasiwad maksma, kuigi ametkondline fundus seesugust wõimu ei jaanud, nagu Saksamaal. Kui elukutse-wabadus wõimule sai (1857. a. 29. jõulukuu-päewa seaduse kaudu), oli ju kaua aega ametkondadesse sissepääsemine wõrdlemisi hõlbus olnud ja mingisugusi kitsendusi ei olnud selleks, kui palju sellisi ja õpipoisi meister tohtis pidada. Sellewastu oli ametkonna-tõrd Daanimaal, niisama nagu Saksamaalgi, abinõuks linnade eraldamiseks maast; üleüldse ei wõidud käsitööametit mujal pidada kui linnades; ainult mõned käsitöölised, keda maal hädaste tarwitati, wõisiwad wabalt sinna asuda (näit. kingsepad ja rätsespad) amtmanni nõusolemisel; maa-käsitöölised ei wõinud linnade elanikkudele tööd teha ja teistele käsitöölistele oli kaubalinnade ümbruses maapind ära määratud, millest wäljaspool nad ei tohtinud asuda.

Merkantilifiline politika ei pannud juuremat rõhku põllu pidamise peale, milles weel kauaks ajaks läänikorra jäti seid maksma jäi. Uude aega üleminek jündis kõige pealt suurpõllupidamise laiendamisega. Ratsuiti suurpõllupidamist tühjadel wõikorratuses jätud maadel sisse seadida, püüdmine, mida Saksamaal 30-aastane sõda elanikkude nõrgendamise ja nende arwu wähendamise kaudu suurendas. Kuningawõimu kõwenemine ei olnud talupoja-seisusele kasuks. Sest eesõigustega seisused weeretasiwad kohustused talupoegade laela ja toetasiwad kuningawõimu talupoegade maa külge sidumises, nii et wiimased enam kui enne maaomanikkudest rippuwateks saiwad. Tehnikaliselt oli põllupidamine õige madalal järjel. Talupojad tegiwad tööd isaijade

wiisi järel wanade algupäraste tööriistadega ja wiletjalt jõõdetud hobustega; neil ei olnud suuremat himu paranduste jaoks. Siiski — olud oliwad väga mitmekesised.

Inglismaal sai, nagu juba eespool nimetatud, willa-tööstus suure tähtsuse. Edward III kutsus 14. aastajajal Flaami kangruid Inglismaale, niisama ka Elizabeth 16. aastajajal. Samastele karjamaad muretsedes püüdsiwad maaomanikud omale ühismaast wõimalikult suuremat oja ära lahutada ja sellele aed ja siid ümber ehitada. Sagedaste sündis jeesuguste püüdmiste eel talupoegade ülesütlemine ja wäljatõstmine; iseäranis 1500. a. paiku oli sel „Enclosure“=liikumisel mäsjuline laad (wrld. Thomas Morus' ekaebtusi — „Utopia“, 1516 — et „lambad nii ahneks ja metsikuks on läinud, et nad... terwed talud ja külad ära häwitawad ja ära jõõwad“). Need karjamaad muutiswad Inglismaa kogu wälimuse teijeks. Inglismaa talupoegade arw wähenes nüüd ikka enam; maa-elanikkudeks jäiwad ainult suurte mõijate töölised ja rentnikud. Põllutööliste seisuford oli wiletj; neid rõhusiwad maksud ja Act of settlement (1662) keelas neid sinna wälja rändamast, kuhu nad tahtsivad, — kogufondadel oli nimelt õigus inimesi nende kodupaikadesse tagasi jaata, siis kui põhjust oli karta, et kogufonda asumine kogufondlise waeste-hoolekandmise fulusid wõis suurendada; põllutööliste liitumine ametiühijusteks oli keelatud weel 19. aastajaja lõpul. Uus aedadetege-mise liikumine, mis Inglismaa talupoja-seisuse lõpuni ära häwitas, efines 18. aastajaja lõpul nende suurte tehnikaliste edusammudega üheskoos, mida Inglismaa põllu-majapidamises sel ajal tähele wõib panna. See tehnikaline edenemine wähendas omakorda põllutööst elawate palgatööliste arwu.

Teifiti oli lugu Prantjumaal. Maaomanikud oliwad jeal kuningawõimu heaks palju õigusid käest ära pidanud andma, aga üks oja neist oli weel järelgi, nagu näit. õigus wiinamarjade ärakorjamist ja wiinamüümist enne muid toimetada, õigus teerahade peale, iseäranis aga suureste tarwitatud jahi-õigus. Selle lisaks tuli päewatöö-kohustus, mis 18. aastajajal jelle caudu kaswas, et walitsus teetegemijeks päewi nõudis. Kõige rohkem sütitust suureks revolusioniks andsivad siiski maksud, mis pea-asjalikult eesõigusteta elanikkude õladel seisiwad. Kõige rohkem wihati soolamaksu wõõõigemine soolamonopoli (les Gabelles), iseäranis neis maakondades, kus iga pere jaoks soolatarwitamise maks mitme päewa töõpalga näol

ära määrati. Seda rõhumist tegi veel halvematks maksjude rendile-andmine. Sel ajal kui alam aadeliseijus talupoegade seas elas, wedas kajaelu kõrgema aadeli oma poole, ja toreda elu kaudu kuninga läheduses wõõrunes see ifka enam maarahwast ära. Samasugune oli lugu kõrgemate waimulikfudega, kes rikkuses elasiwad, kuna maapapid kehwases waewlesiwad.

Olude arenemisel seesugusteks, nagu nad Saksamaal arenesiwad, oli talupoeg niisama paljude maksjudega ja tegudega waewatud, isegi maa-orjus oli praeguse Saksamaa mõnes maakonnas maksew. Siin ei ole küll maa-orjust kitsamas tähenduses mõeldud, orjust, mis eraomanduse-õigust ei jalli ja isegi orjade müümist lubab; seesugusid olusid wõis ehk ainult paiguti olla, wastu seadust. Sellewastu oli maa-orjust laiemas mõttes laialiselt olemas Põhja- ja Ida-Saksamaal. Talupojad ei tohtinud kohtade pealt ilma herra loata ära minna; nende lapsed oliwad kohustatud mõijaherra juures teenima; abielusje astumisel pidi talupoeg selleks luba nõutama ja mõisaherra nõudmise peale talukoha harimiseks wõtma. Teo-orjus oli rõhuw. Mõisaherrade käes oli kohtumõistmiste-õigus. Oli küll olemas ka wabaid talupoegi, aga suurem osa talupoegi oli wabaduseteta. Paremamad olud oliwad loodes, kus mõisaherrade õigused mitte nii laialised polnud. Teenimisekohustus kestis harilikult ainult 1/2 aastat ja sellestki wõis ennast wabaks osta; aga ka siin nõuti abielusje astumisel maaomaniku nõusolemist ja mõrsja pidi talle teatawa maksu maksma. Edela- ja Kesk-Saksamaal walitjes maa-orjus ainult nime järel, ilma et ta talupoegade isikliku wabaduse peale mõju oleks pääsnud awaldama; päewatöö-kohustus ei olnud suur, kuna maaomanikud ise põllupidamisega suuremat tegemist ei teinud; maksud sellewastu oliwad siiski küllalt raskeid.

Daanimaa oli, nagu eespool nimetatud, talupoja-seijus laua aega peaaegu waba. Själlandis, Laalandis, Falsteril ja Møenis seoti talupoeg wähehaawal maa külge, wõimalik, et „musta jurma“ mõjul. Maaomanik wõis nõuda, et talupoeg waba maksukoha oma kätte wõtaks ja selle peale jääks, millega üheskoos ka teataw päewateo kohustus käis, kuid ei mingisugust teenimisekohustust, ei mingisugusid määrusid abielu asjus, ning ka naiti ei rõhunud siin mingisugune wabadusetus. See nõndanimetatud orjus (Vornedskab) tähendas umbes seda, et talupoeg haritud maa pealt ära ei tohtinud minna, ja oli ka iseseiswate

talupidajate kohta maksjend. 1702. aastal lõpetati ta ära. Aastal 1701 pandi ülemaaline sõjaväeteenistuse-kohustus maksma, mis aga siiski alles 1733. aastal määrati (Stavnsbaand) kaudu raskeks läks. Sga nimekirjas seisja talupoeg pidi mõisa maa peale jääma ja sõjaväkke võtmine oli mõisnikkude kätte usaldatud, kes siis oma tahtmise järele mehi võis võtta. 1746. aastal määrati, et talupoeg, kes sõjaväeteenistuse-kohustuse ära oli täitnud, mõisa käest mõne koha harida pidi võtma. Samal ajal kasvas ka päevategu muu seas jelle läbi, et herrad oma mõisjate maid laiendada püüdsivad. Talupojad olivad koduse kohtu alused. Maaomanik võis laisku ja joomarid talupoegi wangi panna. Maksjad rõhusivad talupoja-seisust; jelle lisaks tuli üleüldine loomakatt. Põllupidamine oli madalal astmel, edenemist takistas maa ühisomandus (wrld. Ingliseaastad keskajal). Kolme-põllu-pidamine, mis harilikuks põlluharimise-wiisiks oli, andis ainult neli seemet. Kõige raskemad olivad olud ehk Själlandis, aga siingi olivad nad siiski tergemad kui Põhja- ja Ida-Saksamaal.

Kõik see pidi aegamööda inimeste jõoprade tähelpanemist äratama. Prantsusmaal astusivadki wälja ju 18. aastajaja algul Vauban, Louis XIV kuulus insener, ja Boisguillebert, uuen-
dusi nõudes. Wiimane kirjutas 1695. a. kirjatöö „Le detail de la France“, mis 1707 muudetult „Factum de la France“ nime all ilmus, milles ta maksjendefistemi arwustab ja kaudjete maksjude rendileandmise wastu wälja astub. Vauban nõuab oma 1707. a. ilmunud töös „Projet d'une dixme royale“ juuri maksjude-uuendusi, üleüldist sissetuleku-maksju kõigile kodanikkudele, ilma wahet tegemata. Ta juhib tähelpanemist jelle peale, et kümnes osa maa elanikkudest kerjakapi ääres seisab ja et ainult kümnes osa omaga wälja saab, kui nende hulka ametnikud, aadel, juuremad kaupmehed jne. arwata, aga selleski kihis ei ole 10.000 perekonda, kes tõeste jõukad oleksivad, ja juurem osa neist saab oma sissetulekud walitsuselt. Need kirjanikud tähendawad juba merkantilistlike waate wastu wälja-astumist; kuna aga wiimane põllupidamisest juurt ei hooli ja ikkagi ainult käsitöö, tööstuse ja kaubanduse peale rõhku paneb, kõneleb Vauban põllupidamisest kui tähtsamast ülespidamise-hallikast; ka Boisguillebert pöörab oma tähelpanemist põllupidamise peale ja sõdib kirglikelt kallite metallide waate wastu: hõbe on teatav Moloch; „le fatal métal“ on kõige surmaks jaanud.

Täielise muutuse ilmavaatesse toob wiimaks Prantsusmaal füsiokratide kool, kel ühekülgsusest hoolimata kaua aega suur mõju oli. Selle woolu tähtjama edustajana võiks nimetada Quesnay'd (1694—1774) ja Turgot'd (1727—1781); selle ajemel on Gournay (1712—1759) põhjuseks selle kooli hulka loetud, sest et temal osalt merkantilistlikud arvamised on (laewa- sõidu-seaduse waimustatud austaja). Tegelikus elus sai füsiokratide kool kõige suurema tähtsuse, kõigi majanduslike elu siidemete katkestamist wõimjalt nõudes. Need füsiokratide nõudmised käiswad paljude teiste meeste nõudmistega kokku, kes selle kooli hulka ei käinud, ijeäranis jelleaegsete enzklopedistide mõjul. Igaühel pidi luba olema wabalt oma jõudu seal tarwitada, kus ta sellest kõige suuremat tulu lootis. Turgot katsus tegeliku riigimehena suure waimustusega seda mõtet teoks teha, et igal inimesel püha õigus tööks on. Aastal 1784 tehti wiljakauplus wabaks; kaks aastat hiljem kaotati ametkonna-sundus. Pea selle järel langes Turgot ja tema määrused tehti tühjaks. Wast suur rewolutsion tegi elukutse-wabaduse teoks ja hiljematest tagafikiskumise-aegadeft hoolimata jäi see peajoon- tes püsima.

Wähem tähtsust wõitsiwad selle kooli õpetuse põhjusemõtted. Füsiokratid paniwad ühekülgselt rõhku põllupidamise peale; kallid metallid ei too nende arvamise järel rikkust, mida ainult maad harides kätte wõib saada; maa elatab kõiti, niihästi maameest kui teisiigi jeltskonna-lihtisid. Käsitöö ja tööstus wõiwad küll walmistuse wiljakust tõsta, aga ainult sel määral, mis walmistamisefulufid wastab; ainult põllupidamine annab enam kui tööandja ja töötegiia walmistamiseks kulutawad. See tume käsitus wiis ühe ainja maksu õpetuse juurde (impôt unique), mis ainult põllupidamise kui kõigi tulude hallika peal pidi lajuma ja kõigi teiste maksude ajemele pidi astuma (wrl'd. Henry George 19. aastajajal; temast pärastpoole). Hoolimata õpetuse tumeduseft oleks selle ettepaneku teokstegemiseft kolm suurt kasu olnud: eesõiguste kadumine, wihatud kaudsete maksude äralõpetamine ja wäiksemad maksud. Ka rahwa-armu õpetuses ilmnes wastumõju merkantilismuse wastu: kuna põllupidamine kogu rahwast pidi toitma, siis ei olnud elanikkude tihedus mitte soowitaw.

Füsiokratide kirjanduse nurgakiwina võiks nimetada Quesnay „Tableau économique“ (1758), mida Mirabeau Wanem

kirjutamiskunsti ülesleidmise vääriliseks pidas. Seal püütakse ehitada valmistusforda ja tulude jaotamist põllupidaja, maaomaniku ja „sterilide“ (viljakusetate) vahel. Quesnay oletab, et maaomanikkude-klass aastast 2000 livre't (naela) liituma paneb, seega et ta maarenti saab, põllupidajatelt, tööstuse- ja kaubanduselihtilt tarbaineid ostab, kummaltki pooleks, ja et need kaks lihti kah ühetasajelt oma tarvitamise ära jagavad: põllupidamistoodete ja tööstustoodete vahel pooleks. See osa, mis põllupidajate kätte läheb, „töötavale lihtile“, on ülejääk, mis käesoleva aasta rendimaksuks kogutakse; „steril“-liht jõuab hädawaewalt niipalju valmistada, kui nimetatud summa suur on. Reist 1.000 l., mis töötaw liht maaomanikkudelt põllutoodete eest sai, läks 500 l. steril-lihtile kaupade eest; see liht ostab 250 l. eest põllupidajatelt, kes oma-forda jälle 125 l. eest steril-lihtilt ostawad jne., ning samal ajal annab põllupidamine niisama juure puhta sissetuleku, mille ühine väärtus funi 2000 l. tõuseb (maaomanikkude osa järgmise aasta raha-ringjooksu summas). Sellest tumedusest rääkimata, et kõne all olev juhtumiste järg ühe aasta valmistusesse mõeldakse käiwa, kuna see tõelikult alles mitme aasta jooksul võib sündida, on selles käsituses weel teinegi selgusetus. Kõne all olewa ühiskonna kokkuarwatud sissetulekud oleksiwad siis 2000 l. iga lihi peale, seega 6000 l. ühtekokku. Reist tarwitataks 3000 põllupidamistoodete, mis üle jääb, tööstustoodete ostmiseks. Aga „Tableau économique“ järele oleks põllupidamise valmistusväärtus sel juhtumisel 4.000, kuna steril-liht ainult valmistamiskulud tasa võib teha ja seega hädawaewalt 2000 l. eest väärtusi annab. Arwed ei lähe sedamööda kokku ja pilt peab seega wale-olemuste peal põhjenema. Kui teisiigi numbrid wõtta, ikka on tagajärg mõtteta.

Wabadusepüüded kaswasiwad 18. aastajal sealgi, kuhu see ühekülgne õpetus mõjuma ei pääsnud. Talupoja-seisuse wabastamisest sai aja suurem ühiskondline uuendus. Prantsusmaal sündis wabastamine juure rewolutsiooni kaudu. Preisimaal a. 1807, mis Saksa riikides 19. aastajaja lõpu poole, Wenemaal 1861. Daanimaal algasiwad uuendused 1761, kui lesk kuninganna Sofia Magdalena talupojad päewateo- ja kümnusmaksu-kohustustest wabastas ning nende asemele määratud maksu seadis. Teised kuningad tegiwad tema eeskuju järel. Hiljemine anti hulk tähtsaid seadusi, muu seas maaorjuse ärakõrvaldamise seadus (1788). Inglismaale wastandina jäi Daani-

maal talupoja=seisus alale, suuremalt osalt rentnikuna maad harrides, kuid süüsi suuremat võimalust saada oma elujärke parandada. Teiselt poolt olivad uuendused kasulikud ka maaomanikele selles mõttes, et talupoegade maksujõud suurenes ja rendihinnad waba wõistluse mõjul kõrgemale tõusiwad. Wähem õnnestanud oli, et wiletsas seisukorras olem põllutööliste siht sündis.

Inglismaal esines teistsugused ühiskondlised ülesanded. Seal oli küll maal kehwa põllutööliste siht, aga iseäranis juurtööstuse sündimine sünnitas süni juuri ühiskondlised puudused. Rida sündmusi tõi 18. aastajal Inglise tööstusesse pöörd. Tehti aagaraste tööd üleüldiselt wiletsate liikumise=abinõude parandamise kallal, teesid, jildasid ja kanalidehitades; kanalide ümber tekkis tööstuseasutus. Sellele lijaks tuli rida uusi ülesleidusi. Watt'i aurumasinat parandati aastajaja lõpul ja see oli paljudes kohtades weejõu eest. Kui Inglismaa metsad olivad häwitatud, õpiti rauatööstuses rikkalikka kiwisõe=kaewandusi tarwitama. Rõugu metalli= ja mäetööstus, portselanitööstus, iseäranis aga kiutööstus saiwad uue loomu. Retramisemasin leiti 1760 (Jenny, Hargreaves'i parandatud 1767); seda wõidi weel kodusti tarwitada; aga kui Arkwright 1769 puuwilla=kedramise=masinale (Waterfram) patendi sai, siis oli juurtööstuse wõit täielik, iseäranis kui Cartwright 1785 oma kudumise=masina üles oli leidnud ja aurumasin a. 1790 puuwilla=ööstuses üleüldiselt tarwitusele oli wõtetud. Nõis see sünnitas kiiret edenemist ja põhjendas Inglismaa rikkuse; aga juured ühiskondlised puudused käiswad selle kannul. Igal pool maal wõitis juurpõllupidamine ala, rahamehi meelitas maaomandamisele see politikaline wõim ja tähtsus, mis nad maa kaudu saiwad. Maatööliste seisukord läks sellegi tagajärjel halwemaks, et juurtööstus kodutööstuse ära häwitas. Weel halwem oli asja seisukord tööstuses. Uus tööstus wõttis oma teenistusesse naised ja lapsed, kuna nende loomulikud hoolekandjad, mehed, jelle asemel töötada pidiwad olema wõi wiletsa palgaga leppima. Kiwisõe=kaewandustes ja kudumise=abrikutes tarwitati wäikseid lapsi; puuwilla=abrikus wõis masin wäikse lapse juhatusel mitme töömehe aset täita; waeste=hoolekandmise asutused otse müüsiwad lapsi wabrikantidele, kes neid kaugel nende kodupaikadest tarwitasiwad ja kolepikkade tööpäewadega furnasiwad; isegi seesugused wanemad, kes waeste=asutus=

test abi ei saanud, töivad ise lapsi wabrikutesse. Täenduseks sellele, kui pitale oli jõutud, oleks nimetada, et tuntud kommunist ja inimestesõber Hob. Owen suure paranduse toime pani, oma wabrikutes ainult üle 10 aasta wanuseid lapsi tööle lastes ja nende töö-aega umbes 11 tunni peale vähendades; tema eelkäijad olivad Edinburgi maestemajast 5—6 a. wanuseid lapsi saanud, keda umbes 13 tundi päewas tööd sunniti tegema. Kivi- ja kaewandustes pidivad lapsed jagedaste roomates jõewagunid edasi lükkama läbi pikki titjaid õonesteesid. Käsitöölise seas walitsetiwad weel kurwemad olud. Londonis tarwitawad korstnapühkijad 4-aastaseid lapsi mõlemast soost, keda witi jagaga titjatesse kõweratesse korstnatesse aeti ja kes püha- ja argipäewad läbi tööd pidivad tegema. Ka naiste tööd hakati tarwitama. Waeste-abi saajate hulk kaswas hirmsaste, iseäranis kui paljudes kohtades aastajaja lõpul rikkumat allowance-korraldust hakati tarwitama, töömehe palka sedawõrt tõstes, et sellest elu ülewalpidamiseks jatkus. Kõige jelle tagajärjeks oli lõpmata wiletsus, hoolimata sellest, et wabrikantide täenduse järel olud wäga head pidivad olema. Sagedaste kuuldi nurinat, jagedaste sündis rahutusi, töölised hakkawad ikka enam paremate olude kätte saamise eeststarbel ühte liituma, seaduse waljust keelust hoolimata.

Selle tunneda raami läbi tuleb uuema aja rahwamajanduse teaduse sündimist waadelda. Adam Smith'il (1723—1790) oli oma kuulsa töö „Wealth of Nations“ kaudu (1776) arwamata juur mõju majanduseteaduse arenemise peale. Teda ei wõi küll selle teaduse põhjendajaks nimetada, sest tema ei oleks niisaugele jõudnud, kui tal mitte Inglis- ja Prantsusmaal anderikaid eelkäijaid poleks olnud; muu seas wõlgneb ta füsiokratidele õige palju. Aga tema töö on kergeste arusaadaw laialine esitus kogu ühiskonna majanduslikest elust. Punasest lõngaks tema esituses on töö. Ta peab tööd kõigi wäärtuste hallitaks ja kõige ühiskonna-majapidamise aluspõhjaks ja seletab m. s. meisterlikult tööjaotuse ja tööjõu ühendamise suurt tähtsust. Ei pea fiiski arwama, et ta selles uurimises töölisi ainult kui walmistajat waatles; ta kõneleb sellewastu soojalt tööliste eest ja soowib settlement-seaduse kaotamist ning ühinemise wabaduse maksmapanemist. Waimustusega kaubanduse- ja elukutse-wabadusest kõneledes ei pea ta mitte ainult walmistuse suurusst silmas, waid loodab selle kaudu ka töölistele paremat põlwe. Ad. Smith pani, nagu

Turgot'gi, rõhku jelle peale, et oli olemas püha õigustöö peale, mida elufutse-wabaduse kaudu teoks tuli teha; jelle maksmapanemine oleks kasuks neile, kes oma tööjõudu seal, kus seda waja oli, tahtistatud oliwad tarwitamast.

Adam Smithi kogu töös on midagi uue-aegset. Hiljuti tekkinud Inglise juurtööstus raamina, wiitab „Wealth of Nations“ edasi palju wõimsama murdumise poole, mis 19. aastajal sündiski. Palju jellest, mida Adam Smith õpetas, nõuab sügawamat uurimist ja õiendamist, nii täielisena kui ta töö tema aja inimeste filmis on näidanud otemagi. Selles mõttes on iseäranis Malthusel ja Ricardo'l tähtsust majanduseteaduse ajaloois. Aga sissejuhatusena 19. aastajaja ühiskondlise ja majanduslise elu uurimisesse on raamatul „Wealth of Nations“ suur tähtsus.

Üheteistkümnendal aastajal.

Siin ei ole koht jelle uurimiseks, kudas waimlised woolused 19. aastajal endiste aastajadadega wõrreldes tuleb käsitada; see on siiski kindel, et see aastajada majanduslised ja ühiskondlised eelmistele aegadele kõige järsumaks wastandiks on. Allpool tuleme sagedastegi üksikohaliselt jelle asja juurde; siinkohal olgu ainult mõned üleüldised jooned esitatud.

Üheteistkümnendal aastajal arenes riikline elu üleüldiselt kõigis maades demokraatlisel sihis. Inglismaa walitus oli 18. aastajal enam-wähem üksikute käes, aga juured walituseaduse uuendused, mis 1832 algasiwad ja milledele aastajaja lõpul juuremad uuendused kohaliku omawalituse alal lisaks tuliwad, on riiklisele elule hoopis teise jume andnud; asumaade arenemine on samasugune olnud. Veel filmatorkawam on arenemine niisugustes maades, millede rahwad esiteks piiramata isewalituse ahelad maha pidiwad raputama. Peale jelle kui aastajaja esimestel kolmekümnel aastal walitsenud tagasikiskumine mööda oli läinud, lagunesiwad konstitutsioonilised aated wastupanemata jõul laiali. Prantsusmaast sai wabariik, Saksa riik sai üleüldisel hääleõigusel walitama parlamendi ja kõigis tema üksikutes riikides arenes konstitutsiooniline elu, kuigi sel suurelt osalt teataw wanameelne jumi oli. Austria-Ungrias pääsis niisama wabam walituseford wõidule, wana Ungria parlament muudeti uue-aegseks. Selle arenemisega käsikäes käis tugew keskendamine.

Italia ühinemine wiidi lõpule, Saksa riik astus Saksa liidu ajemele ja sidus kõik riigid ühttugewate poliitikaliste ja majandusliste sidemetega. Ka wäikestes riikides, nagu Schweiži ühendatud riigid, on keskendamisewool tuntaw.

Selle keskendusega käsikäes käis sjiamaani tundmata rahwaarwu kaswamine. Aastajaja algul jai arstiteadus wõitu rõugete üle, mis sinnamaani rahwa-arwu kaswamist hirmsaste kammitšas oliwad hoidnud; Aasia rõuged ei saanud juurduda ja India kolerat, mis aeg-ajalt üle Europa laiali lagunes, oli kerge tagasi tõrjuda. Ka laste suremus wähenes wõimsalt, mis suure inimestehingede kottuhoidmise wõimalikuks tegi; aastajaja lõpul algas tiisikujehaiguse wastu tugew wõitlus, mille tagajärjed küll weel tulewiku päralt on. Need edujammud tegiwad wõimalikuks korraliku iga-aastase rahwa-arwu kaswamise ja Europa rahwa-arm tõusis 187 miljoni pealt (aastal 1800) 100 aastat hiljem 400 miljoni peale, kuna samal ajal weel ligemale 30 miljoni wäljarändajaid teistesse maadesse oli jaadetud; Põhja-Amerika Ühisriikides kaswas elanikkude arm aastajaja jooksul 5 milj. pealt 75 milj. peale. On iseenesest selge, et sellega üheskoos juuri muutusi ka igas seltskonna-kihis pidi sündima. Samal ajal kui endised tarretanud seltskonna-wahekorrad tugewaste liifele pääsiwad, pidiwad loomulikult wanad seisustewahed mitmest küljest häwinema, seda ennem, kuna teadmised ja haridus ikka enam laiemate rahwatihide omanduseks jaiwad. Tugew ühistondline tõus on uue aja tundemärgiks.

19. aastajada wõib tema iseloomu kohaselt ka ülesleiduste aastajajaks nimetada. Paljud neist ülesleidustest põhjendewad warema teaduse edujammude peal. Nagu me juba nägime, tehti ju 18. aastajajal rida tähtsaid ülesleidusi, aga wiimased ei tähenda siiski midagi nende kõrwal, mis 19. aastajajal tehti. Raudteed, telefonid, weewärgid, elektrivalgustus jne. on igapäewases elus juure rewolutsiooni sünnitanud, on wanu paisufid purustanud, ametkondlije korra wõimataks teinud, passiwunduse ära häwitanud jne., ja wanade kaubalinnade eesõigused enam-wähem tühisteks muutnud. Ka on seaduseandlifel teel tugewaste endiste aegade ahelaid purustatud ja lõdwendatud. Glukutsewababudus ja liikumisewababudus on aastajaja põhjusmõtteks saanud.

19. aastajada wõib kolme ajajärku jagada, millel muidugi

järskusid wahesid pole ning mis erimaades mitte ühe aja peale ei lange. Esiimese põlwe eluajal on weel mõnest küljest wana-aegne jumi. Waft 1829 astusiwad raudteed katsetegemise laps-east wälja; aurulaewad liikusiwad pea-asjalikult ainult jõgedel; korralik laewaõidu-ühendus Korjõri ja Kieli wahel algas waft 1819. Kuni 1833. aastani käis kirjapost ainult kaks korda nädalas Kopenhagenist maakondadesse ja Hamburisse; pakkidepost käis weel harwemine, Lemwigi linna, Jütimaale, ainult neli korda aastas. See ajajärk on ühel hoobil ka poliitikalise tagasitõukumise aeg, piiramata isewalitsustega ja ainuwalitsusliiselt antud riigiseadustega. Aga järgmise põlwe ajajärgul pääsiwad ülesleidused igal pool wõidule; samal ajal tuleb ifka wõimjamine nähtawale rahwaste nõudmine poliitikalijest elust osawõtmisele pääseda. 1848. a. tähtjad poliitikalised sündmused on üheks lüüks foku selle arenemise ahelas. Palawikujarnase kiirusega hakati Inglismaal raudteesid ehitama ja mõne aasta pärast oli jéal juba terve raudteede wõrk (1850 oli raudteesid 11.000 kilomeetrit, 1870—25.000, aastajaja lõpul — 35.000). Põhja-Amerika Ühisriikides tehti niisama wahetpidamata tööd, peale selle kui esimene raudtee 1829. a. lõpul awati; weidi hiljem sai arenemine hoogu Europa mannermaal. Samal ajal töötati hoolsalt ka laewaõidu arendamise kallal: Suez'i kanal ehitati (1859—69), a. 1840 algas korralik aurulaewaõit üle Atlandi okeani, ja ühes sellega hakkas Europast wäljarändajate laine hirmsaste tõusma; aastatel 1801—40 rändas üle mere ühtekokku 1,6 milj., üksi järgmise aastakümne jooksul aga juba 2,4 milj. inimest.

Kõik see tõi oma-korda kaasa juure jõupingutuse m ä e = t ö ö s t u s e alal. Kiwisjüte wäljakaewamine tõusis määratumalt, niisama rauawalmistus; Suurbritannias ja Jirimaal walmistati weel 1830. aastal ainult 0,7 milj. tonni rauda, 1860. a. ligemale 4 milj. Ühel hoobil kaswas suurttööstus igal pool. Uue aja kaasatoodud juures wõistluses selle eest, kes kõige paremine kõifi wõimalusi ära saaks tarwitada, sai elu k u t s e = w a b a d u s juhitiwaks põhjusmõtteks. Wanad ametkonnad tõrjuti kõrwale; waft hiljemine õpiti uueste korralduje tähtsusest aru saama.

Aastajaja wiimase põlwe ajajärgul lähleb arenemine edasi. Raudteede wõrk laieneb, aurulaewaõit kaswab, terve hulk linnasid astub suurlinnade ridadesse. Maailma-walmistuses tuleb juuri muutusi ette. Weel aastal 1870 annawad Suurbritannia

ja Sirmaa pooled maailma kiviõltest, aga nüüd algavad teised maad võimsalt tööle ja kuigi Suurbritannia ja Sirmaa jütajaat järgnewate 30 aasta jooksul kahetordseks tõuseb, pääsewad Põhja-Amerika Ühisriigid aastajaja lõpul weel kõrgemale ja Saksamaa võistleb heade tagajärgedega Inglismaaga. Weel silmatorkawam on rauawalmistuse arenemine. Ühisriigid lähewad juba 1890. a. ja Saksamaa mõni aasta hiljem Inglismaast mööda. Ka põllutoodete hulk kasvab tugewaste ja meretagused maad võistlewad tuntawalt Europaga. Tugew ühinemiselitumine pääseb jell ajajärgul wallale. Töötegijad suurtes tööstuse-keskkohdades õpiwad ifka enam ameti-ühijuslijelt ühinema ja jelle ühinemise abil töötawad nad wahetpidamata palgaolude parandamiseks. Aga ka töö-andjad õppijiwad ühinemise suurest tähtsusest aru jaama, mitte ainult siis, kui töölistega oli tarwis läbirääkimisi pidada, ja nende juured ühijused kujunesiwad, niisama nagu töölistegi omad, ifka enam nii-õelda riikideks riikide sees, waid ka siis, kui oli tarwis wastasrinda tarwitajate wastu wälja jaata. See ajajärg on trustide- ja kartellide-liitumise sündimise-aeg.

Sell ajajärgul pääseb wõidule ka muutunud käsitus riigi ülesannetest. Si lepita enam õiguslijse kaitse ja jõukatsumise-wabaduse nõudmisjega; riigilt nõutakse, et see nõrkasid kaitseks, ja tööliste kaitsejeaduste andmine algab; wabrikute terwishoju-asi wõetakse käjile, katsutakse töö-aega piirata jne. Saksamaal pandakse algus suurewiihilijele tööliste finnitamisele ja muud maad teewad Saksamaa eeskjuu järele. Ka teistes asjades hakatakse riigi poole pöörama; nii wõtab riik paljudes maades näit. raudteed oma kätte ja kaubandusepolitikas taganetakse tuntawalt wabakaubitsemise põhjusmõttest. Samuti nagu merkantilismuse ajajärgul, toetatatakse jällegi tugewa riiklijse wõimu peale; ainult jelles on wahel, et piiramata isewalitsuse ajemele nüüd enam wõi wähem demofratline walitus on astunud.

Ja loomulikult kasvab see keskendatud riikline wõim nende paljude ülesannete mõjul, mis ühiskondlik-majandusline seaduse-andmine riigile ette paneb. Selle liitumise kõrwal on püüdmiist märgata, kogukondlijse omawalitsuse hooleks ifka enam ja enam ülesandeid jätta.

Wõitlust wabakaubitsemise poolt ja wastu peeti ijeärani Inglismaal, kus jell küsimusel kaua aega ühiskondlijes elus tähtis oja oli: Inglismaa oli siis weel tugewaste protekt-

fionistline (kaitsetolli=politikaline); 18. aastajaja politika oli kange kaitsetolli-politika (masinate wäljavedu, iegi ameti-oskajate tööliste wäljarändamine oli keelatud). Kunateistel maadel tööstust katsuti kaitsta, näit. wilja wäljavedu keelates, püüti Inglismaal maaomanikkude kasu ja põllupidamist kaitsta, näit. seega, et wilja wäljavedajatele riiklist rahatoetust anti (aast. 1689). See tõstis Inglismaa põllupidamist, ja kui järgmisel poolel aastajajal riikline hoolekandmine wähenes, oli rahwa-armu juurdekasw küllalt suur, et põllupidajaid sellest kahju saamast takistada, sest põllutoodete nõudmine oli sedawõrt kaswanud, et hindasid tugewaste wõis tõsta. Weel 1825.—27. a. olivad niisuhinnad Inglismaal palju kõrgemad kui Prantsusmaal, ehk küll siingi kaitsetolli-kord maksis. 1828. a. wõeti tarwitusele nn. „liikumw skala“ wiljatollide jaoks: kui hinnad madalad olivad, oli sisseweo-toll kõrge; mida kõrgemale hinnad tõusiwad, seda enam alandati tolli. Seda korraldust, mida juba osalt 18. aastajajalgi oli tarwitatud, peeti wabameelset sisseweo-adeks, ja töepoolest oliwadki hinnad selle läbi wähem kõrgemale kruwinud, aga see tegi teiste maade (ka Daanimaa) põllupidamisele raskest wilja Inglismaale wedada, seda enam, et ta suurt wiljahindade kõikumist sünnitas.

Seesugune tolliseadus koormas jüiski laialisi rahwakihtisid, m. j. töölisi, ja sellega tuleb seletada, et järgnewatel aegadel wabakaubitsemise põhjusmõte rahwamajanduslike juhtmõttena laiali lagunes. Saksamaal sai wabakaubitsemine wõidu, kui 1833. a. Saksa tolliliit loodi, mis wähehaawal Saksamaa sisetised tollirajad ära häwitas; jüiski pani Saksamaa enam kui enne teiste maade tööstuse eest oma ukjed kinni. Inglismaal sündis tugew wabakaubitsejate erakond, tugewat Anti-corn-law-league't elule kutsudes, kes wiljatolli äraaotamise eest wõitles ja kellel niihästi tööstuse-omanikkude kui ka tööliste seas asemikka oli. 1832. a. suure parlamendi-uuenduse (walimiseaduse reformi) järel sündis suur käremeelne tööliste politika-erakond (charistid), kes kätte saadud tagajärgedega rahul ei olnud ja kaugele-ulatawaid nõudmisi ette pani; kuigi tema juhid wabakaubitsemise küsimuse wastu ükskõikjust üles näitawad, said wabakaubitsemise eestwõttelejad Cobden ja Bright palju poolehoidjaid nimelt sellest erakonnast. Tollisid alandati wiimaks 1842. a, ja 1846. a. pani walitus ette, et wiljatoll täieste ära kaotataks (muudatus pidi kolme aasta jooksul sündima), misjugu eettepaneku parlament ägeda wõitluse järele wastu wõttis. Seega

oli wabakaubitsemine Inglismaal wõidule pääsnud (kuigi paljudes Inglise asumaades asjalugu wastuolka oli). Laewafõidu=seadus kaotati ära 1849. a., jelle järele kui ta aluspõhi wiimase põlwe ajal tugewaste oli nõrgenenud; Cobdeni faasabil ajutati wabameelne kaubaleping Prantsus- ja Inglismaa wahel (1860. a.) Nüüd sammus wabakaubitsemine wõidukäigul üle kogu maailma ja ifka rohkem majandusteadlasi tunnistasiwad teda ühiskonna= majapidamise põhjusemõtteks. Ka Saksamaal sündis wabakaubitsejate kool, mis mõni aeg suurt poolehoidmist leidis.

Prantsuse=Inglise kaubalepingu sihiks oli paljude kaupade pealt makstawate tollide alandamine wõi ärakaotamine. Inglise= maa laskis neid määrusi kõigi rahwastele osaks saada ja määras sisseweo=tolli ainult mõne harwa kauba peale, Prantsusmaa tegi ainult Inglismaale kergendusi. Pärastpoole tehti ka mitme teise maaga lepinguid ja wiimased tegiwad isekeskis ka terve rea lepinguid, mis kõik näiswad wabakaubitsemisele teed rajama.

Aga juba seitsmekümnendatel aastatel sündis suur pööre wabakaubitsemise=liikumises. Suhkrutolli ärakaotamine Inglismaal (1874. a., uueste tarwitusele wõetud 1901. a.) wiis küll liikumise sammu edasi ja Saksamaal terwitati wabakaubitsemise suure wõiduna malmitolli ärakaotamist ja muude rauatollide wähendamist (1873); aga seda filmatorkawama nobedusega asusiwad nüüd teised riigid kaitsetolli=politika seisukohale. Aastal 1878 wõttis Austria=Ungria protektsionistlike tollitaksi tarwitusele, niisama järgmisel aastal Saksamaa, kes filmapaiswalt põllupidamist kaitsema hakkas, niisama ka uueste jälle rauatööstust. Muudki maad hakkasiwad põllu= toodete tollisid sisse seadma, näit. Rootsimaa (1888. a.). Selle= wastu seisis Daanimaa jellest liikumisest wäljaspool; 1797. a. tolliseadus käis oluliselt endisele kaitsetolli=politikale wastu ja hilisemad seadused, m. s. 1863. ja 1908. aastate tarifid, jatkasiwad arenemist. Põhja=Amerika Ühisriikide kindlal kaitsetolli=politikal on Euroopa maade kaubandusepolitika peale oma jagu mõju olnud. Ka Inglismaal on kaitsetolli=politikalised aated maad wõitnud, mille tagajärjel m. s. wõimalikult suuremat tolli=ühendust asumaadega taga on hakatud nõudma; kiwisõde wäljaweo=toll (1901.—06. a.), niisama ka wiljatoll (1902. a., ära kaotatud järgmisel aastal) oli fiiski ainult Lõuna=Afrika sõja suurte kulude mõjul maksema pandud.

Ka h w a m a j a n d u s e = t e a d u s e arenemine 19. aasta= sajajal käib täitja käsitähes jelle liikumisega, mille peajoonesid eespool

on esitatud. Lijana Ad. Smithi õpetusele tabame lisa-uurimisi rahwamajanduse=teaduses, millede eest me R o b. M a l t h u s' e (1766.—1834. a.) ja D a v i d R i c a r d o' l e (1772.—1823. a.) tänu wõlgname. Need kaks kirjanikku tegiwad oma töodega wõimalikult Ad. Smithi õpetuse arendamise järjekindlaks kooliks, mis täitja põhjendatult klassikalise majanduseteaduse nime on saanud. Pea=asjalikult tegelikku laadi põhjused sundiswad neid kirjanikke näitelawale astuma. Malthuse pessimistiline õpetus rahwa=armust, millest allpool weel jutt tuleb ja mida esimesi korda 1798. a. esitati, oli pea=asjalikult Inglismaa waeste=hoolekandmise olude wastu sihitud; Ricardo, kes iseäranis oma maarendi=õpetuse kaudu kuulus, kuigi ta esimene pole, kes seda on esitanud, püüdis oma töödes pea=asjalikult panga=äri ja wiljakauplemise küsimusi walgustada, kuni ta oma elu lõpupoolel kaks peatööd awaldas (Principles of Political Economy and Taxation, 1817. a.), milledes ta muu seas oma õpetusi tööpalgast esitab. Lähedalt Malthuse rahwaarmu=õpetusega kokku puutudes põhjendas Ricardo haruldase mõtlemisewõimuga, kuigi ühefülgselt, õpetuse maa wähenemise wiljakusejt. Ricardo on ühel hoobil majanduslise wabaduse ning mitte wähem ka wabakaubitsemise faitsja.

Malthuse ja Ricardoga ühineb nüüd terve rida kirjanikke (nagu James Mill ja Senior), kes oma uurimiste tagajärgefid kokku seawad ja awaldawad, jüiski sel kombel, et fogu selle woolu puudused nende eneste teadmata nähtawale tulewad. Wiga seifis wist kõige pealt jelles, et paljuid küsimusi liig mehanikaliselt käsitati, kõike tarwitati nii=õelda paljuses. Iffa uueste korratakse seda õpetust, et surewus on püsiw; kui ühest taudist wõitu saadakse, tuleb teine; mis tööpalgasse puutub, siis peeti õigeks seda tumedat õpetust määratud suurusega palga=põhjuska p i t a l i s t, millest kõik töötelijad peawad elama, nii et tööpalk ainult siis wõib tõusta, kui tööliste arm wäheneb; ei jaksatud ka sellest aru saada, et tehtud töö ja töö=aeg wõrrendilised ei wõi olla. Panga=äri alal peeti õigeks currency=teoriat, mille järele rahapaberite määra sedamööda tuleb suurendada wõi wähendada, fudas neid katwate kallite metallide määr tõuseb wõi wäheneb. Tööpalka=õpetus suurelt osalt wõõrutaski töölisel jellest koolist ära. Kooli poliitikaliseks põhjusemõtteks oli majandusline wabadus. Kui wiljatoll ära oli kaotatud, wõitles Cobden oma mõttefelfilis=tega wabaduse eest kõigil teistel aladel; nad tahtsiwad wali=

mise-õigust laiendada, tahtsivad wabakaubitsemise aate ka liikumata warandusega kauplemises maksma panna jne.; aga nad ei olnud selle poolt, et töötavaid rahwafihitised seaduseandlisel teel toetati, näit. naiste ja laste töö-aega wabrikutes piirates. Sel kombel jündis Manchesteri kool, mis individualismust kuni äärmisuseni kaitsis, nõudes, et ühiku isiku täieline tegevusewabadus tugewa majanduslike aluseks tunnistataks. See õpetus sai poolehoidjaid kõigilt mailt, iseäranis Inglismaalt ja Prantsusmaalt, ja andis rahwamajanduse-teadusele 19. aastajaja keskkel tema iseäralise jume. Inglise majanduseteadlaste seas oli küll ju waremaltki individualismuse kaitsjaid olnud. Mõtteteadlane Jeremy Bentham (1748—1832) on nende seas; ta kaitses ametite müümist, kuna riik sel teel ehk walitsemist odavamaks võib teha, ja jelsamal põhjusel soowitab ta maksude wäljarentimist. Tema meelett on riigi ülesandeks ainult rahu ja korra alalhoidmine, riigi wäljaminekuid tuleb võimalikult wäiksemaks kruwida, kõit tollirajad tulewad ära kaotada, täieline elukutse-wabadus tuleb maksma panna. Teisest küljest soowitab ta päranduse-õiguse kitsendamist, et warade jaotus ühetajasemaks võiks jaada, ja tema kirjatatöodes on selgeid tõendusji tema elawast faastundmusest keh-wade wastu.

Ka mõtteteadlane J. Stuart Mill (1806—73), James Milli poeg, käib selle kooli hulka. Tema „Principles of Political Economy“ (1848) on katse kogu selle-aegsetest majandusteaduslistest õpetustest ühisi õpetust koku seada. Paljud kohad tema raamatus lähewad sellest õpetusest lahku, mida ta arendab; tema faastundmus keh Wade rahwafihitide wastu jündis teda jeejugustki ütlima, mida ta oma õpetusega koku kōlama ei suutnud panna; oma elu lõpu poole tunnistab ta palga-põhjustkapitali õpetuse waleks.

Prantsusmaal oli J. B. Say (1767—1832) Ad. Smithi järeltulijaks, kõige enam tuntud oma liia walmistuse õpetuse kaudu; sellewastu tähendab schweitslane Simon de Sismondi (1773—1842) tugewat wastumõju klasifikalise kooli wastu, mis tema meelett liig ühekülgselt wäärtuseõpetuse peale rõhku näis panewat, selle asemel, et inimeste peale mõtelda; tema tegelikud ettepanekud junnivad uuema aja ühiskondlike seaduse andmisega hästi koku. Nimetada tuleb weel Fr. Bastiat'd (1801—50), kes paljudes küsimustes klasifikalise kooliga ühes nõus on, kuid Malthuse ja Ricardo pessimistlike õpetuse wastu

wälja astub, ühiskonna sisetest kokkukõla ja seltskonnatühtide ühtlust kaitseb; seda õpetust tarvitab ta iseäranis sotsialistlaste vastu.

Saksamaal etendas Rau (1792—1870) samasugust oja Ad. Smithi õpilasena kui Say Prantsusmaal. Ka Hermann (1795—1868) oli pea-asjades samal seisukohal kui klassikaline majanduseteadus. Palju juurema tähtsuse sai siiski Fr. List (1789—1846) mitte ainult oma töö läbi Saksamaa tolliühenduse soetamisel, vaid kogu oma majanduseteadusliste waadete kaudu, mis temast ajaloolise kooli eelkäija tegiwad. Koguni isesugune nähtus Saksa kirjanduses on v. Thünen (1783—1850), kes oma töös „Der isolierte Staat“ iseäranis maarendi-küsimust harutab ja weidi tumeda matemaatilise wormeli tööpalga määramiseks kokku on seadnud.

Ka Põhja-Amerikas tuli walitsewa õpetuse vastu wõitlejaid nähtawale. Siin sai Carey (1793—1879) pea-oja etendajaks, osalt rahwa-armu õpetuse armustuse kaudu, osalt Ricardo maarendi-õpetuse vastu wälja-astumisega.

Kui weel tähele panna, et ka sotsialistide (iseäranis R. M a r x i) poolt majanduseteadusele tugewaid hoopu jagati, seesugusele, nagu ta Inglismaal aastajaja keskel oli kujunenud, siis wõib aru saada, et see ülewõim, mis koolil oli, mitte absoluutline polnud. Iseäranis see armustus, mida Saksamaal ajaloolise kooli meeste, nagu Roscher'i (1817—94) ja R n i e s'i (1821—98) poolt tehti, walmistas asja seisukorras pööret. Nemad paniwad, nagu juba eespool nimetatud, rõhku ajaloolise arenemise tähtsuse peale ühiskondliste wahetordade arusaamisel ja katsusiwad seda tõde selgeks teha, et ühiskondliste ja majandusliste ülesannete üle otsustamine paratamata neist wahetordadest ära ripub, mis neile tagaseinaks on ja mis erimaadel ja eri-aegadel mitmesugused on. Selle woolu mõjul ja kogu ajajärgu arenemisekäigu tõufel jõudis rahwamajanduse-teadus teistesse roobastesse. Siisulijelt wõib seda kooli õige hästi wabakaubitsemisega ühendada, aga tõelikult jündis üleüldiselt wastuoksa ja paljudes kohtades muutus kahlew wabakaubitsemise kaitmine selle wastandiks. Abstraktlik-wabameelse majanduseteaduse mõjul jündinud wastu-mõju nimetati sel ajal Saksamaal katedersotsialismuseks. Kuna manchesterlased riiklise õigusekaitse nõudmisega ja häda-waewalt laste ja naiste töökaitse-seaduse andmisega lep-

piisivad, panivad katederjõtsialistid riigile enam wõi vähem kaugeleminewaid nõudmisi ette, ijaaranis töötawate jeltskonnakih-tide heaks. Lähedases ühenduses selle majanduseteaduse arene-misega on tõelikult sündinud edu seaduseandmise alal.

Praeguse aja rahwamajanduse-teaduses on mõlemad koolid teineteist täiendanud ja teineteise peale mõjunud, nii et nüüd wae-walt wastandistest wõib kõneleda, wast ainult seejuguustest lahku-minekutest, mis üffikute uurijate isiklikkudest kalduwustest ja huwi-tustest ära ripuvad.

Klassifikalije majanduseteaduse õpetuste jägawamakstegemist ja parandamist tegiwad wõimalikuks need matematikalised uuri-misewiisid, mis mõned uurijad, üksteisest rippumata töötades ja sel kombel oma uurimiste tagajärgedega teisi toetades, tarwitusele wõtsiwad. Pea-aegu ühel ajal, 70-te aastate algusel, efinesiwad inglane *Jevons* (1835—82), schweitslane *Walras* (sünd. 1834) ja austrialane *K. Menger* (sünd. 1840).

Su waremalt oli Prantsuse matematikus *Cournot* (1801—77) tähelpanemise-wäärilisel wiisil katjunud majandusliifi küsimusi matematikalijelt selgitada ja Sakjamaal oli *Gosjen* sedasama teinud; tema 1854 ilmunud töö „Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs“ ei aratanud! küll mingisugust tähelpanemist, nii et kirjanik lootusetalt terve trüki ära häwitas; wast paarümmend aastat hiljem hakati seda tööd tähele panema, ja weel terve rida aastaid läks mööda, enne kui raamat uueste trükist ilmus.

Gespool on mitmeid mehi nimetatud, kes rahwamajanduse-teaduse ajalooos osa on mänginud. Wiimaste aegade rikkaliku arenemise kestwusel on hulk uurijaid majanduseteaduse kogu ala ja üffikute küsimuste kallal ametis olnud, nii et nüüd õige mitme-külgne ja laialine kirjandus on tekkinud. Jsearanis on majan-dusliise arenemise ajalugu üffikasjalije ja põhjaliku uurimise aineks olnud. Tööliste oluforra kohta on terve rida uurimisi ette wõe-tud jne.

Selle dilettantismuse üle, mis majanduseteadusliisesse kirjan-dusesse jagedaste jälgi järele on jätnud ja millest raske on olnud mööda jaada, kui asjadest kõneldi, mis nii lähedalt igapäewast elu puudutawad, oldakse selle mitmekülgsje töö faudu wõitu jaa-mas, ja rahwamajanduse-teadusel on 20. aastasaja algul paljude küsimuste selgitamiseks head sõjariistad käes, kuigi nende küsi-

muste lõpulikku äraotjustamist wististe weel kaua tuleb oodata. Järgnewalt puudutatakse neist küsimustest tähtsamaid.

Elanikud.

Rahwamajanduse-teadus käsitab elanikkude majanduslist elu ja sellepärast peab ta ka neid selle elu eeltingimisi uurima, milledeks elanikud ise walmistajatena või tarwitajatena põhjust annawad. Elanikkude walmistamisewõime on loomulikult õige mitmesugune: see ripub paljudest niihästi omandatud fuis fündimisega kaasa saadud omadustest (nagu kultura-järg, rahwaharidus, hoolsus, õiglus jne.) ja see muutub elatingimiste järel, mis näit. põhjusteks on, et Inglise tööline Romani rahwaste töölistest wõrdlemisi ees seisab; ka alkoholarwitamisel on juur tähtsus, nagu seda uuemad uurimised on näidanud. Õigusekaitse on tähtis asi jne. Siinkohal läheme kõige pealt töötawa jõu kahe wälimise tundemärgi — ea-wahekorrad ja rahwa-arwu tiheduse waatlemise juurde.

Jagamine eriwanadusefihitidesse ei ole nii mitmekesine, kui sagedaste wõiks arwata, kuna suuremas osas maadest pooled elanikkudest 15—50 a. wanaduses on. Kuigi suremus, sündiwus ja wäljarändamine mõjumas, on see oja elanikkudest üleüldse kõigil mail wõrdlemisi ühesuurune. Sellewastu on jagunemine erieafihitidesse selle rühma mõlemil pool õige mitmesugune: Daani maal on 34 prots. alla 15 aastat, Sakjamaal 35, aga Prantsusmaal ainult 26 prots. (wähese sündiwuseprotsendi tagajärjena). Prantsusmaal on siis 2,8 täiskaswanut iga lapse kohta, Sakjamaal ainult 1,9. Kuna seesuguse maa elanikud, nagu Prantsusmaa, kokkuhoidlikud on ja ilma suuremate nõueteta, wõib see maa majanduslijelt teiste maade ette jõuda, kel muidu niisamasugused eeltingimised.

Seejuguine wälja-arwamine üksi aga weel ei aita, — tuleb ka walmistusejõudu igas eafihis uurida. Norralaste uurimised näitawad, et iga ükifu isiku jissetulekud ühes eaga tõusewad, kuni kõige kõrgem määr 40—50 aasta wanaduses kätte on jaadud, mille järel nad jälle wähenewad. Kui neid kogemusi walmistusejõu mõõdupuuks wõtta, siis tuleme tagajärje juurde, et rahwas, kelle ea-wahekorrad jama sugused on kui Sakjamaal, ja muudki

olud samasugused, ainult 85 prots. jellest teenib, mida Prantsuse rahvas võib teenida. Seesugune maa, nagu Prantsusmaa, võib siis hõlpsamine kui Sakjamaa rahvusliht warandust tõsta.

Miisugust wahet ei ole füiski nimetatud rahwaste majandusliste jõudude wahel tegelikult märgata, ject ühelt maalt saadud arwustikuteated ei kõlba ikkagi mitte ilma teatawa parandujeta teiste maade olude mõõtmisets (iseäranis majanduslise arwustiku alal). Wahed eri-eafihtidesse jagunemises wõiwad eri-eafihtide teenistujewahefordades wahesid sünnitada, näit. käsitöölilistele meistriksjaamist hõlpsamaks tehcs. Aga siin ettetoodud wälja-arwami-jed näitawad füiski, et mitmekesised ea-wahekorrad suurt mitmekesidust rahwa majanduslistes oludes wõiwad sünnitada.

Teine küsimus on, kas mitte suur noorte jõudude kasvamine maale wärskust ja tegewusehimu juurde ei lija, mis täieste wõi osalt selle raskuse finni katab, mida suur laste hulk sünnitab ja rahwa kõlblihi omadusi suurel määral tõstab. Ka wahc meeste ja naiste arwus wõib oma jagu mõjuda, kuna mehe teenimise-wõime suurem on. Põhja-Amerika, kus wõrdlemisi wahc naishi, on selle läbi teatawal mõõdul paremas seisukorras. Ei aita füiski weel üffi, kui eri-eafihtide toodawust (produktivjust) uurime, tarwis ka tarwitamist tähele panna. See ülesanne on palju raskem ja praegu ei ole siin weel esimestest sammudest kaugemale pääsetud. Sagedaste arwatakse naiste tarwitamist $\frac{9}{10}$ -ks wõi $\frac{8}{10}$ -ks mehe tarwitamisest ja laste kohta oletatakse, et nende tarwitamine ühes eaga järk-järguliselt tõuseb (daanlaste uurimistes, mis arendatud joojuseütjaste arwu peal põhjcnewad, arwatakse ühe aasta wanuse lapie tarwitamist 0,22-ks ja 10-aastase lapse tarwitamist 0,50-ks täie-ealise tarwitamisejummast jne.).

Suuremale selgusele on jõutud elanikkude tiheduse tähtsuses. Kui merkantilistliised uurijad wanematel aegadel suurt rahwa-arwu soowisiwad, tegiwad nad jeda selle teadmisega, et oli olemas palju ülesandeid, mida käepärast olemate tööjõududega täita ei wõidud. Sellesama sihi poole näitab ka see, et talupoegi püütakse maa külge siduda ja harimata maid oma kätte kistakse. Harwalt ajatud maal teeb loodus juuri takistusi maa rikkuse äratarwitamisele: liikumise-abinõusid ei wõida arendada jne. Sel põhjusel tähendab elanikkude arwu kasvamine jagedaste walmistuse wõrdlemisi suurenemist. Aga jellel suurenemisel on oma piir. Kui elanikka ümbrusest eraldatutena mõtelda, nii et nad

ije kõige peakõivad valmistama, mida nad tarvitavad, siis kasvab küll põllupidamise valmistus elanikkude arvu kasvamisega alataja, sest maad võib endisest põhjalikumalt harida, aga kui teatava astmeni on jõutud, hakkab valmistus elanikkude arvuga võrreldes ikka väiksemaks ja väiksemaks jääma. Seesama maksab ka teiste loodusetoodete (puude, kivisüte, metallide) kohta. Sellewastu võib toodete väärtust käsitöö ja tööstuse abil lõp-mata tõsta. Nii võiks aeg tulla, mil elanikud endid ise enam leitvas ei võiks pidada; ainult oma maad väljamaa kaubandu-sele arwades võiksid nad siis toiduaineid tööstusetoodete vastu vahetada.

Siin puutume kokku Malthuse õpetusega, jeesugujena, misjugukena seda põhjalikumalt on seletatud 1803. aastal ilmu-nud raamatu „Essay on Population“ suureste laiendatud trükis. Malthus mõtab aluseks selle tugewa lijamisetungi, mis igal pool nähtawale tuleb. Billawa käega külvab loodus eluseemneid, aga neile toidu kättejuhutamisel on ta väga kokkuhoidlik. Kõigil pool elawas looduses hävineb siis palju elamisewõimalusi. See on õpetuse olemise eest mõitlemisest sünnitanud, milleks Darwin Malthuselt aratuist on saanud. Ka inimesel on suur tung lisa-tamiseks. Malthus toob kolm näitust. Põhja-Amerika Ühisriiki-des kasvab elanikkude arv 150 aasta jookjul 25 aasta sees ja lühemalgi ajal keskmiselt kahefordseks, läänepoolsetes maa-osades isegi 15 aasta sees. Kuulus Saksa matemaatik Euler seadis 18. aastajajal tabeli kokku, mille järele inimesejugu umbes 13 aasta jookjul kahefordseks võis kasvada, ja Malthuse juguwend Will. Petty awaldas 17. aastajajal arwamist, et kahefordseks kas-wamine 10-negi aasta jookjul võis sündida.

Malthus näitab siis, et toiduaineid jamaajugujelt kasvawas wahekorras ei võida valmistada. Alguses ehk võib elu-tarbei-nete valmistus samal määral kasvada kui elanikkude arv, aga kui kõik maa harimise alla on mõetud, tuleb seisak; ainult suure waewaga võib sama maapinda enam kasvata jundida. Kõige paremalgi juhtumisel võib waewalt arwata, et valmistus esi-meste 25 aasta jookjul kahefordseks oleks kasvunud, järgmiste 25 aasta jookjul võib see sama võrra kasvada, seega kolmekord-seks, järgmiste 25 aasta jookjul neljakordseks jne. Sel kombel oleks elanikkude arv 100 aasta jookjul 16 korda suuremaks kas-wanud kui selle ajajärgu algul; toidnainete hulk oleks aga ainult

õfordsjeks kaswanud ja seesugune wahetord läheb ifka seda juuremaks, mida enam aega mööda läheb. Tõelikult on wahetord weel halwem, sest maa wiljakufewõime ei ole piirita; ford peab elutarbeainete määra kaswamine täieste seisma jääma.

Neid kahte wõrrendit, „geometrialist“ wõrrendit (1, 2, 4, 8 jne.) elanikkude arwust kõneledes, ja „arithmetikalist“ (1, 2, 3, 4, 5 jne.) toiduainetest kõneledes, ei pea muuks pidama kui kaswawa loomuwastase wahetorra arwatawaks pildiks. Oleks parem olnud, kui Malthus neid ei oleks tarwitanud, sest paljud kirjaniidud on seda tema õpetuse aluseks pidanud ja on arwanud, et nad neid wõrrendi ümber lükates ka tema õpetuse ümber lükkawad.

Malthuse õpetuse arwustikuline alus oli õige nõrk. Betty wälja-arwamised on ainult ettekujutamise wili, ja ta pole asju üleüldse põhjani läbi mõtelnudki. Tema oletab, et iga-aastasel 10-protsendilisel juurdekawul see tagajärg oleks, et elanikkude arw 10 aasta jooksul kahetordsjeks tõuseks, kuna see tõelikult weel kiiremine sünniks (nagu pe-oma intressisid kandwate intressidega). Euleri wälja-arwamised ei olnud muud kui mõtlemisefatsed; ta uurib, kudas oletatud liisandused rahwa-arwu peale mõjuksiwad, küsimata, misjugusel määral need wõimalikud on; äärmiseks liikmeks wõrrendis peab ta seda juhtumist, et juurdekawamine 8—9 protj. elanikkude arwust oleks ja surewus koimas oja sellest.

Tõenäolisem on näitus Põhja-Amerikast, aga siin ei ole wäljarändamist arwesse wõetud. Malthus esitab, et Uue-Ingliismaal 1760. a. $\frac{1}{2}$ miljoni elanikka oli; 1643 tuli sinna 21.200 wäljarändajat ja aastate jooksul rändas sealt enam inimesi wälja kui sinna tuli. See ei ole aga miski tõendus; tarwis teada, millal sündis sinnerändamine. Oletame, et sündiwuse ülejääl elanikkude arwu umbes 40 aasta jooksul kahetordsjeks teeks ja et mingijugust sisse-ega wäljarändamist olemas ei oleks. Elanikkude arw kaswaks siis umbes 117 aasta jooksul umbes 170.000-ks; et elanikkude arwu $\frac{1}{2}$ miljoniks jaada, oleks olnud tarwis, et 1760. a. umbes 330.000 hinge maale oleksiwad tulnud. Aga kui 1643. a. järel sinna 800.000 uut wäljarändajat oleks tulnud, oleks elanikkude arw sama sündiwuse ja surewuse juures umbes 800.000-ni tõusnud, nii et ajajärgu lõpul 300.000 elanikku maalt wälja wõis rännata, ilma et elanikkude arw alla $\frac{1}{2}$ miljoni oleks langenud. Selmisel juhtumisel oli maale tulnute ülejääl 300.000,

teisel juhtumisel maalt väljarännanute ülejäätk 220.000. Tegelikult on elanikkude arv nii suureste kasvunud waremalt sündinud jissrerändamise kaudu; kui üks ajumaa väljarändajaid täis, on wool teijale walgunud.

Aga need wastuwäited ei puutu Malthuse õpetuse jissse. Kuigi liialdatud on, et kahfordseks kasvamine 25 aasta jooksul wõiks sündida, on see siiski, nagu tegelik elu näitab, 60—70 aasta sees ja lühemagi aja jooksul sündinud. Arwesse tuleb wõtta 14=protfendilist sündinute ülejääki; see teeks elanikkude arwu kahfordseks 50 aasta jooksul ja 1000=fordseks 500 aasta jooksul.

Malthus küsib: mis on jelle tagajärg, kui elu=tarbeainete valmistus jamal määral ei kaswa? Siis peab elanikkude arwu kasvamisest seisak tulema, jamuti nagu astja, mis wett täis, üle jookseb, kui sinna juurde kallatakse. Ehk piirab rahwas waba tahtlikult kasvamist; kui nii ei sünni, peab piiramine ühiskondliste kannatuste (näljahäda jne.) kaudu sündima.

Need põhjused, mis elanikkude arwu kasvamist piirawad, jagab Malthus „kättesaadawateks“ ja „positiwlisteks“. „Kättesaadawad“ on inimesesoole omased, kuna inimene ka oma tegude tagajärgesid wõib näha (näit. abielust kõrwalehoidmine). „Positiwlised“ põhjused on need, mis pahe ja wiletsuse kaudu loomulikku elupikkust lühendamad (terwisele kahjulikud tegewused, waejus, laste halb toitmine, juurlinna=elu, sõda, katk, näljahäda). Need põhjused on osalt loodusejeaduste tagajärjed, ja neil on siis ühiseks nimetuseks — wiletsus. Teistel on mitmekesised algused: nad tulewad asjaoludest, milledest inimene ise süüdi on, nagu sõda ja kõlwatu elu; nad tulewad pahedest, aga nende tagajärg on häda ja wiletsus. „Kättesaadawatestki“ põhjustest teeniwad mõned pahe nime; nii näit., kui abielust kõrwalehoidmisest üleüldine komete langemine wälja kasvab. Sel kombel jaadakse teine jaotus: kõlbline tagasihoidlikkus, pahe ja wiletsus.

Paranduse=abinõuks peab Malthus Inglismaa waeste=hoolekandmise afutuste ärakaotamist. Tõõlised ei pea waeste=hoolekandmise afutustest oma palgale lisa saama; nad sattuwad jelle kaudu ainult kiujatujesse, abielusse astuda. On wõimata kõiki elatada; ja see, et waeste=hoolekandmise afutused suuremat kahju polnud sünnitanud, tuli jellest, et kogukonnad kartiwad üleliiga palju hoolekandmise=aluseid wastu wõtta. Ilma waes=

te=hoolekandmisjeta oleks ehk suurema wiletuse juhtumisi ette tulnud, aga rahwa hea käekäigu üleüldine summa oleks suurem olnud. Kui ametnikud rahwale raha andsiwad leiba ostmiseks, siis oli selle tagajärjeks ainult see, et leiba hind tõusis, mille läbi kehwad ainult Tantaloje walusid maitsta jaiwad.

Malthus ei taha abielusje=astumise wabadust piirata. Igaiüks peab ise oma tegude eest wastama. Aga waeste=hoolekandmise ajutusjed tulewad ilma pikema jututa ära kaotada. Digus terjakepi saamiseks tuleb igalt abielus sündinud lapselt, kes aasta pärast sünnib, ära wõtta ja igalt johilapselt, kes kahe aasta pärast sünnib, peale selle kui see korraldus maksma on hakanud. Malthus teeb siiski ise õige juuri pehmendusi nende järskude ettepanekute juurde, mis siis ka Inglise 1834. a. waestehoolekandmise=seaduse peale olulisi mõju awaldawad. Ta paneb rõhku era=heategewuse peale; walitus peab aitama ainult kallil ajal; kõik puudus, mis laiskusest ja fergemeelsusest ei tule, annab õigust abisaamiseks; perekondi, kel palju lapsi, tuleb aidata; waeste elumajasid tuleb parandada; ta paneb ette, kehwadele maksuta arstiabi anda, walituse abirahasid wäljarändajatele ja wabrikuseadusid naiste ja laste kaitseks (kuna ta jellewastu ajawaimu pärast lootusetaks pidas täie=ealiste meestööliste eest wälja astuda). Iseäranis paneb ta rõhku üleüldise rahwahariduse teostatemise peale.

Malthuse õpetuse wastu on mitmelt poolt ägedaste wälja astunud. Wäideti, et tema jõukate (iseäranis maaomanikkude) asja ajas. Tema käsitus olemas olemise=õigusest andis selleks põhjust. Ta on nimelt sel arwamisel, et inimesel õigust ei ole ülespidamise peale, kui ta oma tööga seda ei wõi nõutada. Iseäranis mõjuwalt paneb ta selle peale rõhku teatawas üteldes, mis küll hiljematest wälja=annetest maha kustutati. Seal mõeldakse olemas olemist nagu pidu, mille peale loodus hulga wõõraid kokku on kutsunud. Kui maailma inimene sünnib, kes wanematelt ülespidamist ei wõi saada wõi ennast tööga elatada, siis on ta kutsumata wõõras, kel toidu peale õigust pole. Looduse suurteil pidudel ei ole tema jaoks ruumi; loodus käsib teda ära minna ja täidab waljult oma käsku, kui ta mitte mõne wõõra kaastundmust ei juuda äratada. Aga siis tungiskiwad teisedki sisse kaastundmust nõudes, ja nii oleks pidude furd ja kokkukõla ritunud.

Seesugune järsk järeldus muust õpetusest on siiski, armus=

tawalt asja peale waadates, ainult põhjusemõtte seljas ratsutama. Malthus ütleb, et kui igal waejel ülespidamist oleks, siis ei saaks keegi häid riideid kanda ega ka nii palju süüa, kui ta tahab. Aga praegu tunnistawadki kõik õigeks, et kui neid elumaitsemise-asju ilma jelleta kätte ei saa, et teised nälga surewad, siis on nad õigusetu. See Malthuse olemasolemise-õiguse eitamine on kahtlemata kahju toonud. Ta on suurt tegelikku ühiskonna-parandust mõtelnud, aga täie põhjusega võib öelda, et tema õpetus sel kombel kuni äärmisuseni arendatult on tafistawalt hilisema uuendusetöö peale mõjunud, sest jeda õpetust aluseks mõttes jõuti hõlpsaste igajuguse ühiskondlike uuenduse asjatakspidamise juurde.

Ei ole olemas palju küsimusi, mis nii palju sulgi liituma oleksiwad pannud, kui Malthuse rahwaarwu-õpetus. Kui ta 1798 wäikse nimeta uurimisetööde waieluselikirjutuse näol jotsialistlike kirjaniku Godwin'i wastu wälja andis, wõidi waewalt aimata, et see nii laialise tähtsuse wõidab. Põlwo waremalt oli schotlane James Stuart (1712—80) umbes niisamajugust õpetust esitanud. Stuart tõendab, et kui rikaste kaastundmus waeste wastu waestehoolekandmise-asutusi sunnib asutama, siis on selle tagajärg ainult see, et selle järel, kui need asutused inimesi täis, wäljaspool neid niisama palju hädalisi on kui enne ja et niisama nagu elanikkude arw toiduainete määraga wõrrendis seisab, niisama seisab waeste arw wõrrendis heategewusega. Ka kõigil muil maadel oli alganud watumõju wana elanikkude-arwu palju jhaldamise wastu. Nii on näit. Daani majandusteadlane, õpetaja Otto Lütken (1713—88) Malthusele õige lähedal, kui ta ühes oma rahwa-arwu uurimisetöös wäitab (1761), et „elutarwituste paljus määrab elanikkude arwu.“ Aga kõik see oli kurtidele kõrwadete kõneldud; wast Malthuse waieluselikiri ja tema wiis aastat hiljemine ilmunud töö awasiwad paisud. Mis on selle hüilgawa tagajärje põhjus?

Wõiks otsida põhjust inimlikule mõttekäigule omasest pikaldusest; tähelepanemise ärfamine tarwitab pikka aega, aga kui see kord on äratatud, siis püsibki küsimus selle eest ka kawa päewakorral. Imestamisewäärilise sikkusega (jagedaste ka filmapaistwa ühefülgususega) on majanduseteadlased põlwest põlwe rahwaarwu-õpetust kui Malthuse õpetuse algust ja tuuma harutanud. Wõiks sellest sündinud harutamist ka teise tõe-asjaga ühendusesse seada,

et Darwini õpetus mõitlusest olemise eest, mis nii suurt tähelepanemist äratas, on tugewaid mõjusid Malthuse teoriast saanud; see mõiks seletada, miks küsimus nii kaua päewakorral seisis. Aga waewalt jatkub kõigest sellest. Seletus seisab ennem selles, et elanikkude arwu küsimusest wast 18. aastajaja lõpul tõsine ühiskondline küsimus hakkas jaama, kui kaswaw rahwa-arwu päris loomulikult mõtlejates inimestes pahu aimdusi selle kohta äratas, mida tulewik mõis tuua.

Malthuse õpetuse harutamise jagas majandusteadlased kahte leeri. Teiseks ühinesiwad pea-asjalikult klassikalise majanduseteaduse poolehoidjad ja suurem osa neid kirjandikke, kes walitsewat korda heaks kiitsiwad. Need on pea-asjas Malthusega ühel arwamisel. Teise leeri meesteks on pea-asjalikult need, kes päris uut ühiskonna-korda püüawad luua (sotsialistid).

Päris nii ei wõi siiski piiri tõmmata. Nende hulgas, kes walitsewat korda heaks kiidawad, on hulk optimistisid, kes Malthuse õpetusele wastu waidlewad, kõige pealt Carey, Bastiat ja List. — Carey näitab, et sigitamise võime wäheneb, mida enam aju wälja areneb (mis siiski ei takista sündinute ülejääki wõrdlemise suurenemast, kui suremus samal ajal wäheneb). Inimesejugu läheb ifka enam ja enam kokkufõlalistematele oludele wastu. List ja Bastiat finnitasiwad, et walmistus seda enam kaswab, mida tihedamalt rahwast ajub ja mida kõrgemale hariduse-astmele elanikud tõusewad. Ka sotsialistide seas on arwamised ajumiseoludest harilikult õige optimistilised. Kord öeldakse, nagu Proudhon (1809—65), et Malthuse õpetus ainult seejugu ühiskonna jaoks kõlbab, kes sotsialistlikelt korraldatud pole; kord wäidetakse, nagu Marx (1818—83), et kõik paha kapitalistlikest walmistusewiiisist tuleb, mis mõjub, et tööliste masinad walmistada, seega endid wähehaawal ise üleliigseteks teewad. Siiski, mingisugust kindlat tõendust ei ole ette toodud, on pea-asjalikult ainult mõttefujutuste maailmas liigutud.

Õeäralise waimustusega hakkas Henry George (1839 — 97) Malthuse wastu mõitlema. Tema wäitab, et haritud ühiskonnas elanikud seda paremine endid ülewal mõiwad pidada, mida tihedamine nad asuwad. Mitte looduse farmus, waid ühiskondline õiglusetus on selle wiletuse põhjuseks, mida ületihene mise jüüks aetakse. Mida rohkem käja töös, seda enam nad walmistawad. Rahwa-arwu kaswamisega suureneb ka elutarwituste

walmistus ja mitte vastuotsja. Loodus on tühjendamata, jõud ja ained igawesed; ikka uueste ja uueste jälle muutuvad ained toiduks inimesesoole; ja see aeg, mil ületihenemisest juttu võib olla, on nii kaugel, et selle peale mõtlemisel mingit tegelikku tähtsust ei või olla.

Rüsimus on selle järele jelles, misjugune elanikkude asumise-olude arenemisefääil tõelikult on olnud ja misjugused tulewiku eeltingimised sellel on. Kui Malthus oma raamatu kirjutas, oli Inglise-Walesi elanikkude arwu kaswamine õige kiire, aga üleüldiselt kaswas Europa elanikkude arw 18. aastajajal õige pikkajasi; sündimiste arw oli küll kaunis suur, aga samal ajal oli ka suremus suur (rõuged jne.). Tärgmise aastajaja jooksul püüis sündiwus paljudel maadel umbes samajugusena, suremus wähenes aga suunte terwishoidliste ja majandusliste edusammude kaudu sähindlalt ning selle tagajärjeks oli, nagu juba eespool esitatud, haruldane rahwa-arwu kaswamine. Tõendusena suremuse wähenemisest võib nimetada, et Rootsimaal, kus 1816.—40. a. teadete järele elupikkus ainult 41,4 a. oli, see 1891.—1900. a. teadete järele 52,3 a. peale oli tõusnud. Olud on erimaades füüsi õige mitmesugused olnud. Aastal 1800 oli Prantsusmaal 27 milj. elanikku (14⁰/₀ Europa elanikkude arwust), Suurbritannias ja Sürimaal ainult 16¹/₂ milj. (9⁰/₀); aga 100 aastat hiljem oli Prantsusmaa elanikkude arw ainult 12 miljoni võrra kaswanud ja tegi waewalt 10⁰/₀ Europa elanikkude arwust, kuna selle asemel Suurbritannia ja Sürimaa 25¹/₂ milj. liisa oliwad jaanud (10¹/₂⁰/₀ Europa elanikkude arwust). Daanimaal oli kaswamine wõrdlemisi weel suurem, 0,9 milj. peaaegu 2¹/₂ miljonini; see suur juurdekasw on maa iseloomu põhjalikult muutnud: 1801. a. oli 4 maaelanikku iga linnaelaniku kohta, 1901. a. waewalt 2; linnade elanikkude-arw oli nim. aastal suurem kui kogu maa elanikkude-arw 100 aastat waremalt.

Kuigi elanikud wäljarändamist poleks tarwitanud, ei ole wõimata, et nende majandusline seisukord niisama hea oleks olnud ja ehk weel paremgi kui 100 aasta eest. Kogemus näitab igal juhtumisel, et aastajaja jooksul Europa elanikkudest ainult 1 protj. wälja on rännanud. Suurte tehnikaliste paranduste kaudu on walmistusetingimised nüüd palju paremad; nii näit. on Daanimaa wiljasaak suurem kui 100 aastat tagasi, niihästi tema enesega kui ka elanikkude arwuga wõrdlemisi. Aga wäljarändamine on

jamal ajal inimese poole suurt kasu toonud, juuri maa-alasid talle kätte saadavaks tehes, ja liikumise-abinõude nobeda edenemise kaudu langeb see ka neile osaks, kes paremaks peavad kodumaal püüda, jelle kaudu, et nad tööstuses tegewusesse hakates omale väljamaalt elutarwituste ostmiseks raha võivad muretjeda. Kogemus näitab siis, et inimeste jugu elutingimiste paranemisel üleüldiselt üleliiga pole kaswanud ja et elutingimised läbistiftku paremaks on läinud. See ijeenejest ei käi Malihuje õpetuse wastu, mis niijama hästi jeda võimalust oletab kui ka jelle wastandit, aga jelle tagajärjel oldakse vähem kaldumad kõne all olevast õpetusest pessimistilisi lõpuotsuseid tegema.

Kui elanikkude arwu kaswanijewõimalusi arwustatakse, ei pea muu seas tähele panemata jätma, et neid mehanikalijelt elutarwituste määraga ei wõi wõrrelda, kuhu wanemas majandusteaduses hõlpsaste ära effiit (wrlid. eesp.). Inimese organismusel on juur wõim oluforra järele painduda. Inimene wõib õige wähejese toiduga pikad ajad ära elada (näit. teatawatel aasta-aegadel ja kaswades) ja jelle järel õnnelikumates oludes jeda tasa teha. Eri-rahwatihitides walitseb õige suur wähe harilikus tarwitamises; töölistefiht ei ole ka jugugi ühejugune hulk, waid jelleski on juuri wahesid. On siis olemas õige palju ruumi muudatustele elanikkude olemise-tingimistes, kuigi arwesse ei wõetaks edusammusi põllupidamisealal, mis rikkalikuma elutarwituste saamise wõimalikust teewad. Kui rahwa seas terwishoidlisi parandusi toime pondakse, on wõimalik, et elanikkude arw tugewalt mõni aeg kaswab, ilma et teistel edusammudel jelleks kaasa mõjuda oleks tarwiski.

Küsidest, kudas olud tulewikus kujunewad, ei wõi oletada, et tehnikaline edu niijama kiireks jääks, kuigi wõimalik näib olemat, et asi weel pikkade aastate jooksul nii edasi wõib minna. Ja kuigi weel palju harimata maad on, wõib seegi aja jooksul kõik tarwitamise^{ga} alla tulla. On siiski olemas tõendusid sündiwuse määra alanemisejst, millest teatawa käsituse wõib jaada juba eri-seltskonnatihide wiljakust uurides. Ühe uurimise järele aastalt 1880 oli Kopenhagenis teatav wähe eri-seltskonnatihide wahel, jst perekondades, kus iga abielu pikkus ühejugune, oli laste arw mitmesugune. Kui tööliste laste määra 100-ga tähendada, oli paremas seisukorras olemate seltskonnatihide laste määr ainult 97 ja õpetajatel, kontoristidel ning muudel samasugustel ainult 84. Aga hoolimata töölistefihi juuremast wiljakusest oli siiski parema-osaliste

keskel sündinute ülejääk juurem. Kui lugemise ajal tööliste-
fihi elus olnud laste arvu 100-ga tähendada, oli vastaw arv
ametnikkudefihis 109, õpetajatel ja kontoristidel 90. Hilisema uuri-
mise kaudu (1901. a.) on nii juur vähenemine ametnikkudefihi
sündivuses awalikult tulnud, et selle fihi suuremast netto-wiljaku-
sest enam juttugi ei wõi olla, sest kui näit. Kopenhageni müüris-
seppade netto-wiljakuft 100 tähendada, oli vastaw arv ametnikkude-
fihis umbes 70. Ühel hoobil on nähtawale tulnud, et ka tööliste-
fihi seas wahed on sündinud; ameti-õskajatel töölistel on lapsi
üleüldiselt vähem kui ameti-õskamatadel.

Braegusel ajal wõib üleüldse erimaades suuremat wõi
wähemat sündiwuse vähenemist tähele panna. Wõrdlemisi aegselt
tuleb see ilmsiks Prantsusmaal ja seletab, miks selle maa elanik-
kude arv nii wähe on kaswanud. Aastatel 1801—05 oli aastane
sündiwus sel maal 33 tuhande elaniku kohta (kuna suremus 30 oli),
aastatel 1896—1900 oli sündiwus ainult 22 (suremus 21). Dige
imelik, et ka Australias niisama tugewat vähenemist tähele
wõib panna ja isegi weel lühema aja jooksul, kuigi seal elanikkude
jaoks küllalt ruumi on. 1861—65 oli suremus läbistiffu
ainult 17 tuhande kohta ja see langes 1896—1900 weel kuni
13-ni. Sellest hoolimata wähenes sündinute ülejääk 25-ft esi-
mesena nimetatud aastawiil 15-ni ja teisena nimetatud ajajärgul,
kuna sündiwus, mis 1861—65 42 tuhande kohta oli, 1890—1900
28-ni oli alanenud. Seal on oludes täieline pööre sündinud,
millel sellele maaosjale laialisi tagajärgesid wõib olla. Rootsis
oli sündiwus 18. aastajajal läbistiffu 34 ja suremus 29 tuhande
elaniku kohta. Sündiwus oli kõige kõrgem aastatel 1821—25,
mil see 36 oli. Aastajaja keskpaigast peale on see alanenud;
33-ft aastatel 1851—60 — 27-ni aastatel 1891—1900 (vastaw
suremus oli 22 ja 16, nii et sündiwuse ülejääk mõlemal aja-
järgul 11 oli). Näib, nagu esineks siin liikumine, mis wähehaa-
wal kõigil maadel ikka laiematesse ringfondadesse laiali laguneb
ja 20. aastajaja elanikkude-arwu küsimusele hoopis teise jume
annab, kui see 19. aastajajal oli. On wäga wõimalik, et
Malthuse õpetus siis täieste kõrwale heidetakse ja jälle jama-
jugusid kaebtusi kuulda saadakse, mida merkantilismuse ajal ette toodi
ja mida nüüd Prantsuse majandusteadlaste poolt sagedaste kuul-
dub. Ja kuna see liikumine rahwaid warem wõi hiljem puudu-
tab, wõidakse erirahwaste jõu-wahetordades jamajugusid muu-

tufi tähele panna, kui need, mida Inglis- ja Prantsusmaa sõrdlemisel tähele on pandud.

See muutus elanikkude arvus — wahekorras, millele surewuse ja sündiwuse ülejäägi alanemine põhjuseks, mõjub suureste elanikkude ea-wahekorradade peale, kuna sõrdlemisi wähem noori ja rohkem wanu saab olema. Ea-wahekorrad kujuknewad hoopis teistsugusteks kui wanadel aegadel, mil elanikkude arv ühe pulga peal seisib, suurest sündiwusest hoolimata; tulewikus jääb see arv ühe pulga peale selle wastu — hoolimata wäiksest surewusest. Ka wälja rändamisel ühest maast teise saawad olema teistsugused tingimised; wõimalik on, et ka linnade elanikkude arwu kaswamises seisak tuleb, kuna rahwa-arwu üleüldisel ühe pulga peal püsimisel see maaelanikkude arwel peaks sündima. On juba nüüd olemas mõnesugusid tundemärkisi, mis jelles sihis näitawad. Igal juhtumisel saawad, nagu see tõenäitlik näib olemat, elanikkude olud ja nendega ühes ka kogu ühiskonna majapidamine 20. aastajal hoopis teistsugused olema, kui 19-mal, ja majandusteadlastele hoopis teistsugusid ülesandeid ette panema, kui Malthusel ja tema-aegsetel oliwad.

Töö wiljakus.

Inimliku walmistuse teguritena nimetatakse tawalisteste järgmisi kolme: loodust, pea-oma ja tööd. Looduse all mõistetakse üleüldiselt seesuguseid abihallikaid, mis piiratud määral walmistajal tarwitada, kõige pealt maa omandamist ja tarwitamist, aga kuna inimene looduse üle walitseb, siis wõib loomulikult ka selle asja peale mitmest küljest waadata. Kaskem on ühele otsusele jõuda peaoma-mõiste kindlate piiride äramääramisel. Kord on neid piirisiid õige kitsasteks tehtud (merkantilism), kord jälle õige laiadeks (kui inimese pea-oma wäärtusest kõneldakse wõi seesugusid mõisteid kaasa arwatakse, nagu riik, raha, õigus wõi woorus, mis kofkuhoidlikust edendab). Asja peale wõidakse waadata osalt ühiskonna, osalt eraisiku seisupaigast. Era-majapidamise seisukohalt waadates wõib seda, mis ühel teise käest saada, peaomaks nimetada; aga kui ühiskonna tegeruust üheskoos waadel-

dakse, siis hävineb seesugune pea-oma, sest et tema vastas niisama suur võlg seisab. Era=peaoma on siis laialisem mõiste kui ühiskonna=peaoma. Kõiki asju, millel väärtust, võib era=pea-omaks lugeda: käsitöö=riistad (süidiriided, kiigetool). Saada olevad võlad ja rahafedelid on era=peaoma, ja mitte ühiskonna=peaoma. Gelmist võib ajaloolis=õiguslikeks kogumõisteks (kategorialks) nimetada, kuna ühiskonna=peaomas sellewastu puhtaste majandusline moment esineb. Ühiskonna=peaoma, loodust ja tööd on majanduslike valmistuse kolmeks abinõuks nimetatud, era=peaoma, maarenti ja tööpalka — wastawateks hallikateks eraisiku majanduslikes olemasolemises.

Küsimise peale, kudas tuleb pea-oma ära määrata, kui ühiskonna=peaoma mõeldakse, wastatagu, et see eri=waatepunktidest ära ripub; tähtis on ainult see, et kindlaste teatakse, mida mõiste sisaldab, nii et walearwamised ja waled lõpuotsused kõne alla ei wõi tulla; ja peaoma=mõiste määratagu igal juhtumisel nii, et saadud seadusi kõigi asjade ja olude kallal, mida mõiste sisaldab, tarwitusele võib wõtta. Kõige tegelikum on küll pea-oma käsitada kokku hoitud tööwiljana, mis seesugustest tarbeasjadest koos seisab, mis oma laadi poolest valmistust wõiwad edendada. Seega ei ole siiski mõeldud, et pea-oma wäärtus tema soetamiseks ära tarwitatud töö wäärtusega ühesugune peab olema. Wahel on seesugune pea-oma, mil kaubanduses ja äri=ilmas suur tähtsus, õige wäheste tööga saadud, näit. paljas loodusetoodete oma käite kistumine. Nimetame siin peaoma=osajid rühmadena: tingimata tarwilik peawari ja põletisained, elutarwitused ja kehakatted, toored ained eelmiste kõlblistestestegemise jaoks, nagu metallid, ehitusepuud jne., abiained, nagu kiviüüsi ning edasi koduloomad, tööriistad, masinad. Meile lähedal seisjatena nimetame töökodade ja tagawara=ladude hooneid jne., põllupidamisesse ja muudesse tooresainete valmistustesse mahutatud rahajummafid (nagu aedadesse, kaitsepuiestikkudesse, mäekaewandustesse); siia selka tulewad arwata ka maaparandused põllutöös, niisama raudteed, kanalid ja muud teed. Niisamuti on pea-oma ka maa pöues olevate ja rahaks löödud kallite metallide määr.

Pea-oma jagatakse liikuwaks ja liikumataks, põhja= ja äri= (läbikäigu=) peaomaks. Liikuw pea-oma on seesugune, mida ainult üks ainus fird valmistamijeteenistuses wõidakse tarwitada ja mis siis samal filmapilgul häwineb, mil ta tarwitusele wõetakse.

Liikumata pea-oma võib jellewastu palju kordasid tarwitada, sest et see wast pikkamisi (kuludes) oma tarwitamisekõlbulikkuse kaotab. Ühiskonna liikum pea-oma seisab pea-asjalikult tooretes ainetes, kuna tööriistad jelle asemel ühiskonna liikumata pea-omaks on. Paljuid tarbeasju, mis ühiskonna seisukohalt waadates liikumata pea-omaks, võib era-peaoma seisupaigast liikuma pea-oma hulka lugeda. Riisugusteks on näit. masinad masinatewabrikandi tagawara-ladus ja wabrikandi wõi kaupmehe puhast raha-ülejääd. Liikumata pea-oma võib harilikult õige paljudeks otstarbeteks tarwitada, aga liikumata pea-oma tarwitamisekõlbulikkus on rohkem piiratud. On jellepärast iseäranis tähtis, et maa liikuma ja liikumata pea-oma wahel kokkukõlaline wahetõrd walitseb. Kui ühiskond liig suure pea-oma raudteede ehituse-ettewõtete jne. alla finni paneb, võib see kogu maa majapidamisele häwitawaks saada. Liikumata pea-omaks on pea-asjalikult pea-oma tarwitusel olew osa, mida teiselt tegeruwalalt teise ümber võib paigutada, kui konjunktuurid muutuwad.

Wahel pähja- ja äri-peaoma wahel on mitmeti niisama-
jugune, nagu wahel liikumata ja liikuma pea-oma wahel. Äri-pea-
omaks on kõige pealt liikum pea-oma, s.o. see osa pea-omast, mis
äri edastajamiseks tingimata tarwilik, ja see peab jellepärast ka
jelle kahjutaju siialdama, mis walmistamise juures häwineb ja
ära kulub.

Kolmandaks teguriks walmistuses on töö. Siingi võib
õige mitmesugustest mõiste äramääramistest kõneleda. On olemas
palju wabatahtlikku jõupingutust, mille alla inimene heidab: jala-
teekonnad, rattajõudu-sport, aiatöö jne. Majanduseteadus ei pane
seesugusid jõupingutusi tähele, waid ainult seesugust tööd, mida
oma wõi teiste ettewõtetes kasulikkuse otstarbega tehtakse. Aga
need mõlemad jõupingutamise liigid käiwad muidu samasuguste
seaduste alla; ja seda õpetust, mis omale walmistuse otstarbetel
tehtud jõupingutused uurimise-aineks wõtab ja uurib, millal
nende alla heitmine lõpeb, võib ka niisuguste jõupingutuste juures
tarwitada, mida lõbu pärast wõi täiwa wabatahtlikult tehtakse.

Töö wiljakuse küsimuse juurde astudes esineb kõige pealt
küsimus töö jaotusest ja töö ühendamisest. See on küsimus,
mida uurijad juba kaua aega tagasi on käsitanud (sest juba maa-
 ilma algusest on töö jaotus walitsenud, näit. mehe ja naise, orja
ja waba wahel); aga wast juurtööstuse jündimisega sai ta see-

suguse põhja, et ta olude sunnil esimese plaani peale tungis. On sellepärast üsna loomulik, et Ad. Smith oma tööd tööjaotuse heade külgede seletamisega algab. Selgitava näituseks, mida hiljemalt ikka uueste ja uueste on tarvitatud, esitab ta nõelatööstust. On võimalik, et tööline, üffi olles, 20 päewa jooksul ühtegi nõela walmis ei saaks. Aga töö jaotuse kaudu kasvab üffiku tööliste töäjõud määratumalt, kuna iga töötajaja hõlpsaste suure osawuse jelles wäikses töö-osas kätte saab, mis tema hooleks antakse. Töö nõelatööstuses oli Ad. Smithi järel 18 isiku wahel ära jagatud. Nõela pea walmistamine oli 2-ks kuni 3-ks tegewuseks jagatud, üks tööline finnitab pea nõela otja, teine pani nõela paberile. Sealgi, kus töö jaotust täieliselt ei wõida teoks teha, wõidi selle kaudu suurt kasu saada. Smith nimetab ühte nõelawabrikut, kus 10 töötajat oli ja kus 48.000 nõela päewas walmistati, s.o. wähemalt 240 korda rohkem kui ilma tööjaotuseta oleks wõidud teha. — Meie aja walmistus wõiks paljuid weel sattumamaid näitusi ette tuua. Tõendusüks tööjaotuse tähtsusest on m.s. praeguse aja postiasutus, kus iseäranis palju seeläbi wõidetakse, et igal ametnikul terwest tööst ainult üks osa ära on teha. Tööjaotus teeb võimalikuks, et kirja 10 kopika eest kõige kaugemasse ilma-nurka wõib saata, kuhu era-käskjala saatmine sadasid rublasid maksaks. Tööjaotust ei sünni mitte ainult ühes ja sellesjamas tööpaigas. Rahwa-aru kasvamine ja liikumise-abinõude arenemine on laialisele tööjaotusele linna ja maa wahel wiinud. Näit. põllupidamises: piima töötatakse ümber osa- ja ühis-piimatalitustes, kunstwäetusaineid toodakse kaugelt, tarwitatakse kaugete maade suurtes wabrikutes walmistatud tööriistu. Põllupidaja kannab riideid, mis Inglismaal koetud, Amerika wõi India puuwilladest. Aga seesuguse tegewuste laialilagunemise kõrwal on meie päewil olemas tugew püüd tegewuste keskendamiseks. Käsitäes tööjaotusega käib suurtööstuse arenemine wäiketööstuse kulul.

Lähedas ühenduses töö jaotusega on nimelt töö ühendamine. Paljuid töösid oleks wõimata ära teha, kui mitte suur hulk töölisti ühiselt selle kallale ei asuks. Seesugune ühistöö ei tarwitse ühel ajal sündida. Sagedaste on sama tööd mitme inimesepõlwe jooksul tehtud (paljud monumentalsed ehitused ja mälestusmärgid). Surnud on, nagu on öeldud, elawatega ühistöö teinud. On hõlbus näha, mida töö jaotuse ja töö ühendamise kaudu wõidetakse. Tööline wõidab suurema harjumise ja

teda wõidakse seal tarwitada, kus tema jõust kõige suuremat kasu on. Wõidetakse aega seega, et teisest tegewusest teise üle ei ole tarwis minna ja et ainult wäikest osa tööst hästi on waja ära õppida. Wõidakse masinaid tarwitusele wõtta ja igasugusid parandusi töötegemise-wiisides. Aga sellel valmistusewiisil on ka oma puudused; töötajad wõiwad näit. terwisliselt kahjulikkude mõjude alla sattuda (näit. tolmu sissehingamine), üksluine töö wõib wäsitaw ja tuimastaw olla; kogutakse kokku suuri hulka sid töölisi, keda kitsikuste ja muude õnnetuste puhul jeda fergemine töötus ähwardab, mida üksikuhohasem töö on. Paljuid iseseiswaid wäikekaupmehi sunnib kasvaw keskendus tegewusealalt lahkuma. Töö jaotusel ja töö ühendamisel on peale selle oma piir. Sagedaste peab tegewus nii wäikeses ruumis sündima, et suur tööliste hulk wõimataks saab. Wäike linn, näit., ei wõi paljuid eriteadlisi arstisid tarwitada. Paljud wäikesel wiisil töötajad jääwad suurte kõrwal wõi neist hoolimata ifka alles (parandusettevõtte tegijad, sepad, klaasjepad, korstnapühkijad). Würtspood panewad suurkauplustele tugewaste wastu: wõistluse kaudu sunnitakse paljuid kaupmehi mitmekesisemaid kaupasid müüma kui enne, selle asemel, et nad oma kaubitsemist mõne üksiku toode peale jaakfiwad keskendada; selle kaudu wäheneb tööjaotus. Páris ilma kasulikkude külgedeta ei seisa wäike tööstaja ka mitte suurtoöstuse ja -kaubanduse wastas. Ta wõib paremine oma alamate järele walwata ja pettuste eest hoida, ta wõib suuremat selgust ja hoolikust oma toodete kohta kätte saada.

Wäikesed jõumasinad wõiwad talle teatawaks abiks olla. Lõpeks on olemas piirid tarwitamisel; ainult sel juhtumisel, kui kõne all olemas maanurgas 48.000 nõela päewas ära tarwitatakse, maksab tööjaotust Ad. Smithi poolt kirjeldatud astmeni arendada.

Abinõuks valmistuse keskendamisele on ojaühisused ja muud sellesarnased ettevõtted, milledeesse palju wäikseid pea-omasid kokku kogutakse. Siin tulewad suurtoöstuse head ja nõrgad küljed selgeste nähtawale. Wahel näib mõni ettevõtte ka ojaühisuselegi suur olewat, ja meie päewil nähtakse riikisid ja kogukondasid suuri ettevõtteid oma kätte wõtawat, iseáranis liikumiseabinõude alal, millede jaoks raha riigi-wõi kogukonna-laenude náol muretsetakse. Mõnigi furnud pea-oma on selle kaudu tarwitusele wõetud. Ojaühisus on sagedaste tugewam kui era-ettevõtte, milleks

üks või mõni haru isit kofku on astunud. Aga jeda jõudu tarwitatafje jagedaste furjaste. Üksikul ofade=omanikul on rafte oma kafude eest hoolitfeda, kuigi tal afjade feifuford felge on; halbadel aegadel langetafje fiufatufefje ja tarwitatafje laenu=ufalduf, et äri pikemale ajada kui fee majanduflifelt kafulik, kuna jellewafstu üksif=ettewõte ehk juba aegfaste junnituf oleks olufud tegewufst feifma jätma.

Ojauhijufstega kaafas käiw hädafõht ilmeneb jagedaste era=ettewõtte ofauhijufefks muutmifef, jefst jelle kaafas wõib käia nende pea=omade liig kõrgefks hindamine, mis ofauhijufe kätte lähewad ja millede eest fiis üksif ärijuhataja ülemäära fuure hinna faab. Seefugune liialt kapitalifjerituf ettewõte, kuigi jeda muidu põh=jalikult muutumuf olufes jatkatafje, annab fiis tuntawalt wähemat kafu, pea=omaga wõrdlemifsi, ja fee wõib fuureks tafistufefks olla, näit., kui tööpalkade tõstmifefst jutt tuleb, mil leida wõidafje, et ofauhifuf halbadef olufes töötab. Kuigi ofad pea=afjalikult endife omaniku kätte jääfiwadfi ja ofauhijufefks muutumine jeeга ainult wälifpidine oleks, wõib omanik fiiski jelle muutumife faudu kahju=hädafõhufst (riififofst) wabafks faada, jel kombel, et ta jefst ajafst peale äri wõlafufjate ees ainult oma ofadega wafstufab. Muufstuf wõib jeeга wõlafufjatele kahju tuua.

Töö jaotufefst ja töö ühendamifefst kõneledes wõidafje küfida: kas on olemas jelles mõttes ifeäralifsi feadufid põllufid a= mifef kohta. Kindlat wafstufst ei wõib fiin anda. On mõnefugufeid toodeid, mis jelle hoolepifdamife tõttu, mida nad nõuawad, kõige paremine wäifepõllufidamifefle fõbifwad. Suurel määral on jee wiinamarjade kafwatamifef kohta mafjew. Teifstel juhufimifstel on ehk üksif=mafapifdamifef feifufkohafst fuurpõllufidamine kafulik (kuigi mitte tiialgi jeejugufel määral, kui töõftufe=maailmas). Ta lubab fuuremat töõjaotufst, teeb wõimalifkufs weofulude wähendamifef, heade hobufte tarwitamifef jne. Aga ühifskonna feifufkohalt waadates wõib jelle juures kaheldagi. Nii on näit. keegi Inglise majandufteadlane tähele pannuf, et Schotimaal mä=gifefid maid on olemas, mida fuurpõllufidafjad ainult jahimaina wõiffiwad pidada, kuna neid nüüd lamba=karfjamaifks tarwitatafje. Aga wiimafsnimetatuf maa tarwitamine, mis maad paljudefse kohtadesje lubab jagada, jafjab ofjekõhe wõib faufjefst paljudele inimeftele ülespidamifst muretfeda, mis neil muidu puudufks.

Wahet fuurpõllufidafja ja wäifepõllufidafja wahel on kat=

jutud selle ütlujega seletada, et suurpõllupidaja oma pea-oma wiljakatstegemist filmas peab, wäikepõllupidaja oma ja oma perekonna tööd — asi ei ole aga siiski mitte nii. See asjaolu võib sellest tõe-asjast aidata aru saada, et kui halwemad konjunkturid walitsemas, sagedaste wastumõju wäikepõllupidamise kasuks nähtawale tuleb; seda nähtust võib praegusel ajal tähele panna ja kõige sügawamine ilmeneb ta seal, kus, nagu näit. Daanimaal, wäikepõllupidajad iseäralist wõimist üles on näidanud, et uuendusi järel katsuda ja omandada ja ühistegewuse kaudu neid kasusid kätte saada, mis muidu ainult suurpõllupidajatele kätte saadawad (ühis-piimatalitused, munamüügi-ühisused, ühis-tapamajad). Siiski ei ole sugugi selgeks tehtud, et wäikepõllupidamine Daanimaal kasulikum oleks kui suurpõllupidamine. Wäikepõllupidamine on küll põhjalikum, temas on wõrdlemisi palju tööjõudu tööl ja ta annab üleüldiselt head wilja, aga kas p u h a s s a a k temas suurem on kui suurpõllupidamises, seda ei teata.

Praegusel ajal tuleb ühistkonnale õnnelikumaks pidada, et maal liig palju suurpõllupidamist pole; kõige kasulikumatel peetatse olusid siis, kui wäiksed ja keskmised kohad kohtade pea-osaks on, nii et põllupidamine oma jume talupoja-seisujelt — ühistkonna kindlalt ja terwelt üdilt saab. Wahel juhiwad uurijad tähelepanemist selle peale, et on soowitaw, et suurnikkude-kihist üleminekut teise kihti hõlpsamaks tehtaks, nii et ettewõitlikud, hooljad ja jõukad põllupidajad wähehaawal oma tegewust saaksiwad laiendada ja vähemate wõimistega wõi kehmemad omale kõige parema kokkuseadega põllupidamise leiaksiwad.

Iseäranis laiali lagunenud on wäikepõllupidamine Belgias, kus suuremal osal põllupidajatest vähem kui 5 hektari maad on. Ka Prantsusmaal on palju wäikepõllupidamist, aga mitte kaugele nii palju, kui sagedaste arwatakse. Prantsusmaa seisab Belgia ja suurpõllupidamise-maa — Inglismaa wahel peal. Igal juhtumisel on kohad Prantsusmaal (läbistiku 8—9 hekt.) üleüldiselt palju wäiksemad kui Daanimaal. Aastal 1901 oli Daanimaa 172.000 põllumajapidamisel läbistiku 19 hektari maad igaühel. Majapidamisi üle 200 hektari maaga oli ainult 800. Suurte kohtade arw on aastate jookjul kaswanud. Keslajal olidwad peakohad, milledeks Daanimaal suuremaid kohtasid nimetati, waewalt rohkem kui kaks korda nii suured, kui tawalised talukohad; rikastel aadelimeestel oli küll palju talukohti, aga tawali-

jeste oliwad need mööda maad laiali ja ka peatoha lähedal olid ei teinud jugugi wõi tegiwad ainult wähe päewi. Keefaja lõpul püüdsiwad maaomanikud maaomandust mõne keefpaiga ümber koguda, ja seda jatkati ka järgnewatel aastajadadel; aadeliseisus hakkas põllupidamist armastama ja püüdis wõimalikult rohkem maad oma haritawaks saada. Samal ajal kaswas päewatöö-ko-hustus, seda enam et maaomanikud maad põhjalikumalt püüdsiwad harida.

Selles sühis läks arenemine edasi kuni suurtest maaolude uuendustest saadik. Meie päewil on maaseadused teatawal moodsul suurte maaomanduste kaswamiseks kaaja mõjunud, kuid wiimajel ajal näib selles mõttes wastumõju sündinud olevat.

Talukohad, Daanimaa maaomanduse-olude kindel keefpaik, on aegade jooksul umbes ühesuguse arwu juures püsinud, aga nende küljest on kohtade jagamise kaudu maad ära lahutatud (umbes niisama palju on küll ka uut maad juurde tehtud) ja 19. aastajal on arwurikas husmandi- (wabadiikude-) kiht sündinud. Aastal 1690 ja weel kaua peale selle oli Daanimaal ainult 19.000 husmandi. Aga põllupidamise edenemine 18. aastajal ja maareformid nõudsiwad palju tööjõudu ja järgmiste põlwele ajal keftab see arenemine edasi.

Küsimise peale, misjugune äri- wõi tarwitamijewiis kõige paremaid tagajärgesid annab, wõidakse üleüldiselt wastata, et kasu tawaliseste seda suurem on, mida iseseiswamalt kõne all olewa ettewõtte juhataja töötab ja mida enam kasu tema wõidust saab. Sellepärast on iseseisew ärimees sagedaste paremas seisukorras kui teise teenistuses olew ärijuht wõi muu sellesjarnane, kui wiimane kasudest osajamise wõi mõne muu sellesjarnase tingimise kaudu äri külge ei ole seotud. See maksab niihästi kaubanduses kui ka tööstuses. Wähe keerulisem on küsimus põllupidamises, sest seal on weel terwe rida wanemait aegadelt pärit olewaid wormisid maksmas, mida lähemalt tuleb waadelda (rent, pooletera-pidamine, liikumata rent „faeste“). Wanemad majanduseteadiased paniwad sagedaste rõhku omanduseõiguse peale põllupidamises. Inglise põllufirjanik Arthur Young (l. jöng) ütleb näituseks, et „omanduseõiguse wõim liiwa fullaks muudab.“

Aga seesugune waade ei ole alati õige. Mõnedes maades, nagu Italia, Prantsusmaa, Keef-Saksjamaa, on pooletera-korral (métayage, Teibau) nende maade põllupidamise-olude ijeäralikku-

jena kahtlemata eluõigus. Põllumees annab ühe osa põllusaa-
gist, harilikult poole, maaomanikule. Wiimane muretseb harilikult
terwe liikuma pea-oma wõi ühe osa sellest ja töö tehtaſe omaniku
juhatusel. Selles korral on weel paljudes paikades tugewad juu-
red. On arwatud, et seesugune põllupidamise-wiis oskamatusete
ja hoolimatusete wiib, kuna põllumeeſt ükski asi taga ei ſihuta
põlluharimise-wiisi parandama, ja et pooletera-mees ſuſatusesse
ſattub omaniku peſta, kuna wiimane juuremat rõhku üleüldiſte
tagajärgede peale paneb kui puhta kaſu peale. Aſjaolu on ſiiski
teine ſeal, kuſ omanik pooletera-mehega otſekoheſes läheduses aſub
ja iſe wahetpidamata wiimast ſilmas peab; ſeesugustes paikades
õeldakſe wahetõrd omaniku ja pooletera-mehe wahel harilikult hea
olewat. Teiſtſugune on aſja ſeiſufõrd ſeal, kuſ omanik kaugel
aſub, ja ſeal, kuſ waheltrentnikku tarwitataſe, keſ omaniku ees
teatawa findla tulu eest waſtutab ja iſe talupoegade kõrwal poole-
tera-meeſt etendab.

Pooletera-fõrd ſobib kõige paremine ſinna, kuſ juhtumistest
rippuwad oldakſe (nagu endiſe aja põllupidamiſes alati). Pro-
vence's, kuſ ilmad waheldawad ja wiina- ning õliſaak õige
mitmeſugune, olekſ näit. wäikſele kehwaſe põllumehele kaſju-häda-
õht juur, kui ta iga aasta teatawat findlakſmääratud maſu
peakſ maſma; peale ſelle wõib neid toodeid hõlpsaſte jagada.
Pooletera-fõrd kõlbab ſeesuguste wiljade juures, nagu puuwili,
kõhwi, õli, wiin ja ſuhkur, millede kaſwatamine püſiwaid ſiſſe-
ſeadeid nõuab, ja ſee on ekwatorimaadel abinõukſ olnud, mille-
dega elanikka tööd tegema harjutati. Põllupidamiſes, miſ põhja-
poolſemates maades harilik, wäheneb ſelle kaſulikkus, kui paran-
duſepüüded ärkawad. Siis peetakſe paremakſ rentimise kaju,
mille juures põllumees määratud aatſe maſu maſjab, kaſ põllu-
toodetes wõi rahaſ, kaſ lühikeſe-tähtajaliſt, nagu näit. Ingliſmaal
üheaatſaliſt, wõi pika-tähtajaliſt, nagu näit. ſchotimaal üleüldiſt
21-aatſaliſt rendi-aega. Lühike rendi-aeg lubab rentnikule lühikeſt
üleſütlemiſe-aega tarwitades konjunkturide halwenemiſel rendile-
pingut lõpetada, kuna pikem rendi-aeg rentnikule wõimalikuſ teeb
tehtud paranduste wilja maitsma pääſeda. Sagedaſte on ſiiski
ſealgi, kuſ rendi-aeg lühike, harilik, et rentnikud põlweſt põlwe
ſama maad hariwad. Konjunkturide paranemiſel tahab rentnik
üleüldiſelt, et maſjud m ä ä r a t u d r a h a m a ſ u k ſ muudetakſ;
kui hinnad alanewad, peab ta ſellewaſtu kaſulikumaſ, et maſju-

sid põllutoodetes tasuda määrataks. Umbes samajuguste muudatuste all seisab ka käsituse rentimise ja omandamise kasulikkusest, kuna näit. suurte wõlgade all olewa koha omanik halbadel aegadel jagedaste enese rohkem kindlusteta tunneb olevat kui rentnik.

Daanimaal oli waremalt põline rent laialt tarwitusel. Rentnik saab koha harimiseks oma ja naise eluajaks (elu-aegne rent) wõi rendi-wahetord kestab edasi ühest põlwest teise, nii et omanik ainult soo väljasuremisel waba tarwitamise-õiguse oma koha peal tagasi saab (pärandatav rent). Peale aastast rendimaksu (ja päewatöö-kohustust) pidi rentnik koha wastuwõtmisel teatava käsiraha (Infaestning) maksma. 18. aastajaja keskel oliwad weel $\frac{4}{5}$ Daani talupoegadeft põlised rentnikud (Faestere). Sellele järgnewal ajal saiwad siiski paljud talupojad omanduse-õiguse wõi pärandatawa rendi õiguse — ühes õigusega kohta pandiks panna ja müüa, mida tegelikult omanduse-õiguseks wõib pidada. Peale selle korraldati omanikkude ja põliste rentnikkude wahetorda kahe seaduse kaudu aastal 1787. Põline rent jäi siiski weel pikaks ajaks peawormiks, aga 19. aastajaja teisel poolel edendati suureste põlisest rendist omanduse-õigusele üleminemist, nii et nüüd enam 3 protsentigi maast põlise rendi all pole.

Kuna tööstuses jagedaste kasvawa wiljakuse seadusest wõidakse kõneleda, kui elanikkude arw ja selle tõttu tööjaotus kasvab ning ühel hoobil ka tehnikalisteks uuendusteks mahiti on, oldakse põllupidamises kaldurwad alanewa wiljakuse seadusest kõnelema. Tööstuses ei näi valmistuse lisatamisel mingisugusid piiriseid olewat ja selle tagajärg on, et waremad toreduseasjad wähehaawal odawateks tarbeaineteks laialistele rahwakihitidele on saanud. Loomulikult ei wõta mitte kõik valmistajad nendest edusammudeft ühejugal määral osa; nende valmistajate kõrwal, kes oma waewast wõimalikult suuremat kasu saawad, on teisi, kes halwemates tingimistes töötawad; wiimaste ridades on need, kellede töö ennaft waewalt ära tasub wõi kes kahjugagi töötawad, kuni nad sunnitud on oma tegewust lõpetama. Ka põllupidamises — ja mitte ainult 19. aastajajal — on määratu edenemine olnud, aga näib, et arenemise-wõimalused siin palju wäiksemad on kui tööstuses. Siin puutume kokku Ricardo pessimistlike maarendi-õpetusega, mis Malthuse rahwaarwu-õpetusega lähedases ühenduses seisab.

On hõlpsaste tähelepanew, et maast saadud wili mitte maaharimise peale kulutatud töõjõuga wõrrendis ei seisja. Esimese töõjõu tarwitamise järel käib tugew jaagi tõusmine. Üleminet laiapäralisest ehk ekstensiwilisest harimisewiisist jõu päralise ehk intensiwilise harimisewiisi peale tõstab jällegi saaki, kuigi tawalistest mitte samal määral, ja sedamööda kudas tööd lisatakse, kasvab ehk mõnikord ka saak, kuid harilikult ifka vähemaks ja vähemaks minewas määras. Elanikud peawad, sedamööda kudas nende arv kasvab, uut maad harimiseks juurde wõtma wõi endist jeda jõupäralisemalt harima. Kuna Ricardo oletab, et maad kõige pealt ifka juurde wõetakse; siis on tagajärg, et põllusaak iseenesest ifka suuremaks ja suuremaks läheb, kuid rahwa-arwuga wõrdlemisi ifka wäiksemaks. On selge, et wili, mida wiljata maa peal kasvatakse, samahinnaline on kui see, mis kehwa maa peal on kaswanud, kuigi esimese juures palju vähem töõjõudu on tarwitatud. Wilja hind määratakse seesuguseks, et halwemagi maa harimine mitte kahju ei too, ja kui kasvawa elanikkude-arwu pärast ifka enam halwemat maad tarwitusele wõetakse, tõusewad hinnad alataja, selle laiendamise kulusid kattes. Tarwitajate seisuford läheb seega ühtelugu halwemaks, kuna hea maa omaniku tulud sellewastu alataja kasvawad, osalt jellepärast, et sama töö enam wilja kannab, osalt aga jellepärast, et temal wõimalik on rohkem töõjõudu harimise peale panna. See lisakasu ehk, nagu Ricardo jeda nimetab — maa algupäraste ja muutumata jõudude tarwitamisest saadud kasu, on see, mis maarendi sünnitab, ja see maarent on Ricardo õpetuse järel alataja kasvaw. Kui maa rendile on antud, ei lähe maarendi kasud mitte rentniku, waid omaniku kasuks, sest wõistlus tasandab rendimaksu nii, et hea maa rentnik niijama halwas seisuforras on kui halwa maa rentnik.

Kui Carey selle õpetuse wastu teistsuguse arenemise käigu seab, siis tuleb meeles pidada, et Ricardo maa wiljakuse all mitte ainult looduslisi eeltingimisi ei mõistnud, waid ka kõiki teisi tingimisi, mis koha wiljakuse peale mõjuwad (liikumise-abinõud, müügitingimised jne.). See määratu muutus, mis siis sündis, kui Amerikas uut maad oma alla wõeti, on Ricardo maarendi-õpetusele koguni teise wärwi andnud, kui tal alguses oli. Kuna Ricardo õpetuse järel maarent alataja pidi kasvama, on Daanimaal kohtade hinnad wiimastel aegadel koguni wastuokslisi kalduwusi näidanud. 1845—84 tõusiwad kohtade hinnad neljakord-

seteks, aga selle järel tuli tugev vastumõju ja aastajaja lõpul olivad hinnad 17 prots. võrra alanenud. Suured kohad kannatawad hindade langemise all kõige enam. Jütimaa kohad on paremas seisukorras olnud kui jaartel olevad kohad. See ei seis vastolus selle ulatusega, et maarendi alanemisel ja kõige muu ühe pulga peal püsimisel kõige algupärasem (primitiivlisem) põllupidamine kõige rohkem kannatab; jesi Jütimaa põllupidamine on juuri edusammusid teinud, mis halvenemise liikumisele vastumõjuks on olnud. On hõlbus näidata, et nimetatud oletus õige on. Oletame, et kaks kohta kumbki 4000 rubla puhast wõitu annawad ja et wastawad walmistusekulud 12.000 ja 16.000 rbl. on, nii et wastawad üleüldised sissetulekud siis 16.000 ja 20.000 on. Mõlemaid kohti wõib siis ehk umbes 100.000 rubla wäärtuslisteks hinnata. Oletame, et hinna-alandus sünnib, mis üleüldiseid sissetulekuid 5 prots. võrra vähendab, kuna walmistusekulud endisteks jääwad. Esimese koha üleüldine sissetulek langeb siis 15.200 rubla peale, puhast wõit 3.200 r. peale, teise koha üleüldine sissetulek 19.000-de ja puhast wõit 3.000 peale; ja kohtade wäärtus oleks siis sama mõõdupuu järel 80.000 ja 75.000 rubla, s. o. see koht, mille walmistusekulud wõrdlemisi wäiksemad, on paremas seisukorras. 20-protsentiline hinna-alandus vähendaks esimese koha wäärtuse 20.000 rubla ja teise koha wäärtuse nulli peale.

Kuigi näha on saadud, et meretagune wõistlus Europa mais maarenti on alandanud, on siiski paljudes kohtades wõimalik olnud määratud maawäärtuse tõusmist tähele panna, nimelt suurlinnades, millede sündimist 19. aastajaja ajaloo kujutamaks jooksuks tuleb pidada, ja suurlinnade ümbruses. See on see paik, kus wälja-astumised maarendi wastu täieste õigustatud on, nimelt seesugused, nagu neid Henry George (w. eespool) ja tema kool esitawad. Oma käsituse ühiskondlistest oludest sai George suuremalt osalt Kalifornias, kus ta ühe osa oma elust ära elas. Seal pani ta tähele, et spekulatsiooni-otstarbetel suur hulk wiljakat maad tarwitamata seisib, nii et uued sissereändajad kõrbete ja teedeta maanurkadega pidivad leppima. Need ülekohtused teguwõimsid tawastawad tema arwates ühiskonda rahuloldawale järjele pääsemast. Põhja-Amerika ühiskonnad olivad nimelt seesugusteks kaswanud, nagu nad olivad, selle kaudu, et elanikud teadsiwad, et igal pool maad oli, nii et igaüks ohtralt maad harimiseks wõis

jaada; aga ifka harwemine hakkas asjaolu nii olema. Ühiskonna häda tuli George meelest jellest, et maa eraomanduse-asjaks oli. Selle põhjuseks ei olnud elanikkude rohkus, sest tööpalk wõetakse töowiljast, ja korralikkudes oludes walmistawad tööliised ifka vähemalt niipalju, kui suur nende palk on, üks köik, kui suureks nende arm tõuseb. Aga õnnetus tuleb jellest, et maa omanduse-asjaks on tehtud; sellega on ülekohus sündinud; igaihel peaks olema õigus maa saamiseks, niisama nagu igaihel õigus on hingata, ja ühiskond peab üssikuid takistama maad oma walitsuse alla wõtma, mida ta harida ei kawatse; muidu läheb waherikka ja kehwa wahel ifka juuremaks.

George ei olnud muu eraomanduse wastu. Ta tunnistas pea-oma tarwilikuks ja katsus protsendiwõtmise-õigust põhjendada: see tuleb pea-omale antud looduse-walmistusejõudude kaswamisewõimest, kuna sellewastu maa wäärtuse tõusmine konjunkturidest ja maa järele nõudmistest ära ripub, kuna mõned ühiskonna liikmed selle oma kätte on kiskunud ja teised selle pealt wälja tõrjunud. Sellepärast peab riik wõima ilma omanikkudele tasu maksmata maarenti oma kätte wõtta, sest iga kasu, mis omandusest ilma tööta saadakse, on ülekohus. Ta paneb ette juurewiisilise maksude uenduse, milles maarendi peale nii kõrge maks määratakse, et keegi enam hea meelega niisugust maad oma kätte ei tahaks kiskuda, mida ta ei tarwita. Igal pool Ühisriikides on siis wõimalik juuri maa-alasid leida, kuhu uued sisserrändajad wõiwad asuda. Maksud peawad spekulatsiooni peal lasuma ja mitte tõelise maaparanduse peal. Mõju jellest on niisamasugune, nagu siis, kui riik oksjoni teel maad sellele pakuks, kes kõige rohkem maarenti tahaks maksta. Muud maksud ja kohustused, tollgi, tulewad selle asemel ära kaotada, sest neil on George meelest niisamasugune mõju, nagu laantel ja mägestikkudel. Tollimaja kaudu saades läheb mõni toode kallimaks maksma kui ümber maailma saates, ja maksud rõhuvad tööklat ja tubli sisserrändajat, just nagu oleks wiimane riigile ei tea kui suurt kahju teinud.

Selle õpetuse nõrkus ilmeneb muu seas jelles, mis eespool maarendi tõelikust kujunemisest on esitatud. Seal on tumedust jellesti, et pea-oma ja maa wahel wahet tehtakse; ainult kui päris uus maa küsimuse all, nagu Amerika preriides, wõib ta oma kohal olla; seal, kus maad kaua aega on haritud, on ta wõimata. Ja

kuiigi õigeks tunnistada, et maaomanikkudel õigust ei peaks olema seesuguseks konjunkturivahetuseks, nagu maarent, lähets ometi raskeks neilt seda ära võtta, ilma et seejuures uut ülekohut ei sünniks; see maarent, mis kord olemas, on ostu- ja müügi-asjaks olnud, ja praegune maaomanik saaks maarendi äravõtmise läbi seda kahju tunda, mis maa esialgse omaniku kanda peaks jääma. Ja kui ainult maarendi kasvamist arvesse võetakse, tuleks osalt ka selles täbarus, et seda raske on määrata juba selgi põhjusel, et raha ostuvõime muutub ja et seega maarendi suurenemine ainult nimeline võib olla, osalt aga jälle see raskus, et siis ka omanik tasu peaks saama, kui maa väärtus langeb. Seesugusel maal, nagu Daanimaa, tooks ainult maa peal lasuv maks waevalt niipalju sisse, kui riigi ja kogukonna väljaminekute katmiseks tarvis.

Hoolimata neist George õpetuse nõrkustest on tema suure osavusega esitatud mõtted määratuid poolehoidjate hulka siid võitnud. See ei ripu sellest, et ajal uudise tõmbejõud oleks, sest mõte maarendi maksu alla panemisest pole uus. Nii on juba Stuart Mill ette pannud, et kõik tulew maarent maksude kaudu riigi omaks võetakse, aga omanikkudel peaks siiski õigus olema nõuda, et riik maa hinna välja maksaks. Sellega on aga lugu niisamasugune olnud, nagu Malthuse rahwa arvu-õpetusega: wast kui filmapilk sünnis oli, on aade tähelepanemist äratanud, ja maa „natsionaliserimise“ poolehoidmist tuleb sama-aegse sotsialistlike liikumiseega üheskoos arwustada.

Tegelikult ei ole George maksu-õpetuse täidesaatmisel pikale pääsetud. Sel puhul võiks näit. nimetada, et mõned riigimaksud Australias maarendi kasvamist weidi takistawad ja et Daani maaomanduse-maks kohtade muutuva väärtuse järele muutub, endiste püsivate maamaksude wastandina. Ainult linnades on asjale weidi lähemale saadud, ja nimelt linnades ongi maawäär- tuse tõusmisest tulewad wastolud kõige tuntawamad. Nii võib suurte linnade kasvamisel sagedaste näha, et seal spetulerimise jaoks odawat maad ostetakse, mida ainult filmakirjaks tarwita- takse (näit. ladupaitadeks), kuna waheajal maa väärtust püü- takse kõrgemaks ajada (näit. odawate uulitsjaraudtee-maksude kaudu). Kuna seesuguse maa eest mitte sugugi wõi koguni wäikest maksu makstakse, on asi seda ülekohtussem. Seesuguseid ettepane- kuid arvesse võtmata, nagu, et riik wõi omawalitsus ise seesu-

gused maad oma fätte wõtaks, et ühiskond jelle wäärtuse tõus-
mifest kasu wõiks saada, wõi et heategewuse=ajutusel sinna töö-
listemajasid ehitatfiwad, wõi et walju ehitusejeaduse kaudu are-
nemisefäiku tatistataks, on ka maksu dereformi ettepanekule
lähemale jaadud. Kord algatakse seega, et tarwis oleks ära wõtta
üks osa wäärtuse tõusmifest kas aasta= wõi ühefordse maksu kaudu;
wäärtuse tõusmist wõiks määrata korralikkude wälja=arwamiste
kaudu (nagu seda 1907. a. Kopenhageni magistrat oma wäärtuse=
tõusu=maksu ettepanekus määrab), wõi maa müümise puhul (nagu
seda mõnedes Saksamaa linnades on toimetatud; Slangerpba-
nen'is, mis Kopenhageni raudtee ääres seisab, on samasugune
ford maksmas; seal saab ühijus 30 protf. kohtade müügil awa-
lifuks tulnud wäärtusetõusust). Kord tarwitatakse, nagu Põhja-
Amerika linnades, „betterment=maksusid“, mida siis makstakse, kui
maa wäärtus iseäralikkude sisesjeadete kaudu tõuseb (jeesuguste,
nagu näit. Tower=bridge Londonis, mustuse=wäljameo kohtade,
puiestikkude jne. kaudu). Sisesjeadete fulud kannawad siis osalt wõi
terwena need, kes neist kõige pealt kasu saawad. On üleüldise
põhjuse nimetatud alal lähematel aastatel tugewat arenemist loota;
praegu ei ole weel katsetetegemise ajast wälja jaadud.

Sel konjunkturi kasul, mida me maarendis wõifime tähele
panna, on teataw paarimees ka tööstuses. Ka seal wõiwad
kasulifud konjunkturid teatawaid wäärtusetõususeid sünnitada, ja
wõib juhtuda samasuguseid majanduslisi nähtusi, nagu maaren-
diski. Aga seesugune ainu=õigustatud seisuford ei sijaalda siiski nii
juuri wõimalusi, kui siis, kui maa küsimuse all, sest walmistust
wõib harilikult õige juurel määril laiendada.

Wahetus.

Need kaks mõistet, millede peal wäärtuse=õpetus põhjeneb,
on tarwituse= ja wahetusewäärtus (ehk subjektiwne
ja objektiwne wäärtus). Need mõisted on niisama wanad,
kui majanduseteadus, aga wanemas majanduseteaduses tarwitati
tarwitusewäärtust jagedaste ainult walmistawates uurimistes,
kuna muidu wahetusewäärtuse juures püfiti. Kauba wahetuse=

wäärtuse määrab ära see tingimine, misjugal selda kaup teiste kaupade wastu wõidakse wahetada; tema tarwitusewäärtuseks on see rahulolemise-määr, mida kauba omandamine omanikule pakub, kas lõbuhallitaks olles wõi meelepahandusi kõrwale hoides. See, et sõna „wäärtus“ ka teistjugalstes ühendustes tarwitatakse (toidu-wäärtus, wäetusewäärtus jne.), ei wõi segawaks olla.

Tarwitusewäärtus, subjektiivne wäärtus, on paljudest isiklikest tingimistest rippuw. Kõneleme siin ainult sellest tähtsusest, mis tagawara suurusel on. Kui kellegil elutarwitusi ainult üheks päewaks on, tähendab talle tagawara suurendamine ühe päewa-osa wõrra arusaadawalt palju enam kui siis, kui ta tagawara mitmeks aastaks jatkub. Miljoni rubla omanikule tähendab ühe rubla saamine palju vähem kui kehvale mehele. Wiimase üksuse subjektiivne wäärtus, piiriwäärtus, väheneb siis sedamööda, kudas tagawara kasvab. Mis puutub elutarwitustesse, siis on piiriwäärtus õige suur, kui nende tagawara wäike on; sedamööda, kudas aga tagawara kasvab, kahaneb piiriwäärtus kiireste, nii et see lõpuliselt negatiivseks (eitawaks) saab, kuna liig suur tagawara kasvamine takistuseks muutub; toreduseasjade piiriwäärtus langeb palju aeglasemalt. On selge, et siin asjaoludega tegemist on, millede kohta õige raske on selgusele saada. Piiriwäärtuseõpetuse ülesseadmine wõiks sellepärast asjata katsena näidata. Ei wõi näit. mõne kauba piiriwäärtust kahe eri-isktu juures wõrrelda; üleüldse puudub mõõdupuu kahe eri-isktu tunnete mitmesuguse jõu mõõtmiseks. Ja kui ainult ühe isiku kaubakäsituste uurimisega lepitakse, tuleb see raske, et objektiivsed wäärtused lõpmatateks muutuvad. Inimese waade lõunastõõgi peale ripub sellest, kas tal nälg on wõi kõht täis, kas ta terve on wõi haige. On tingimata tarwilik neid wäiteid lähema uurimise alla wõtta.

Mis kõige pealt nendesse wiimaks nimetatud subjektiivsete wäärtuste muutumisesse puutub, siis on selge, et neil suur tähtsus on. Päewad lähesiwad mööda üksluiselt, kui seesuguseid muutusi poleks olemas. Aga see oleks ainult selda suuremaks tõukeks subjektiivsete wäärtuste hoolikale uurimisele, kui need ajutised muutused, millede alla nad käiwad, ka isiku tegewusewiisi uurimist sisaldaksiwad. On siiski suuremalt osalt wõimalik ilma nende uurimistetagagi läbi saada, kui ei küsita, misjugal määral isiku igapäewane elu neist paljudest tundmustest ära ripub, mis päewa jooksul mitmesuguse jõuga mõjuwad, ja kui ainult küsitakse,

missugune on isiku seisuford pikema ajajärgu jooksul, missugused on tema tarvidused lähistikk ja kudas ta niisuguse pikema ajajärgu jooksul neid tarvidusi katab täita. Niisama võidakse töö wiljakust uurides üksikuid puhkepilkusid päewa ja nädala jooksul kõrwale jätta ja ainult seda küsida, kui palju tundisid päewas isik, kes täieste wabalt oma tööpäewa pikkust ära võib määrata, tööd teeb, kaswawat wäsimusetunnet oma teiste tarwiduste täitmise pärast jundides.

Aga samal ajal kui üksiku isiku tegewust pikema ajajärgu jooksul uuritakse ja selle kohta selgusele püütakse saada, kudas ta lähistikk omale neid tarbeaineid muretseb, mida ta tarwitab, võidakse uurimist jatkata ja küsida, kudas on lugu inimeste rühmadega (grupedega), kellede üksikutel liikmetel umbes ühesugused waated ja nõuded on. Siis ilmeneb, et on olemas nii suur ühtlus suurte seltskonna-lihtide tarwiduste täitmisel, hoolimata neist kahtlemata suurtest lahkuminefuteft, mis üksikute isikute wahel nendes seltskonna-lihtides olemas, et väga hästi seda võib uurida, kudas mõni rühma liige lähistikk oma tarvidusi täidab. Ja armustikulisi tähelepanekuid selle kohta tehes, kudas tarvitamine hindadest ära ripub, võib piiriväärtuse suuruselt teatawat aimu saada, mitte üksiku isiku juures, waid seesuguse üksuse juures, mis n. n. „harilik inimene“ on.

Kui siis seda meeles pidades majandusteadusliku küsimusi hakatakse uurima, tuleb ilmiks, et õpetus piiriväärtusest käsitust mitmeti sügawamaks ja ühtlasemaks võib teha. Selle õpetuse esimese alguse tabame kuulsa arwuteadlase Daniel Bernoulli (1700—1782) töödes, kelle õpetust „kõlblisest omandusest“ (nagu ta seda ise selgusetalt nimetas) sel kombel ära võib määrata, et omanduse piiriväärtus omanduse juurusele wastastikk wõrrendline on. Oletame filmapilguks, et asi nii on, ja küsime siis, kui palju peaks mees, kel näit. 10.000 wõi 100.000 rubla, maksusid maksma, et maksude koorem mõlemal juhtumisel tema meelet ühesuurusena tunduks. On selge, et kui tal 100.000 rubla on, rubla piiriväärtus 10 forda juurem on kui siis, kui tal 10.000 rubla on; kui ta siis eelmisel juhtumisel 1 rubla maksu maksab, on koorem sama, kui ta teisel juhtumisel 10 rubla maksaks. Meie saaksime seega siis samasuguse maksuprotsendi. On aga siiski waewalt võimalik nii lihtsat kawa tarwitada, nagu seda Bernouilli teeb. Tõenäolif on selle asemel, et piiriväärtus

Jeda kiiremine muutub, mida lähemale meie kõige suuremale keh-
wusele, „läbisaamise=minimumile“ tuleme, ja siis jõuakime meie
loomulikult teataval määdul väiksema maksuprotsendi juurde
vähemate omanduste pealt, kui suurte omanduste pealt. Ka võib
niisama hästi arvata, et asjaolu samasugune on ka läbisaamise=
minimumist kaugemal seisest, nii et paljude omanduste juures tõus-
wat maksuprotsenti loomulikumaks võiks pidada. Igal juhtumisel on
selge, et niisugusid uurimisi hästigi maksjaks teha, sest kui „kõlb-
lise omanduse“ väärtust tuntaks, võidakse hõlpsaste mõne maksu
koormavust ära arvata ja selle kaudu maksude õiglust arvustada.
Küsimus saab küll weidi teise värvi, kui arveste võtame, et meie
mitte ainult „majanduslike inimese“ uurimisega ei saa leppida,
nagu jeda individualismuse ajal küllalt arvati olevat, vaid ini-
mest ühiskonna=organismuse liikmena peame vaatlema,
kes ehk kaldum on koormat ühiskonna heaks kandma, kuigi ta
ohwer subjektivsete väärtuste järel mõttes suurem oleks kui
maksumaksjatel üleüldse.

Ka teistjuguuste uurimiste juures võib piiriväärtuse lähem
tundmine kasulik olla. Võidakse küsida, missugune tarbeainete
jaotus kõige suurema võimaliku määra rahulolemist sünnitaks.
Kui kõigil ühesugune käsitus väärtustest oleks, võiks kergeste
tähele panna, et niisuguse jaotuse juurde jääkime, mis ühiskonnale
kõige suurema määra õnne tooks. Kui faks isikut võtame, kel
täieste ühesugune himu mitmesuguste tarbeainete omandamiseks,
on selge, et teisel enam oleks kui teisel, nende kahe inimese subjek-
tiivsete väärtuste summa väiksem oleks kui siis, kui neil mõlemil
ühepalju väärtuseüksused oleks; kui rikkamalt ära võetaks ja keh-
wemale antaks, siis tõuseks nende kahe inimese kokkuarvatud sub-
jektivsete väärtuste määr, kuni mõlemate omandused ühesuurusteks
saaksivad.

Küsimus võimalikult paremast jaotusest ei ole loomulikult
selle kaudu mitte otjastatud, kuna paljuid isiklike lahkuminekuid
ja palju muid asjaolusid arveste tuleb võtta, näit. jeda küsimust,
missugune jaotus on kõige parem kulturaliste otstarbete seis-
kohalt; aga kõike jeda kõrwale jättes võib saadud seadust siiski
otstarbekohaselt pidada.

See, mis siin ette toodud, näitab, et alanewa piiriväärtuse
õpetuse peale toetades sel alal teatawaid lõpuotsused võib teha,
ilma et seejuures subjektivsete väärtuste seadusid lähemalt oleks

tarwis tunda. Jällegi üks põhjus rohkem piiriväärtuse=õpetuse lähemaks tundmaõppimiseks.

Siis tuleb uurida wahetuse mehhanismust. Selle juures võib mitu küsimust ette panna; võib näit. küsida, missugusteks muutuksivad olud, kui hinnad kindlaste ära oleksivad määratud, nagu näit., kui mõni üksik isik suurel laadal müüb, mille hindade peale ta mingit mõju ei või avaldada; võib ka keerulisemate ülesannete juurde asuda, küsides, mis sünniks, kui üks või mitu isikut oma wahel kaubaühendusesse astuksivad, ilma et nad seejuures nõihästi hindasid kui ka müüdud kaupade määrasid eestkätt tunneksivad.

Kui keegi mõne kauba-tagawara omandab ja osaga sellest kaubast mõnda muud kaupa tagawarasse tahab muretseda, siis peab ta sel juhtumisel, kui ühe kauba ühe üksuse vastu teise kauba ühte üksust saab wahetada, niipalju üksusi oma tagawarast ära andma, kui mõlemi tagawara piiriväärtus ühesuguseks saab. Niikaua kui esimese tagawara piiriväärtus väiksem on kui teise oma, on tal kasulik osta. Kuna mõlemi tagawara wiimastel üksustel ühesugune väärtus on, siis on hõlpsaste arusaadaw, et ta kaupasid on muretsenud, millel juurem subjektiivne väärtus, ja et wahetus seesugusel astmel on sündinud, et ta wõimalikult juurema kasu saab. Kui ta vähem oleks ostnud, oleks ta vähem subjektiivseid väärtusi muretsenud kui ta wõis, kuna muretsitud kaupade piiriväärtus juurem oli kui tagawaras olewate oma; ümberpöördukt oleks, kui ta nimetatud astmest üle läheks. Samasuguse tagajärje juurde jõutaks, kui küsimus kahest toodest on, mida sama mees walmistab; ta püüab neid seesugusel määral walmistada, et ta sellest wõimalikult juuremat kasu saaks.

Kuna toreduseasjade piiriväärtus pikalijemalt alaneb, võib nende tarwitamine palju juuremat weniwust omandada kui elutarwituste oma, millede piiriväärtus äkki alaneb. Esimeste toodete jaoks on siis suurt muudatust tarwitamises tarwis, et wäikest hinna-alandust sünnitada, kuna wiimaste toodete juures juba wäiksemgi muudatus tarwitamises teatawat hinnanamuutust sünnitab.

Et sellest mõttekäigust aru saada, wõtame lihtsa näituse. Oletame, et kõne all mees on, kes teatawa rahasumma, näit. 100 rubla, kaheuguse kauba ostmiseks wälja peab andma, neid kaupasid turult ostes, mille hindade peale ta mõju ei või avaldada. Oletame, et ühe kauba piiriväärtuseks murtud arv on,

mille osataja 1 on ja nimetaja, kui tagawara 0 on, — 1, kui tagawara 1 on — 4 ja et iga järgmine üksus jeda 3-ga suurendab, seega siis 7, 10, 13-ne jne. peale. Teise kauba piiriväärtuseks olgu niisamuti murtud arv, mille osataja 1 ja nimetaja 100, 101, 102 jne., iga üksuse juurdetulekul 1-ga kaswades. Need kaks arwuderida näitawad wahet elutarwituste ja toreduseasjade wahel. Kui tagawara õige wäike on, siis ei kõlba seejulgune skala just hästi, aga siin on ju jutt ainult näitusest; kui aga tarwitamine mitte päris wäike pole, wõib jellegi pärast teatawaid tagajärgesid kätte saada.

Oletame edasi, et kummagi kauba üksuse hind on 1 rubla. Selgub, et mees need 100 rubla nii ära tarwitas, et ta mõlemat kaupa umbes ühepalju ostab. Sest näit. 40 rubla eest esimest kaupa ostes on piiriväärtus 1:121, ja kui teist kaupa 60 rubla eest ostetakse, on selle piiriväärtus 1:160. Wahet ei ole siis jugugi nii wäike. Kui 45 ja 55 rubla eest ostetakse, oleksiwad piiriväärtused 1:136 ja 1:155. Arwud on nüüd üksteisele ju palju lähemal. Kui aga 50-ne rubla eest kumbagi ostetakse, on esimese piiriväärtus 1:151 ja teise 1:150, seega siis teatav tajakaal kätte saadud.

Nüüd wõiks ehk esimesel filmapilgul mõelda, et raha edaspidigi niisama tarwitataks, kuigi hinnad tõuseksiwad wõi alaneksiwad, kui aga mõlema kauba üksus edaspidigi ühepalju kaswaks. Aga meie näeme hõlpsaste, et asjalugu jugugi niisugune pole. Kui hinnad näit. poole wäiksemaks alaneksiwad, wõiks kaupasid wastawalt 75 ja 125 üksusena osta. Meid arwusid wastawad nimelt 1:226 ja 1:225. Elutarwitusi muretseks siis kõne all olew mees teatawal määral rohkem, aga himustaks siiski kõige pealt toreduseasju lisaks. Sellewastu näeme teda toreduseasjade tarwitamist wähenewat, kui hinnad tõusewad. Kui hinnad kahetordseks tõuseksiwad, ei wõiks ta ülepea rohkem muretseda kui 50 üksust. Ta ei tarwitaks kõike raha tingimata tarwituste peale, sest siis oleks nende piiriväärtus 1:151, kuna toreduseasjade piiriväärtus ainult 1:100 oleks, seega tubliste kõrgem. Wast kui $37\frac{1}{3}$ ja 13 üksust ostetakse, jünniks tajakaal, sest nende arwude piiriväärtus on 1:113. Igal juhtumisel on toreduseasjade tarwitamine nüüd palju enam langenud kui elutarwituste oma. Aga oletame, et hinnad kolmekordseks tõusewad, nii et raha ainult $33\frac{1}{3}$ üksuse ostmiseks jatkub; siis tarwib meie mees pea-aegu

fogu oma raha elutarwituste ostmiseks ja ainult kõige väiksema osa toreduseasjade peale. Elutarwituste piiriväärtus on 1:101, kui tagawara $33\frac{1}{3}$ on; toreduseasjade piiriväärtus on 1:100, kui tagawara 0 on; toreduseasjade ostmise himu on nii kallitel aegadel siis õige väike. Ja kui hinnad weelgi tõusewad, kaowad toreduseasjad täieste tarwitamiselt; kui hinnad neljafordiseks tõusewad, on nende 25 üksuse piiriväärtus, mida meie mees siis võib muretseda, 1:76, seega palju suurem kui toreduseasjade piiriväärtus, kuigi tagawara õige väike oleks.

Seda näitust võib ka teisiti esitada. Võtame wiie kõne all olnud hinnataju asemel wiis seltskonna-lihti. Neis seltskonna-lihtides walitseb ehk päris samasugune käsitus nimetatud kahe kauba kohta, ja kui siis sissetulekud niisama juured oleksiwad, muretsesiwad nad samal kombel ka tagawarast; aga asjalugu ei ole siiski nii, sest tarvitamine on iseenesest väga mitmesugune. Halwemas seisukorras olew seltskonna-liht elab näljapalgaga; toreduseainete tarvitamine on täieste väljaspool filmapiiri; teine liht võib ainult kõige väiksema toreduseasjade tarvitamise peale mõelda. Kolmas liht on juba wähe paremas seisukorras, neljas liht võib poole sissetulekut ja kõige kõrgem liht weel suurema osa toreduseasjade peale tarvitada.

Kõik see paistab tõelise elu firjus mitmekesisuses hoopis teisjuga; tõelises elus tungiwad mitmesugused tooded olukordade muutumisel tarvitamisele, nagu näit. margarin või ajemele, kooritud piim rõõsa piima ajemele, lõigatud tubakas sigari ajemele jne. Walitseb alaline mõtlus, et sissetulekuid jatkaks, aga alati wähenewad siiski nimelt toreduseasjad, kui sissetulekud langewad. Teiste sõnadega: sissetulekute muutumine mõjub elutarwituste tarvitamise peale kõige wähem.

Juba selles lihtsas ülesandes oliwad waheforrad õige mitmekesised; seda enam mitmekesisemaks muutuwad nad järgmise ülesande juures, kus hinnad mitte pisemad pole, waid kahe või mitme osalise poolt mõtluses kõige parema seisukorra eest ära määratakse. Võtame ainult kaks isikut, kel mõlemil toodeid on, ja oletame, et tagawara mitmeks väikseks üksuseks võib jagada. Kumbki soowib ühte osa teise tagawarast ja pakub maksuks ühte osa oma tagawarast; hinnad määratakse siis seesugusel filmapilgul, mil kumbki wahetajatest seda kätte saab, mis neis tuntud oludes wõimalikult suurema kasu annab; üksikult ei või kumbki

neist hinda määrata, waid mõlemad peawad wastastikku teineteist arwesse wõtma. Iga kord, kui nende mõlemi läbirääkimistel mõnda hinda nimetatakse, mõtleb kumbki neist oma tagawaramäära peale, millest ta walmis on nimetatud hinnaga seesugust osa ära andma, mis küsimuse all olewates hindade wahelordades talle kõige suuremat subjektiivset wäärtust wõib pakkuda, aga kaup sünnib alles wast siis, kui see, mida teine walmis on müüma, sellega kokku passib, mida teine kõne all olewa hinnaga walmis on ostma; muidu jatkub kauplemine edasi, kuni puhkepakk leitud, millega mõlemad rahule jääwad. Tegelikus elus wõib seesugune ülesanne raske olla ära otjustada, kuigi piiriwäärtuse rippuwust tagawarast tuntaks, aga on hõlbus aru saada, et küsimuse äraotjustamine teorialiselt wõimalik on. Seda näitust wõib sel wiisil laiendada, et üks kõik kui palju isikuid wõetakse, kes igaüks oma tagawaraga kaubawahetuselks ühinewad.

Sellest, mis ette toodud, selgub, et kaubategemine kummaligi osalisele kasulik on; wana õpetus sellest, et mida teine wõidab, jeda teine kaotab, on siis wale. Riisimasugune on asjalugu, kui küsimuse all kaks rühma on, kes wastastikku kauplewad. Rahwuswaheline kaubitsemine on kasulik kõigile maadele, kes sellest osa wõtawad. Kui selgitada tahame, mis siis sünnib, kui kaks isikut wastastikku kauplema hakkawad, wõib eespool tarwitatud näitust tarwitada, oletades, et mõlema isiku kohta samad subjektiivsed wäärtused maksawad. Oletame, et teisel isikul on määratud tagawara teatawat kaupa ja teisel niisama palju üksust mõnest teisest kaubast. Küsimine nüüd: misugune on hind, s. o. misugusel wahekorral kaupade wahetus sünniks ja kui suured oleksiwad wahetatawate kaupade määrad? Oletame, et tagawara on 50 ja et elutarwituste omanik küsib, kas teine osaline mitte nõus ei oleks elutarwituse ühe üksuse wastu oma tagawarast kahte üksust andma. Seda teebki wiimane siis, kui ta 37 üksust ära saab anda ja nende eest 18,5 elutarwituste-üksust osta. Wõib hõlpsaste aru saada, et tema piiriwäärtuse suuruse õieti on wälja arwanud. Tema jätab omale 13 kaubaüksust ja piiriwäärtus on siis 1:113, teise toode piiriwäärtus on 1:56,5, siis kaks korda nii suur; aga kuna elutarwituste ühe üksuse wastu teise kauba kahte üksust wõib wahetada, on tasakaal kätte saadud. Aga elutarwituste omanik soovib enam osta, sest kuna temal 31,5 üksust järele jääb, on elutarwituste piiriwäärtus 1:95,5 ja toreduseasjade oma — 1:137.

Wiimane wõrrend on juurem kui pool teisest, aga tasakaalu=seisu= forras peaks ta täpipealt pool olema ja seega on soow olemas suurema kasu pärast veel lisa osta. Tal tuleb siis teisele osalisele järele anda ja elutarwituste hinda alandada. Kui teine siis näit. 2 ja 3 hinnaks ette paneb, elutarwituste omanik walmis wähe üle 21 üksuse ära müüma, teine aga umbes 25 üksust wastu wõtma. Mõlemad osalised on nüüd teineteisele lähemale tulnud ja uusi järelandmisi tehes jõutakse wiimaks selle punkti juurde, kus mõlemad rahule jääwad. Selgub, et elutarwituste hinnaks umbes 1,64 jääb; selle hinnaga wahetatakse wähe üle 22¹/₂ ja wähe üle 37 üksuse.

Seda näitust edasi arendades wõib tähele panna, et kui mõlemi tagawarad jamal määral kaswawad, elutarwituste hinnad langewad. Kui tagawara 100 on, wahetatakse ära umbes 50 üksust kummagi kaubast; elutarwituste üksuse hind on siis toreduseasjade üksuse hinnaga wõrreldes umbes 1. Kui tagawara 200 peale tõuseb, wahetatakse umbes 113 elutarwituste=üksust 75 toreduseasjade=üksuse wastu. Elutarwituste=üksuse hind on siis 0,7. Kui tagawara 400 on, wahetatakse umbes 250 ja 125 ja elutarwituste hind langeb 0,5 peale. Selles wastu lähewad tingimised toreduseasjade jaoks halwemaks, kui tagawara wäheneb. Kui tagawara näit. 33 on, on hind 2,3 ja selle hinna eest läheb pea-osa toreduseasjade poolelt elutarwituste omaniku kätte, ainult wäike osa jääb järele, kuna selle ajemele elutarwituste omanik terwelt 19 üksust omale jätab.

Kui tagawarad ikka wäiksemaks lähewad, saab elutarwituste omanik parema seisukorra; mingisugust punkti ei leidu siis enam, kus tasakaal kätte saadaw oleks, sest toreduseasjade omanikul on sedawõrt juur himu elutarwituste järele. Ta on siis walmis kõige edawama hinnaga kogu tagawara ära müüma, aga teine osaline oma poolt ei püüa tingimata seda odawat hinda kätte saada; sel kombel kujuneb wahetord, milles wastastikune jõukatsumine lõpuotsuse ära määrab. Siin on niisamasugune raskus, nagu selgi juhtumisel, kui teisel ainult üks jaotamata asi müüa on, kuna teise tagawara soowi järele paljudeks wäikesteks osadeks wõib jagada. Wiimane on walmis ainult niipalju üksusi ära andma, kui palju tema meelest jaotamata üksuse subjektiivset wäärtust latawad, ja jaotamata üksuse omanik tahab rohkem wäikseid üksusi kui teine anda wõib, ja kui mõlemad selles jõukatsumises ühewõrra tu-

gewad on, siis jaotawad nad ühetasajelt, ja kaubajumma määratakse ära sel kombel, et mõlemad ühepalju subjektiivseid väärtusi jaawad. — Wiiks liig kaugele, kui eelmist näitust lähemalt waatama tahaksite hakata. Tähendame ainult, et seesuguse uurimise kaudu igal juhtumisel selgeks saaks, et elutarwituste omaniku ainuõigusline seisukord jeda selgemine esineb, mida wähem elutarwituste tagawara on.

Geespool ettetoodud näituste kohta wõidakse ehk weel tähendada, et need, kes wastastikku kauplewad, harilikult elukutselised kaupmehed on; wiljakauplemises wõib wilja-tagawara subjektiivsel väärtusel õige wäike tähtsus olla, niisama ka riidekaupmehe meelest tema riide-tagawara subjektiivne wäärtus jne. See ei muuda fiiski asja. Wilja-tagawara on osa wiljakaupleja omandusest; ta peab jeda abinõuks muude tarbeasjade muretsemisel, niisama nagu rahal ainult selle kaudu subjektiivne wäärtus on, et temaga igaugu tarwidusi wõib raita.

Geespool esitatud õpetus ei otjusta wäärtuseküsimumst lõpuliikult, aga ta walgustab fiiski wahetusmehanismust sügawamalt kui wanema majanduseteaduse wäärtuse-õpetus. Wastus küsimuse peale on sellest ijeenesest selge, nimelt, et wäärtused sel astmel ära määratakse, mil pakumine ja nõudmine teineteist katawad, selle kaudu, et kaswaw nõudmine wäärtust tõstab ja kaswaw pakumine jeda langetab. Küsimus seisabki nimelt selles, millal tuleb see filmapilk, mil pakumine ja nõudmine teineteist katawad.

Iga üksiku isiku jaoks, kes kaupa hakkab tegema, kujuneb wahetuse-wahetord arusaadawalt seesuguseks, et wahetatud kaubad määratud üksusega mõõtes piiriwäärtusele tagurpidi wõrrendliised on. Kui ühe kauba üksus 10 teise kauba üksust maksab ja wiimase kauba piiriwäärtus tasakaalu-punktil on 1, siis peab esimese piiriwäärtus 10 olema; sest muidu ei oleks tasakaalu olemas. Kui raha ühiseks mõõdupuuks tarwitada ja kõigi kaupade wahetuse-wahetorda selle järele mõõta, kui palju raha igaühe kauba üksus maksab (hind), wõib esitatud määralauset ka sel kombel wälja ütelda, et h i n n a d o n w õ r r e n d l i s e d p i i r i w ä ä r t u s e l e .

Wastawat määralauset wõib ka walmistuse jaoks üles seadida. Kui walmistaja kahte kaupa walmistab, milledest igaühel oma walmistusekulud, ja tasakaalu-punktil teise kauba üksust

10 forda odavamalt võib valmistada kui teise üfjust, siis on wiimase piiriväärtus 10, kui teise piiriväärtus 1 on. Kui wiimase kauba piiriväärtus väiksem oleks, näit. 9, siis ei tarwitaks valmistaja niipalju aega selle valmistamiseks, ta võiks samal ajal 10 subjektiivset väärtuse-üfjust teist kaupa valmistada ja tal oleks siis kasulikum selle valmistamist suurendada. See kaubamäär, määratud üfjustega mõõtes, mida määratud väheste jõupingutusega tasakaalu-punktil võib valmistada, on siis piiriväärtusele tagurpidi võrrendline; kui see kaubamäär töö wiljakust awaldab, võib määralausel sel kombel ütelda, et wiljakus piiriväärtusele tagurpidi võrrendline on. Kui selle mõiste ajemele valmistusekulud seada, mida kõige wiimaks valmistatud üfjuste kuludeks määrata, siis võib öelda, et valmistusekulud on tagurpidi võrrendlised wiljakusele ja otsekohe võrrendlised piiriväärtusele. Tasakaalufilmapiilgul on hinnad valmistusekuludele võrrendlised ja kui kulusid tööga mõõta, on hinnad tasakaalupunktil tarvitatud töömääraga võrrendlised.

Siin ei tule siis küsimuse alla kogu valmistuseajal äratarvitatud töö, waid ainult wiimane jõupingutus, niisama, nagu kauplemisel hindade määramine mitte kaupade kokkuarvatud subjektiivsest väärtusest ei ripu, waid sellest, kui suur see tasakaalu-punktil on, ja niisama, nagu maarendi-õpetuses ainult selle maa wiljakus küsimuse alla tuleb, mida weel wiimastena harima maksab hakata. Kaupade hinnad on otsekohe võrrendlised iga üfjiku kauba kõige kallimate kauba-üfjuste valmistamise ajal sündinud wiimastele ofadele.

Kui kõik valmistajad ühesugustel tingimistel töötaksivad ja elaksivad, oleksivad kõigi valmistusekulud ühesugused ja kui kõik väljaminekud (tööpalgad, wabrikandi ja kaupmehe harilikud kasud jne.) arwesse wõetaks, võiks efitatud määralausel nii ütelda, et hinnad igal pool niisama suured on kui valmistusekulud; väärtuse-õpetus kitseneks siis ainult nende valmistusekulude uurimiseks. Aga sellest ei jatku. Kaswawa kasu seadus mõjub sel kombel, et juurtööstus üleüldiselt paremas seisukorras töötab kui väiketööstus jne. Mõned valmistajad wõiwad kas teadmatusel, kergemeelsusel wõi paremate aegade lootmise tõttu oma tegevust edasi jatkata, kuigi see ainult kahju toob; sinna jõutakse hõlpsaste, kui ajad halwemaks lähewad ja kitsikus läheneb. Teised valmistajad, ja harilikult suurem osa neist, jälle töötawad kas

juurema või väiksema kasuga. Oletamine, et kauba hind niisama suur on, kui valmistuselukud, maksab ainult selle valmistajate-rühma kohta, kelle tegevuse pikendamise hädawaewalt kulud ta-ja teeb, ja siis ei või sellest juttu olla, et hinnad kõigil aega-del valmistuselukud ära tasuksiwad, waid sellest on küll, kui keskmine turuhind seda teeb. Mõned elukutsed röötwad nimelt ajuti kahjuga, peawad aga siiski ehamajanduslikeks tege-wust seisma jätta, mis teistel aegadel jälle kasu toob; wahel jälle püüawad seega paremat seisuforda wõita, et nad aeg-ajalt oda-walt müüwad, et aga kogu tagawara lõpuni müüduks saada ja uut tagawara muretseda (wrdl. „aastaseid lõpumüükisid“, „restide müükisid“ või suuri hinnamuudatusi turupäewadel, mil hinnad alguses kõrged ja enne turu tühjenemist madalad).

Igal juhtumisel järgneb sellest, mis ülemal esitatud, et seesuguste kaupade hinnad, millede valmistamist suureste võib laiendada, palju kitsamates piirides püsivad kui seesuguste, hin-nad, milledega asjalugu mitte nii pole.

Sagedaste on ühe kauba valmistamine teise kauba walmis-tamisega lähedalt seotud, nagu näit. peatoodel ja kõrwalistel toodel (näit. kui ajaleht kuulutustest kasu saab, gaasiwabrik kossi-walmistamisest, piimatalitus sigadefaswatamisest). Sel kombel muutub õpetus valmistuselukudest ja hindadest, sest et eelmisi sagedaste ainult ühijelt kummalegi toodele võib määrata. Wahel võib kõrwaline toode kogu ni peatoode hallifaks paisuda.

Kui nüüd turul mõnda kaupa müüa pakutakse, küsitakse, millal oldakse sellel tasukaalu-punktil, kus pakumine ja nõudmine teineteist katawad. On, võib olla, 100 ostjat, kes walmis on kaubast 50 rbl. maksta. Kui hinda näit. 60. rublani tõstetakse, läheb üks osa ostjaid ära, kes kaubale nii suurt subjektiwset wäär-tust ei anna kui 60=nele rublale või kes ise odawamalt seda kaupa wõiwad valmistada. Jääb ehk järele 90 ostjat; kui weelgi hinda tõstetakse, läheb jällegi üks osa ostjatest ära jne., kuni lõpeks ainult niipalju ostjaid järele on, et neist ainult kogu tagawara ära-ostmiseks jatkub. Seda võib oksjoni meeldetuletamisega omale arusaadawamaks teha. Kui kätte saadud hind kõrgem on kui walmis-tuselukud, kihutab see valmistajat valmistust suurendama, ja siis kujuneb uus tasukaalu-punkt, kus hinnad odawamad on; wastu-oksja junnib siis, kui hinnad valmistajale kahjulikud on olnud.

Siin ei tule loomulikult küsimuse alla endisid, waid ainult

praegused oluforrad. Kui mõne toode juures tasukaalu-punktis oldakse ja hind 10 rubla on ning valmistus parajaste selle hinna juures kulud tasa teeb, siis on täitsa üks kõik, et mõni endine tagawara kas või faks korda juuremate kuludega on valmistatud. Kui jellewastu mõni wabrik jedajama kaupa 10 asemel 7 rublaga võib valmistada, langeb wahe wiimase kajuks; seesugune wahe wastab põllupidaja maarenti (wrbl. eesp.).

Seesugusid konjunkturimuudatusi võib aga jägedaste suureste piirata, selle kaudu, et paljuid tarbeasju pea-aegu piiramata arwul võib valmistada, seesugusel wiisil, mille juures kõige wäiksemad kulud on. Selleks tarwisminewad töäjõud ja pea-omad tungiwad valmistuse teenistusesse ja selle kaudu alanewad hinnad. Sellele tuleb lisaks, et seesugune monopolikasu pea-omaneb (kapitaliserib), kui tegewus teise kätte läheb; uus omanik ei tööta harilikult parematel tingimistel kui siis, kui ta odawa hinnaga halwaste sissejeatud wabriku oleks muretsenud; kuigi kaubajumma kohta tehtud arwed ka tulewikus kõlbaksiwad, wastaksiwad valmistusekulud turuhindasid selle kaudu, et wäljaminekud pea-oma protsentideks tõusewad.

Tawalijeste muutuwad wäiksel mõõdul müügi hinnad aeglasemalt kui suurel mõõdul müügi hinnad. Pärisk loomulikult punnib wäiksel mõõdul müüja wastu, kui suurel mõõdul müügi hinnad langewad, iseäranis, kui weel wõimalik on harilikka hindasid nõuda. Igal wäikekaupmehel on oma ostjate-ringkonnas mõjuawaldamise-ainuõiguse seisukord; waba wõistlus ei mõju sinna nii tugewaste, kui suurel mõõdul kauplemises. Ülespoole läheb muudatus nobedamine; wäikekaupmees saab kõrgete suurel mõõdul müügi hindade läbi kahju ja tõstab sellepärast kiireste oma hindasid.

Sellega ühes tuleb meeles pidada, et wäiksel mõõdul müügi hinnad ka muidu samas wõrrendis ei wõi muutuda, kui suurel mõõdul müügi hinnad. Wäiksel mõõdul müügi hinnad sisaldawad nimelt palju mitmesugusid kulusid, nagu weofulud, müügikoha sissejeade kulud, üür, jägedaste ka toorete ainete valmistuse kulud. Kui wiljahinnad 10 prots. tööpalkadest langewad ja põletisainete hinnad j. m. ühe pulga peal püsiwad, on õiglusetale leiba 10 prots. odavamalt nõuda; tundumgi wiljahindade alamine mõjub leiwahindade peale ainult wähesel mõõdul.

Iseäralistes oludes muutub hind monopoli hinnaks. Nii-sugune on asjalugu, kui kaupa uueste ei wõida valmistada (näit.

wanu maalifid), wõi kui kaupa ainult piiratud määral wõidakse walmistada, wõi kui walmistus wõi wahetus mitte täielikult waba wõistluse alusel pole, waid kui enam wõi vähem piiratud ainuõigus on olemas, kas ametlikult finnitatud wõi asjalikult selle kaudu olemas, et wõistlus mingisugusel põhjusel pikemaks wõi lühema ajaks on takistatud (raudteed, kogufondliised gaasiwärgid, patendi saanud tööstusewiisid, walmistajate omawahelised lepingud). Wastandiks monopolihinnale on sunnihind, j.o. kui müüja halbades oludes sunnitud on iga pakutawa hinna eest müüma.

Juhtumise monopol wõib sündida, kuigi kaupa määrata arwul wõidakse walmistada, selle kaudu, et alati aega wõtab, kuni kaubaturg oma nõudmised ära täidab. Siis wõib juuri hinnamuutusi sündida selle kaudu, et walmistajad, keda kõrgemad hinnad awatelewad, oma kaupafid sinna saadawad wõi odawate hindade kartusel eemale jääwad; kui seesugused liikumised juhtuwad, sünnib määratud punkti ümber hulk muutusi, nii et turuhind weidi kõrgem wõi madalam on kui see hind, mis siis kujuneks, kui kaubaturu-liikumine sugugi aega ei tarwitaks.

Monopolihindade põhjused ei seisja mitte alati majanduslistes tingimistes. Mii wõiwad näit. heategevuse-, wõi terwis- hoiu, wõi ostarbekohasuse põhjused walitsust sündida teatawaid tegevuse-alafid oma kätte wõtma (post, wiinamonopol j.n.e.). Kui majandusliised põhjused raskemad on, püütakse hindade määramisel sinna pääseda, et kasu wõimalikult suurem oleks. Nende hindade tagajärjeks ei tarwitse alati wõimalikult suurem minek olla. Kui kõik põllumehed ühendusesse astuwad, oleks neile kasulikum wilja pakkumist vähendada, sest siis tõuseksiwad hinnad suureste. Hollandi Ida-India kompanii katjuski omal ajal India kaupade fisseweo vähendamise kaudu rohkem kasu saada ja häwitask isegi ühe osa würtside-tagawarast ära, kuna see suur oli, et selle abil hindafid tõsta. Meie-aegsed wabrikantide-ühijused püüawad suuremalt osalt walmistuse piiramisega kaubaturgufid forraldades monopolihindafid kätte saada.

Kõigil neil juhtumistel, mil walmistaja ise hinnad määrab, wõib tähele panna, et nad jeltkonna maksuwõime ja ostuhimu järele kujunewad. Hindade alandamisega meelitatakse teatawaid elanikkuderühmafid ostma (soldatid poole hinnaga tsirkusesse lastes, raudteewagunid mitmesse klassi jaotades, kus suured hinnawahed

jne.). Kui ainuõiguslike valmistaja valmistuselukudes muutusi jännib (näit. maksude kaudu), muutuvad ka hinnad, kui mitte määratud, minekust rippuw summa küsimuse all ei seisa. Monopoli omanik katsub kõrgema hinnaga valmistuselukude tõusmist katta, aga selle kaudu väheneb minek, ja võib hõlpsaste juhtuda, et kahju veel suuremaks kasvab kui juurdetulnud kulud. Kui wiimaste põhjuselks mõni maks on, siis võidab riik või kogufond vähem kui valmistaja kaotab.

Monopoliga üheskoos võib nimetada ka n. n. „dumping'it,“ millel wiimastel aastatel juur tähtsus on olnud. „Dumping'i“*) ülesandeks on juuri määrasid kaupasid wõõrale kaubaturule wiia, wõrdlemisi odawate hindadega. Selle kaudu püütakse valmistust laiendada ja „kaswufasu seadusest“ kasu saada või — halwematel aegadel — valmistuse vähendamisest pääseda. Ütleme, et valmistuselukud teatava kaubaüksuse kohta 1 rubla wälja teewad, kui seda kaupa ainult kodumaa turul müüakse, ja mõtleme, et valmistuselukusid 10 prots. wõrra võib vähendada, kui walmistus kahetordseks tõuseb. Kõige wäiksem hind, millega seda kaupa kodumaa kaubaturul wõis müüa, oli alguses 1 rubla, ja kui valmistuse laiendamisel sellesama määra juures püstitakse, võib lihas valmistatud kaupade osa 20 prots. odavamalt wõõral kaubaturul müüa. Kui sellesama maa wabrikandid ühendusesse astuwad ja walmistu jesseuruse ning müügi korraldamise poolest kokku lepivad, ja kui tolliseadused takistawad kaupasid wõõrile tagasi wedamast ning neid odawamate hindadega pakkumast, siis võib seda teguwiisi kasuga tarwitada. Teinekord võib seefugust dumpingit lühemat aega ka wõõraste kaubaturgude oma kätte wõitmiseks tarwitada; kui jee otstarbe kätte on jaadud, tõstetakse uueste hindasid.

Sellest on uus seisukoht kahe maa wastastikuste kaubanduse wahetordade arusaamises kujunenud. Kui waba wõistlus walitsemas, võib hõlpsaste tähele panna, et kauplemine kahe maa wahel walmistuse laiendamisele wiib. Siin on iseäralik jee, et teine maa igas tüüis teisest ees võib olla ja siiski wastastikusest kaubitsemisest kasu saada. Seisuford on siin samasugune, nagu siis, kui kaks isikut, kes siinamaani eraldi elanud ja walmistanud, wastastikku kaubaühendusesse astuwad. Nagu eespool esitatud, saab kumbki kõige suurema kasu, ja võib wäga hästi

*) Inglise. s.; loe dumping=mahafallamine (toorma).

oletada, et üks teieist igas tüüis osavam on ja kõiki toodeid palju vähema waewaga valmistab kui teine. See ei tasta kaupa; üks jätab ainult mõnede kaupade valmistamise seisma, milles tal vähem osavust. Teiste sõnadega, siin võib jutt olla ainult võrdlusest osavusest. Samasuguseid tähepanekuid võib teha, kui faks rühna on, kes wastastikku kauplevad, nagu näit. kahe maa elanikud. Teise maa pind võib kõigi wiljade kasvatamiseks palju wiljakam olla kui teise oma, ja siiski jäetakse wiljakal maal mõnede wiljade kasvatamine seisma, sest et teiste wiljade kasvatamine veel kasulikum leitakse olevat.

Mõnikord on tahetud kahe maa wastastikuse kauplemise väärtuseeadust ära määrata. Tõelikult ei ole mingit põhjusmõtteliku wahet olemas: rahvuswahelised kaubanduse-wahetorrad on jagedaste ainult õige keerulised. Iga maa rajade seespool on loomulikult suur hulk lahkuminekuid, sest et ühed valmistajad parematel tingimistel töötavad kui teised. Wastastikuse kaubitsemise tagajärg on see, ei kumbki maa ühe osa küsimuse all olevate toodete valmistamise seisma jätab, seda aga teataval määral siiski edasi jatkab. Aga seda määralauseta, mis ütleb, et rahvuswahelise kaubitsemise mõjul valmistus kasvab, ei või siiski wabakaubitsemise suurema kasulikkuse tõenduseks kaitsetolli-politika kõrwal tarvitada. Kõige pealt võivad tööstuseolud mõnes maas tollipolitika mõjul areneda. Wabakaubitsemine võib lõpuks küll üleüldijelt suurema valmistuse sünnitada kui kaitsetolli-politika, aga see ei ole küsimuses otsuseandew, sest asi ripub suurelt osalt sellest, missuguseks jaotus kujuneb ja kas mitte ühed seltskonna-kihid teiste kihtide kulul kasu ei saa. Mida enam wahetus meie päewil monopoliks on jaanud, seda hõlpsam on aru saada, et kaitsetollide-püüetel häid tagajärgeid on olnud ja et wabakaubitsemise emamaal, Inglismaal, „fair trade“ (õige kaubitsemine). „free trade“ (wabakaubitsemise) arwel poolehoidmist on leidnud.

On võimata kodumaa wahetuse laiust ära määrata, selle eest võib aga rahvuswahelist kaubitsemist kaunis hästi walgustada. Daanimaa kogu sissewedu 1907. a. on 726 milj. krooni peale arwatud, väljavedu 605 milj. krooni peale. Et sisse- ja väljaveo wahel suur wahet on olemas, see on päris harilik nähtus, kuigi wahed Daanimaal iseäralistel majanduslistel põhjustel wiimastel aastatel võrdlemisi juured on olnud. Soomemaa sisse-

wedu 1908 on 362,6 milj. marga peale arwatud ja wäljawedu 245 milj. marga peale.

See, et tawaliselt wahe nähtawale tuleb, ripub osalt arwustiku puudulikusest, iseäranis, mis wäljameoõse puutub, osalt sellest iseäralikust wäljaarwamise=wiisist, et aluseks hinnad sisse- ja wäljameo=filmapiikudel wõetakse, kuna wäljameo=wäärtustele, näit. Daanimaal, weel weokulud juurde tuleksiwad lisada ja sissemeo wäärtustest wastaw määr maha arwatama, osalt lõpuks sellest, et suur hulk muid wäärtusi kaubandusebilanzist wälja jääb, nagu näit. Daanimaal laewade prahisõidud wäljamaadel, daanlaste päralt olevate wäljamaa wäärtpaberite protsendid, niijama wäljamaalaste päralt olevate Daani wäärtpaberite protsendid.

Raha ja laenu=ujaldus.

Geespool tähendasime, et kauplemises ühine wäärtusemõõt on. Seesugune mõõt on raha. Su õige kawa=aegsele hariduseastmetel on hakatud määratud asju wäärtuse mõõduna ja wahetuse abinõuna tarwitama. Riipea kui wahetusekaup esimesest astmest edasi areneb, sünnib täitsa loomulikult tarwidus mingijugusid asju wäärtuse mõõduks tarwitada, mis oma laadi poolest seesugusteks kõlbawad. Nimetame siin näituseks nahku, loomi, metallisid. Indogermani rahwad näiwad loomi wäärtusemõõduna tarwitanud oewat; niijama määrati ka trahwidemaksu loomadega; roomlaste rahanimetus pecunia tuleb sõnast pecus, mis looma (karja) tähendab.

Wäärtusemõõduna ja wahetuseabinõuna tõmbasiwad metallid paljudel põhjustel tähelpanemise oma peale. Nende suur kõlblikkus sõjariistadeks, tööriistadeks ja iluasjadeks, nende haruldus ja sellest tulew kalliwäärtus (mis wõimalikuks teeb wäikses kogus suuri wäärtusi kaasas kanda), nende aine tasasus, wastupidawus ja jaotatawus on kõik omadusteks, mis ülemiseks ots- tarbeks kohased, ja iseäranis on kallitel metallidel selles mõttes suur tähtsus. Wiimaseid tarwitati alguses tembeldamata, kokkujulatatud tükkidena, sõrmustena jne. ja maailmas on weelgi paiksid, kus kaupmehed kullakaalusid kaasas weawad. See on fiiski suureks puuduseks, mis kaupluses kindlusetust sünnitab,

a jellepärast tuleb jeda juureks edusammuks pidada, kui mõni ülem wõim, näituseks riik, oma pitseriga küsimuse all olemate metallitükkide väärtusemäära ära finnitab, millega see rahaks muutub. Sellepärast tähendataksegi, et metsikud rahwad, kes hari-tud rahwastega hakkawad läbi käima, ruttu wiimaste raha õpi-wad tarwitama; juudid hakkasiwad wast teisel aastajajal e. Kr. raha tembeldama; waremalt tundsiwad nad Persia ja Greeka rahasid, enne Babiloni wangipõlwe oli neil wiifiks metallisid kaaluda.

Selle järele, kas pearahaks kuld wõi hõbe, öeldakse, et maal kulla = wõi hõbedapõhi (waluta) maksab. Nimetust raha-põhi (rahawaluta) tarwitatakse ka selle metalli määra=awaldajana, mis rahaüksuseks on. Rahe metalli põhi (bi-metallismus) tähendab, et mõlemad metallid seaduslikkudeks maksmise=abinõu-deks on, kuna seejuures seadus nende wahelise väärtusewõrrendi ära määrab; kõrwuti raha põhi jälle tähendab jeda, et mõlemad metallid maksu=abinõudena tegelikult tarwitusel, ilma et seadus nende wahelise wäärtusewõrrendit ära määraks.

Rahal on, nagu juba tähendatud, suur tähtsus niihästi väärtusemõõduna kui wahetuse=abinõuna. Kui mõnel isikul mõnda kaupa müüa on ja ta omale mõnda teist kaupa tahab wahetada, siis ei tarwitse iga kord sugugi nii juhtuda, et isikud, kel tema poolt soowitud toodeid on, tema toodet tarwitasiwad wõi jeda wahemalt jël määral soowitsiwad wastu wõtta, kui palju ta wahetuseks ära peaks andma. On seega raske kaupa teha, kui mitte üleüldiselt ihaldatud wahetuse=abinõu ei tarwitata. Kui aga niisugune wahetuse=abinõu olemas, siis ei tarwitse müüja muud teha, kui isikut leida, kes tema kaupa soowib osta; selle järel wõib ta selle juurde minna, kes jeda pakub, mida tema tarwitab.

Kui mõnes ühiskonnas mitmesugusid rahaliikisid liikumas on, millede wäärtus mitmesugune, kuid nimeline wäärtus ühe-sugune, siis sünnib see üleüldiselt tõekstunnistatud tõe=asi, et hal-wemad rahaliigid paremad kõrwale tõrjuwad („Graham'i sea-dus“). Kuna alamawäärtuslise rahaga niisama palju wõib osta, kui kõrgema=wäärtuslisega, on kasulik wiimast ära sulatada ja teisele maale wiia. Raha põhi läheb siis loomulikult wäikse-maks selle kaudu, et rahad, milledel määratud nimetus, wähe-haawal wäiksemaks jääwad wõi et neile rohkem muid metallisid

jekka pandakse. See jännib osalt riigi poolt, täieste egoistlistel põhjustel, osalt teistelt maadelt tulnud samanimeliste rahade kaudu, osalt täpipealsusetusest rahalöömisel ning lõpetks alalise kulumise kaudu. Daani hõbemargas (tembeldatud naelas) oli wanaste umbes 234 grammi hõbedat (Rõlni mark), mark oli 19. aastasaja jooksul, kuni fiinamaani, mil Daanimaal fullapõhi tarwitusele wõeti, $\frac{1}{6}$ taalrit, mida wõrrendis 1:18,5 tembeldati, s. o. nii, et ühest Rõlni margast 18 $\frac{1}{2}$ taalrit löödi.

On üsna loomulik, et see, kel rahalöömise-õigus, raha walmistamise eest teatawat maksu nõuab. See on nõndanimetatud rahalöögi-maks. Praegusel ajal peetakse parajaks löögi-maksuks $\frac{1}{4}$ wõi $\frac{1}{3}$ protsenti, aga wanemal ajal oli üleüldine, et kuldraha löömise eest paar protsenti wõeti, isegi 5—10, ja hõberaha löömise eest oli maks weel suurem, sagedaste 10—11 prots., ning on juhtumisi, mil löögimaks kuni 50 protsendini on tõusnud. Rahalöömine oli sissetuleku-hallitaks ja keskaja desentralisatsiooni ajal püüdisiwad jellepärast paljud omale rahalöömise-õigust muretseada ja alal hoida. Hilisemal Rooma keisrite ajal ei olnud haruldane asi, et üfsikud isikud metallidest rahalöömise õiguse saiwad, ja niihästi Prantsus- kui ka Saksamaal läks rahalöömise-õigus paljude waimulikkude ja maailiste ülemate kätte. Kui riigi-wõim kaswas ja paremaid wahetuse-abinõusid hakati tahtma, sündis niisugune muudatus, et riik rahalöömise üle hakkas walwama; mõnikord astusiwad linnad rahaliitudeks kokku. Siiski on wast 19. aastasajal raha-siseseade arenemine mõistlikule alusele seatud.

On määratud kawa walmistatud, mille järele metallid ühiskonnas wähe-haawal tarwitusele tuleksiwad, nii et üleüldiselt alati wäheha wäärtusega metallide juurest kallimawäärtusliste poole püütaks, mis loomulikult jeda waremalt esitatud wäidet ümber ei lükka, et halwemad rahad paremaid kõrwale tõrjuwad. Roomlased tarwitasiwad alguses waske ja hakkasiwad wähe enne esimest Buunia sõda hõbedat tarwitama; kui maailmawalitsus kätte oli jaadud, pääsis kuld wõidule. Seesugune arenemisekäik, mis küll ilma eranditeta pole, põhjeneb selle peal, et kallimate metallide wastu hõlpsamine juuremaid wäärtusi wõib wahetada, selle kaudu, et kallite metallide määratud raskusmääral juurem ostuwõim on kui halwemate metallide samal raskusmääral. Rahametallide walmimine ripub siiski metallide tõeliseft määrast ja walmistuse tingimistest. Selles mõttes on aegade jooksul suuri muutusi sündinud. Maailma aastane hõbedawalmistus oli 16. aastasaja al-

gul küll 40—50.000 filogrammi, aga 100 aastat hiljem oli see juba üle 400.000 filogrammi; hiljemalt jäi ta vähe väiksemaks ja püsis siis palju aastaid ühe pulga peal; 18. aastajaja keskelt tõusis ta $\frac{1}{2}$ milj. filogrammini ja 19. aastajaja algul umbes 900.000 filogrammini, alanes aga siis jälle ja pääsis wast 50-date aastate järel jälle 900.000 filogrammini. Aga sellest ajast peale on hõbedawalmistuses hästi suur muutus sündinud; ta tõusis juureste, pea-asjalikult Põhja-Amerika Ühisriikide rikkalikkude hõbedafaewanduste hoolika tarwituselewõtmise kaudu. 70-date aastate algul oli hõbedawalmistus 2 milj. kilogr. aastas, 80-datel aastatel 3 milj. ja 20. aastajajasse üleminekul oli see üle 5 milj. kilogr. tõusnud.

Weel suuremad muutused on kullawalmistuses olnud. 16. aastajaja algul oli see umbes 4000 kilogr., 100 aastat hiljem oli aastane walmistus 8—9000 filogrammini tõusnud ja 18. aastajaja algul umbes 13.000 filogrammini. Aastatel 1830—1840 hinnatakse kullawalmistust 20.000 kilogr. peale. 19. aastajaja keskelt sünnib otjustaw pööre selle kaudu, et Kalifornias (1848) ja Australias (1851) rikkad kullalademed leitakse. Aastane walmistus 50-datel aastatel oli umbes 200.000 kilogr.; see wähenes küll hiljemalt teataval määral, aga 90-datel aastatel jündis uus tugew tõus Transvaali ja Klondike (Kanada) faewanduste kaudu; aastal 1900 oli kullawalmistus 0,4 milj. filogrammi ja 1906 juba terwelt 0,6 miljoni filogrammi.

Meist suurtest muutustest hoolimata oli kulla ja hõbeda waheline wäärtuse-wahetord kaua aega tähelepanemise-wääriliselt püsinud. Hõbedawalmistuse kaswamise tagajärjel 16. aastajajal langes hõbeda wäärtus. Keskaja lõpul oli filogramm kulda 10—11 korda kallim kui filogramm hõbedat, 17. aastajaja algul oli wäärtuse-wahetord 12 ja aastajaja lõpupoolel umbes 15, mille lähedaseks ta siis aastajadade kaupa jäi. Enne Kalifornia ja Australia suuri kullaleidmisi oli wäärtuse-wahetord 16-ni tõusnud; selle järele alanes ta weidi, kuni ta 70-datel aastatel jälle 16-neni tõusis. Selle järele sündis hõbeda wäärtuses suur langemine, nii et kulla filogramm 19. aastajaja lõpul 33 korda kallim oli, kui hõbeda filogramm, ning järgmistel aastatel alanes hõbeda wäärtus alataja.

Sel, et kulla ja hõbeda waheline wäärtuse-wahetord pikad ajad umbes ühesugusel pulgal seisis, hoolimata walmistusetingimiste muutustest, on mitu põhjust. Juba sünnitasivad walmistatud

kallite metallide määrad nii suure paljuse, et lühem ajajärf, mil mõnda neist metallidest iseäranis palju valmistati, suuremat mõju ei avaldanud. Kuna näit. 1800 ümber Amerikas ja Europas umbes 10 miljardi marka niihästi kulda kui hõbedat leidis, siis ei võinud aastane 60—70 miljoni marga suurune kulla valmistus ja 200 milj. margaline hõbeda valmistus palju tähendada. Peale selle oli Prantsusmaa selle=aegsel rahapolitikal suur mõju; seal pandi 1785 kahe metalli põhi maksma, nii et mõlemad metallid seaduslikkudeks maksu=abinõudeks olivad (nende vahetord oli $15\frac{1}{2}$). Seda korda kinnitas ka 1803. aasta rahaseadus. Hoolimata väärtuse=vahekorra olulistest muutustest, võis see pea=omadest rikas maa oma suurte kulla= ja hõbeda=tagavaradega ning panga=hoiussummade jaotuses toimepandavate muudatustega tasakaalu teataval moodsul alal hoida. Selles oli abiks ka rahalõogi=maks, mille kaudu soovivi järele hinna=vahekorra alandada või suurendada võidi. Siiski ei jõutud korda täielikult alal hoida; aastajaja algupoolel maksti kulla eest korralikult paari protsendilist taju.

Inglismaal oli 1816 kullapõhi sisse seatud, aga enamas jaos Europa maadest oli hõbedapõhi maksmas. Kui aastajaja keskkel kullajõgi ümber maailma hakkas woolama, hakati paljudes maades selle metalli peale tähepanemist pöörama. Kuld tungis ju Prantsusmaa ärielusse ja ka Põhja=Amerika Ühisriikides, kus, niisama nagu Prantsusmaal, kahe metalli põhi oli, omandas kuld tähtsuse. Prantsusmaal läks siiski korda weelgi mõnda aega oma rahapolitikat võimul hoida, selle kaudu, et hõbedawalmistus kullawalmistusega pea ühel määral edenes. Alalik arwamine muutus siiski igal pool ifka enam kulla kasuks; arwati, et kulla nõudmine tajasem oli kui hõbeda oma ja et kuld sellepärast paremine väärtuse mõõduks kõlbab; see käib iseäranis Saksumaa kohta, kus aastal 1870 Saksa=Prantsuse sõja sõjakulu riigi kulla=tagavara oli suurendanud ja kulla usaldamist tõstnud. Saksa riik ajus kullapõhjale 1873; teatav määr hõbetaalrid jäi siiski weel seaduslikuks maksu=abinõuks. Samal ajal sai Skandinawia maades kullapõhi võimule; Prantsusmaa ja temaga rahaliidus olevad maad (India rahaliit aastalt 1865) jätšivad aastal 1874 hõbedalõõmise vähemaks ja lõpetasivad selle paar aastat hiljemalt täieste.

Kulla nõudmine ja hõbedawalmistuse määratu edenemine panivad hõbeda hinna suureste langema. Seda langemist talistas weidi hõbeda tarvitamine tööstuses; ka idamaade olud avaldasivad selles asjas oma mõju, selle kaudu, et Ida=Asia ja Ida=

India juurel määral hõbedat vastu wõtfitwad, mis teifelt poolt nende maade kaubanduse weidi kindlusetafs tegi. Hõbedas wäljaarwatud hinnad püfifitwad feal umbes endistena, mis tähendab, et India tooded odawamaks oliwad läinud, kuid et ka Europas kaupafid (nifu, fiidi) feefama hindade alanemine oli tabanud.

Igal pool maailmas mindi nüüd enama wõi wähe ma rõhuga kullapõhjale. Mõnedes maades oldi „kõituma“ kullapõhjaga rahul, fel kombel, et wormilikult mõlemaid metallifid jõus peeti, kuid hõberaha lõõmist kas piirati wõi fee täieste feisma jäeti. Austria-Ungrias ajuti 1892 kullapõhjale, Wenemaal ja Jaapanis 1897. Briti Indias kaotati aastal 1893 eraifikute rahalõõmifeõigus ära; feal walitfeh kõikum kullapõhi.

Põhja-Amerika Ühisriikides astus kullapõhi jõusse 1873, aga hõbedakaewanduste omanikkudel läks korda aastal 1878 n. n. B l a n d -billi wõidule wiia, mille järele riik iga kuu 2—4 milj. dollari eest hõbedat pidi ostma rahakslõõmifeks. Aastal 1890 antud S h e r m a n -billiga kõrgendati riigi hõbedaoftmife kohustust. Alwaliku arwamise tugewal rõhumifel kaotati aga fee feabus ära 1893; fee aitas hõbeda allajäämifeks kaasa.

Kullapõhjale üleminekut on kõigis mais palju arwustatud. Daanimaal efines fee arwustus juuremalt ofalt põllupidajate poolt. Wäideti, et kui raha-uendust toime ei oleks pandud, oleksitwad maksud ja hüpotegitwõlgade protfendid odawamad olnud, kuna neid odawamas rahametallis — hõbedas oleks wõidud maksta. Põllutoodete hindade alanemine oleks wäiksem olnud. Ei wõi fiiski tähele panemata jätta, et ka põllupidamise poolt nõutud tooded niijamajuguste hinnamuutuste alusel oleksitwad olnud; nii wäike maa, nagu Daanimaa, wõib ainult wähe maailmaturgude peale mõjuda. Siin tuleb lifaks, et hõbeda ja kulla wahetord wiimase põlwe ajal juureste on kõitunud, asjaolu, mis kahju-hädaohu wälifes kaubitsemifes juuremaks teeb, ehk küll fee halbtus wäiksem oleks olnud, kui mitte Sakfamaa kullapõhjale ei oleks afunud, fel kombel muilegi maile muudatuseks tõuget andes. Iseäranis Daanimaa oleks kauplemifes Inglismaaga kahju saanud, feft et feal kullapõhi walitfes. Seda küfimust kaalutigi, kas tuleksitwad hüpotegilaenude protfendid hõbedas wõi kullas maksta, kuid hõbe heideti kõrwale, kui seda wõimalust arwesse wõeti, et hõbeda hinnad jälle wõitwad tõusta, kuna ühel hoobil ka wõlausfujatele ülesütlemife õigust oli tarwis lubada, mille kaudu hõbedas makstawad hüpotegilaenude protfendid arwa-

tawaste peagi ära oleksivad kadunud. Mis maksjudeesse puutub, siis on kõige pealt riigimaksud need, mis sellega ühenduses küsimuse alla tulewad, ja mitte liikuwamad kogukonna-maksud. Küsimus on siin otjustamata. On võimalik, et hiljuti ära kaotatud riigimaksud rahauuenduse järel põllupidajaid weidi kõwemine rõhuma hakkasivad.

Mida fuld awaliku arwamise juures kaotas, seda wõitis bimetalлизм, kahe raha põhja nõudmine, vähemalt teatawaks ajaks. Taheti korda jaata, et juhtiwad maad isefestis kofku lepiksidwad, ja mõlemad metallid määratud wäärtusewõrrendiga seadusliste maksu-abinõudena maksma paneksidwad (ka pandi ette, et rahametalliks fulla ja hõbeda segu oleks pidanud jaama). Loodeti, et selle kaudu wäärtuse-wahetord püsiwamaks jaab, sest kalite metallide nõudmise kõige suuremaks põhjuseks on see, et neid rahaks tarwitatakse, ja mida rohkem maid selle lepingu wasiu wõtaksivad, seda kergem oleks korraldust toime panna. Hinnad jaaksidwad siis püsiwamateks ja selle kaudu, et metalli-tagawara suureneks, tõuseks hinnataja walmistajate kasuks. Teised wõitaksivad, et ainult tööstus (kel pankadega kõige rohkem tegemist) sellest hindade tõusust kasu jaaks ja et põllupidamine kõige wiimane kasujaaja oleks. Bimetallistlised waated näiwad nüüd taganemas olewat. Selleks on osalt kaasa mõjunud see, et wiimastel aastatel fullawalmistus suureste on kaswanud, seda kartust nõrgendades, et fulda wahetusenõuete täitmiseks ei jatkuks.

Monometallismus (ühe raha põhi) ei tõrju muid metallisid wahetuseteenistusest kõrwale, kuna neid wahetuserahaks wõidakse tarwitada, rahaks, mille tõeline wäärtus wäiksem on kui nimeline wäärtus, kuid mille wäärtust riigiwõim wõimul hoiab, määrates, kui suuri summasid neid rahasid keegi on kohustatud maksimiste õiendamisel wastu wõtma. Daani, Rootsi ja Norra ühise rahakorralduse järel (wrdl. Daani rahaseadust 23. mailkuu-p. 1873) löödaske 20- ja 10-kroonilisi rahasid wastawalt 124 ja 248 tükki ühest fullafilogrammist (löögimaks on $\frac{1}{4}$ ja $\frac{1}{3}$ prots., kui eraisitud oma fulda rahaks tahawad löötada). Ainult riigikasja löötab wahetuseraha, kas hõbedast wõi brongsiist; kahekrooniline sijaldab 12 grammi puhast hõbedat ja on seega 10-krooniline hõberaha palju wäheha wäärtusega kui 10-krooniline fuldraha. Keegi ei ole kohustatud wahetuseraha rohkem wasiu wõtma kui 20 krooni ühe- ja kahetroonilistes rahades, 5 krooni

peenemas hõberahas ja 1 krooni brongsrahas. Kui kuldrahad fulumise kaudu üle $1/2^0/0$ oma raskusest on kaotanud, kaotavad nad seadusliste maksu-abinõude jõu; riigikassa võtab neid siiski vastu (Rootsi ja Norra rahadid küll ainult siis, kui nad mitte enam kui 2 prots. oma raskusest pole kaotanud). Wahetusraha kaotab oma seadusliku wahetuse-abinõu jõu, kui tempel selgusetaks on läinud, kuid riigikassa võtab neid vastu, niikaua kui neist veel selguse võib saada, missuguse maa jaoks nad on löödud.

Kui eespool rahast kui väärtuse mõõdust jutt oli, on kõige pealt wahetuse-wahefordasid määratud filmapilgul mõeldud. Selle asemel, et kõiksugu kaupade wahelisi väärtuse-wahefordasid välja arvata, võidakse lihtsalt iga kauba väärtusi rahas ära määrata, mis töö palju hõlpsamaks teeb. Siis on lähedal veel see mõte, et kas ei võidaks mõõtu muretseja ka raha ostuwõime muutuste selgitamiseks eri-aegadel. Seda ülesannet on siiski võimata täita. Kui kauba hinnad muutuvad, ripub käsitus raha ostuwõimest sellest, missugusid kaupasid tahetakse muretseja ja missugusel määral. Kui mõne kaubarühma hind sugugi pole muutunud, on raha ostuwõime selle meelest, kes ainult neid toodeid ostab, alati sama, kuigi kõigi muude kaupade hinnad oleksivad tõusnud või alanenud. Ainult sel juhtumisel, et kõik hinnad ühesuguses wõrrendis tõusewad või alanewad, võiks hindade muutust raha ostuwõime muutumise awalduseks pidada. Kui Ad. Smith tawalise töö hinda väärtusemõõduks tahtis widada, siis on see käsitus niisama puudulik, nagu see, et ta wilja väärtusemõõduks ette paneb, wäidates, et wilja hinnad küll aasta-aastalt muutuvad, kuid et määratud määra wilja eest aastajadade jooksul palju täpipealsjemalt määratud määra tööd võib osta kui määratud määra hõbedaga. Adam Smith võtab aluseks, et ühesuurused töömäärad igal pool ja kõigil aegadel töötegijale samaväärtuslised on, ja tuleb seega subjektiivsete väärtuste juurde. Nende toodete subjektiivse väärtuse kokkuarwatud määr, mida mõni isik määratud oludes rahaga tahab osta, on raha ostuwõime mõõduks isiklikult temale; kuid kuigi seesugust arwu ära võiks määrata, ei võiks jeda määra ometi mitte teiste inimeste jaoks tarwitada. Umbkaudu võiks jeda välja arvata, ühe perekonna tarwitamist määratud aja jooksul uurides ja välja rehkendades, kui palju see tarvitamine teistsugustel aegadel maksma läheks. Kui näit. tööliste perekonna aastane tarvitamine 300 rubla oleks ja hinnad järgmisel aastal nii kujukseks, et seesama tarvitamine ainult

200 rubla maksaks, siis tähendaks see, et raha ostuvõime niisuguses võrreendis on tõusnud, nagu 3:2.

Samal viisil saadakse n. n. *index numbers*, välja arvates, kui mitu protsenti mõne kauba hind määratud ajajärgu jooksul on tõusnud või langenud; kui selle järele keskmine arv paljudest teesugustest arwudest võetakse, ühel hoobil ka iga toode iseäralist tähtsust elus tähele pannes, siis saadakse üleüldine arv, mida eespool esitatud asjaolude järele siiski ei võida iga üksiku ühiskonna-liikme kohta tarvitada, kuid mis siiski hinnakujunemise üleüldisest iseloomust aimu võib anda. Need arvud, mis siis erimaadest on jaadud, näitavad suurtes joontes samasugusid iseloomuomadusi. Kui Daanimaal keskmiised hinnad aastal 1891—1900 100-ks on oletanud, on hinnatasa aastal 1876 145 olnud. Sellest välja minnes langes *index number* looflewa joone taoliselt 92-ni aastal 1895. Sellest ajast peale võib tõusvat liikumist tähele panna, nii et hinnatasa 1906 114-ni on tõusnud. 1907. a. hinnatasa oli 118-ni tõusnud. Esitatud arwudest võib näha, et viimase põlwe aeg suurte hinnamuutuste kaudu õige iseäralise jume on saanud, mis sugusel asjaolul laialine mõju kogu ühiskonna seisukorra peale on olnud.

Ei või sellele tähtsusele vastu panna, et kallite metallide walmistuse muutumus ühes ühiskonna muutuva kallite metallide nõudmisega osalt hinnatasa liikumise peale mõju on avaldanud, aga õige raske on selle mõju kohta täielisele selgusele jõuda. Suur osa kogutud kallitest metallidest on pankade hoole all ja sattub ainult harva wahetusesse, teiselt poolt jälle sünnib suur osa kaubitsemisest sedelite, tshekkide, wekslite ja arweraamatutesse ülestähendamise kaudu.

Kogu äri-elus on nimelt laenu-usaldus wähehaawal wäga suure tähenduse wõitnud. Teda tarwitatakse osalt walmistuse-, osalt tarwitamise-otstarbeteks. Viimases mõttes on ta iseäranis wäiksel mõõdul kauplemises laiali lagunenud, ja seal waritses siis selles mõttes hädaoht, et kaupmehed, ostjatele laenuandmist wõimalikuks tehes, juuremat äri-peaoma peawad pidama, kui mis sugust nad muidu tarwitajefiwad, ja jagedaste peawad nad siis jeda äri-peaoma rõhutate laenude kaudu muretsema.

Laenu-usaldust (*crediti*) võib realselt ja isiklikult jagada, selle kindlustuse järele, mida laenuwõtja (*debitor*) laenuandjale (*creditor*) jätab. Esimesel korral saab laenuandja pandi, mille peale ta kindel võib olla, kui laenuwõtja maksta ei jaksa, kas

otsekohhe oma kätte wõi hüpoteegi näol, mis niijama tema hoole alla jääb (liikumata waranduse peale laenu tegemisel). Iffilifku laenu-usaldust tarwitatakse pea-asjalifult lühema-ajalistel laenamistel, real-laenuusaldust pikema-ajalistel, kuna laenuwõtja seisuford pikema aja jooksul fergeste wõib muutuda.

Kui laenu-usaldust mõõdukalt tarwitatakse ja pea-asjalifult walmistuse-laenu usaldusena, ja kui ta tarwilifelt on korraldatud, toob ta ühiskonnale palju fergendusi. Ta teeb ühiskonnale wõimalifuks wäiksema kallite metallide määraga toime saada; iseäranis kasulifult wõib teda suurte maksude maksimisel tarwitada, kauge-matele paikadele, kuhu muidu kallid metallifid tarwis oleks faata. Ta teeb pea-oma liikuwamaks, ta juhif pea-oma niisuguste ififute kätte, kel muidu äriajamifeks pea-oma tarwilifel määral ei jafku; ta edendab kokkuhoidlifkust, kõige wäiksemategi summade kasulifku mahutamist wõimalifuks tehes, niisuguste summade mahutamist, mis muidu tarwitamata jääfiwad,

Nende afutuste faast, mis laenu-usalduse arenemist on edendanud, tuleb pankafid efimestena nimetada. Pankade all mõistetakse afutusi, mis kokkuhoitud summafid hoiu peale wõtawad ning samal ajal ärimeestele nende tegetwuse jaoks laenusid annawad.

Geepool on juba esitatud deposito- ja giro-pankade arenemist feftaja lõpul. See arenemine jafkus hiljemalt edasi. Nii afutati Amsterdumis giropank 1609. a., Hamburis 1619, Nürnbergis 1621. Nendesfe pankadesfe töiwad kohalifud kaupmehed kallid metallifid wõi rahajummafid hoiu peale; pank katsus nende wäärtuse läbi ja kirjutas summa kaupmehe arwesse. Seesugufel läbikatsumifel oli raha-äri üleüldife kindlusetuise ajal suur tähtsus ja kaupmehed oliwad ühel hooil ka waraste eest kaitstud. Kui mõni panga äriõpradest teifele wõlgu oli, wõis ta küsimuse all olewa summa teife arwele üle lasta kanda. Protifenta pank ei maksnud, waid wõttis koguni oma töö eest maksu. Selles on mitmesugustel eripõhjustel suuri muutusi sündinud. Kõige pealt on õigusline kaitse suureste kaswanud ja raha-äri on waremalt tundmata kindla korralduse omandanud, nii et eraififutele enam nii tähtis ei ole kui ennemalt, oma rahajummafid läbi katjuda lasta ja pangas warjul pidada. Teifeks on ka kogu äri-elus seesugune arenemine sündinud, et pangad ühte osa neile hoida antud summadest tarwitada wõiwad, mille kaudu need summad hoiule-andjatele protifenta wõiwad tuua wõi wähemalt neid pangale töö eest maksimifelt wabastada, kuna kogemus näitab, et kõiki

hoiujummasid ühe korraga ei tarvitata. Siin on iseäranis pangajuhatus (t s h e l f) hoiusummade ühelt arwelt teisele ümberpaigutamisel ning wahetuse-abinõuna üleüldse suure tähtsuse saanud. See käib iseäranis nende maade kohta, kus ingliskeelised elanikud asuwad; igal wähegi rahuloldawas majandusliies seisukorras olewal isikul on neil mail harilikult oma arwe kusahil pangas, kust ta pangajuhatuste raamatu saab, mille üfsikute lehtedega ta kirjaltikult nõuab, et pank mõnele teatud isikule wõi asutusele määratud summad wälja maksaks. Pank on seega talle kassapidajaks, kes tema asemel summasid wastu wõtab ja suuremaid summasid (üle 5 naela = 50 rbl.) tema eest wälja maksab. Tshekkide tarwitamist maksimise-abinõuna kergendab see, et pangad ka teiste pankade juhatusi maksuwahenditena wastu wõtawad. Juhatuste wahetust kergendab kõige pealt see, et paljudesse kohtadesse n. n. Clearing-House'd on asutatud, milledest kõige wanem ja kuulsam oma äri Londonis 1775. a. awas. Seesugustes asutustes saawad pankade asemikud, kel teistelt pankadelt saada, üksteisega kokku. Pangajuhatusi wahetatakse siis jel kombel, et Clearing-House n. n. keskpankaks on, kus igal pangal oma arwed, nii et saadawaid summasid hõlpsaste ühe panga arwelt teise arwele wõib kirjutada. Waremalt diendati Londoni Clearing-House's kõit ülejäänud summad rahaga wõi sedelitega, aga seal on nüüd selle asemel seesugune kord maksmas, et suures keskkohta-asutuses, Inglismaa pangas, pankade arweid lihtsa juurde wõi mahafirjutamisega diendatakse. Londoni Clearing-House tähtsus on selle kaudu weel suuremaks kaswanud, et wähahaawal kõit maa pangad mõne Londoni panga omale wahemeheks on wõtnud, kellele nad juhatusi wälja wõiwad anda.

Teise panga-äri awaldusewormina wõib panga sedelit nimetada. See on panga kirjaltik kohustus, et ta nõudmise korral sedeli omanikule määratud summa wälja maksab. Seesugune sedel wabastab niihästi panga kui ka ärisõbra sellest teatawal moodsul ifkagi tülikast raamatupidamisest, mida pangajuhatused nõuawad. Pangasedelid käiwad käest kätte seesugustegi isikute keskel, kel muidu ehk wõimalikgi poleks pangaga ühenduses olla. Pangasedelid sattuwad liikele pankade üleüldise tegewuse kaudu. Kui näit. ärimehe wekslit diskonteritakse, makstakse määr jagedaste sedelites, selle asemel, et seda tema arwele kirjutada. Juba keskaja lõpul kuulufse mingisugusid pangasedelisi liikwel olewat olnud, pankade wõlakirjasid ärisõpradele, mida wiimased

maksuühenditeks tarvitatiwad. Aga wast hiljemalt on pangasedel äri=elu teenistuses kindla seisukoha saanud.

Kui forralitud olud walitsewad ja pangal tarwilik usaldus on tal sedelite andmisest suur kasu. Sedel pääseb hõlpsaste liifele ja käib käest kätte nagu raha, nii et ainult piiratud summasid sularahas tuleb wälja maksta ja liifel olewaid pangasedelid protsentideta laenuks wõib pidada, mida seltskond pangale annab. Aga kergemeelne pank wõib maksujõuematel wõlguwõtjatel pangasedelites laenusid andes enesele tõsiheid raskusid jünnitada, selle kaudu, et siis äriüksikuse tulekul hõlpsaste üleüldine tormijooks panga peale algab, kui laenu=usaldus kõikumine on löönud. Waremalt on iseäranis riigiwalitsused pankasid kitsikusesse ajanud, neilt rasketel aegadel suuri laenusid wõttes ja selle kaudu rohkem sedelisi liifele ajades kui pankade jõud kandis. Sel kombel on Bank of England a. 1797 walitsusele antud laenu kaudu õige raskesse seisukorda sattunud, nii et walitus talle appi oli sunnitud tulema, sedelid kõlbmataks tunnistades, millede kaudu pank nende wäljalunastamisest kallite metallidega pääsis. See oli n.n. Bankrestriktion, mis alles 1819. a. seaduse kaudu tühjaks tehti (hakkas maksma 1823; sedelid hakati tõelikult 1821. a. wälja lunastama). Siiski oli pangal weel niipalju laenu=usaldust ja tema sedelite wäljaandmine on sedawõrt mõõdukas, et sedelid alguses nende nimelise wäärtusega wastu wõeti. Aga rasketel sõja=aegadel läks seisukord halwemaks ja wähe=haawal langes pangasedelite wäärtus, nii et nende kursis nende nimelisest wäärtusest madalamale langes. Selle nähtuse üle waieldes sündis n.n. Currench=teoria. See õpetus pidas sedelid ja metalliraha üheskoos maa raha=tagawaraks, mille suurus asjaharude järele waheldab, et hinnad ühesugustena wõiksiwad püsida; kui loomulik asjade seisukord nõuab, et kulla=tagawara wäljamaadele minewate maksude kaudu wähendatakse, peab sedelite andmine seda liikumist sel kombel kaasa tegema, et pangasedelid samasuguste wahelduste alused oleksiwad, nagu see kuld oleks olnud, mille asemel neid tarwitatakse. See Currench=teoria awaldas mõju kuulsa pangaseaduse peale aastalt 1844. Wiimane põhjenes selle arwamise peal, et Inglismaa pank julgeste 14 milj. naela (wäärtpaberites) liifel wõib pidada. Kui sellest rohkem sedelid liifele lasti, pidi pangal wastawal määral rohkem kallid metallisid olema. Seda määra on hiljemalt weidi suurendatud (18 milj. peale), selle kaudu, et mõned pangad, kel 1844. a. sedeli=

andmise õigus oli, sellest tagasi on astunud; neist õigustest on $\frac{2}{3}$ Inglismaa panga kätte läinud.

Pangaseaduse aluspõhja määrustest ei ole siiski alati jõutud finni pidada. Ja aastal 1847 ja hiljemalt aastatel 1857 ja 1866 olnud äriüksuste aegadel muutis walitus pangaseaduse määrusi, kuna üleüldise panika (kohkumise) ajal põhjust oli arvata, et panga tagawarad lõppemas, ja pankadele anti õigus kõrgete protsentide wastu sedelid üle selle määratud piiri liifele panna. See protsent oli nii kõrge, et korralikkudes oludes wõimata oleks olnud suuremaid summasid sedelites liikuma panna, ja uute määruste jhiks oligi ainult neil rahututel aegadel meeli waigistada, selle kaudu, et luba anti üle esialgse piiri astuda. Tuligi awalikuks, et pangaseaduse muutmisel suur mõju oli; aastatel 1847 ja 1866 ei tõstetud fordaagi sedelite wälja-andmist üle seaduse poolt määratud piiri.

Ka Saksa riigil on suur kesk-pangaasutus, Saksa riigipank, asutatud aastal 1875. Need pangad, kel siis sedelite wälja-andmise õigus oli, hoidsiwad selle ühtekokku 385 miljoni Saksa marga juuruse metallidega katmata sedelimäära jaoks alal (hiljemalt laiendati seda piiri tuntawalt); peale selle wõisiwad nad, niipalju kui tahtsiwad, katmise wastu sedelid wälja anda wõi 5% intresside maksmise wastu Saksa riigi pangale. Seda peetakse siis harilikult laenuks, mida riik pankadele annab. Seda õigust on alataja tarwitatud. Saksamaalgi läheb sedeliandmise õigus wähe-haawal riigipanga kätte, kuna teised pangad sellest tagasi astuwad. Pankadel peab igal juhtumisel metallikate olema, wähemalt $\frac{1}{3}$ -le liifel olewast sedelitemäärast.

Prantsusmaa suurel keskpangal (Banque de France) on sedeli-andmise monopol. Prantsusmaal on kõrge piir määratud, millest sedelimäär üle ei wõi tõusta (praegu 5.000 milj. fr.), muidu wõib pank seda tegewust wabalt korraldada; tal on õige juur metallide-tagawara. Põhja-Amerika Ühisriikides on juur hulk n.n. rahwuspankafid, kel Ühisriikide walituse järeawaatuse all õigus on sedelid wälja anda. Sedelitemäärale on sealgi piirid pandud, m. j. ripuwad need pankade põhjus-peaomadest; kindlustuseks peawad pangad Ühisriikide riigipaberisi riigipangas hoiul, millede eest neile sedelid harilikul paberite nimelift wäärtust wastawal määral antakse; läbisitkusest sedelitemäärast peawad pangad riigipangale maksu maksuma. Niisama nagu Inglismaal, wõetakse seal riigipangas sedelid maksuks wastu, ja pangad peawad kõigil aegadel nõudmise korral

sedelid wälja lunastama ning muude pankade sedelid maksmiseks wastu wõtma.

Skandinawia maadel on, nagu Prantsusmaalgi, üks ainus pank, kel sedeliandmise=õigus on; Rootsimaal lõppes erapankade sedeliandmise=õigus 1903. a. lõpul.

Daanimaa esimene pank, Courantbanken, asutati era=osalpangana aastal 1736, $\frac{1}{2}$ milj. Rd. Courant suurusel põhjus=pea=omaga (=1,6 milj. krooni) ja sai walitsuselt tugewad õigused. Sedeliandmise=õigusel ei olnud mingisugust piiri ja seda tarwitati õige kergemeelselt, m. j. walitsusele juuri laenusid muretsedes. 1757 wabastati pank sedelite lunastamisest ja riik wõttis ta 1778 oma kätte. Aastal 1788 wabastas hertsogimaadel asutatud Speciesbanken need maad courant=sedeliteft, millede wäärtus wähe=haawal suureste langes. Nii õnnelikult ei läinud asjad kuningamaal 1791 asutatud Speciesbankeniga; see oli sedeliandmise=õigusel erapank, mis walitsusele suuri summasid muretses, kuna ta lõpuks enam oma sedelid wälja ei jaksanud lunastada. Courantbankeni tegewus pidi seisma pandama, aga nii ei sündinud; ja õnnetul sõja=ajal, 19. aastajaja algul, jõudis maa päris sedelite=uputusse alla. Walitus katsus seda kindlustust lõpetada, efiteks (1813) riigipanga ning selle järel (1818) era=osalpanga — Nationalbankeni asutamisega, mille wolutused 1908. aastani pididwad kestma. Nüüd pandi maksma riigipanga rahapõhi (1 riigipanga taaler = $\frac{1}{2}$ Specie = $\frac{5}{8}$ Rd. Cour.). 1813. a. 5. jaanuari määrusega, mis riigipanga kohta käis, tunnistas walitus enese pankrotiks ja kuulutas, et ta 6 courant=taalisedeli eest ainult 1 riigipanga=taalisedeli, s. o. ainult $\frac{1}{10}$ nende nimelisest wäärtuseft maksab; riigipanga sedelite wäärtus oli küll juba kawa iseenehest õige wäike weel aastal 1817 oli see wäärtus ainult pool nimelisest wäärtuseft. Panga olemasolemise kindlustamiseks wõttis walitus 1813 sunnilaenu; see oli panga poolt üles=ütlemata esimene eesõigustatud hüpoteegilaen maa kõige liikumata waranduse peale, 6 prots. omanduse wäärtuseft (pangakindlustus) käsitades; maakohad saiwad süiski pea õiguse $\frac{5}{6}$ hüpoteegiprotseftidest riigimaksudega lühendada. Tasuks selle koormamise eest saiwad omanikud Nationalbankeni asemikudeks summaga, mis niisama suur oli kui panga finnitus (maakohadel süiski ainult $\frac{1}{6}$). Oli määratud, et metallidega katmata sedelimaära hõlpsaste rahaks muudetawad wäärtpaberid pididwad wastama, 150 krooni iga 100=kroonilise sedelimaära jaoks. Niisama oli weel määratud

tud, et $\frac{3}{8}$ =1 sedelimäärast metallifate pidi olema; kuna aga sedeli-
määr wiimastel aastatel wähe üle 100 milj. krooni juur on ol-
nud ja ainult umbes 38 milj. krooni juurem kui fate, ei ole sel
piiramisel enam tegelikku tähtsust olnud. Kui raha-ajad 1907. a.
lõpul pingule olivad tõmmatud, sai pank fiiski õiguse sedeli-
andmist suurendada, kuna ta riigipangale sellest määrast 5 prots.
pidi maksma, mis üle selle kaimata 38 milj. krooni tõusis.;

Nationalbankeni wolutusi oli juba siis 1907. a. 12. heinak. p.
antud seadusega 30-neks aastaks pikendatud (seega kuni 1938.
aastani). Pangal on selle seaduse järele õigus soowi järele sede-
lid wälja anda, kui aga metallimäär vähemalt pool nii suur on
kui sedelimäär ja teise poole eest alati 125 kr. wäärtpaberisi
iga 100 kr. sedelite kohta wastutawad. King Norra pangalt,
Rootsi riigipangalt ja Saksa riigipangalt saada olewaid summa-
sid võib pank ka edaspidigi metalli-tagawaraks arwata. Kuning-
liku otsuse kaudu võib põhjusmäärustes ajutisi kergendusi teha,
fiiski selle tingimisega, et lisatud sedelimäära eest iga aasta 5
prots. igakuulisel arwepidamisel riigipangale makstaks. Peale
selle peab pank tasuks sedelimaksu-õiguse eest iga aasta 750.000 kr.
riigipangale ette maksma ja aasta lõpul $\frac{1}{4}$ sellest ülejäägist, mis
siis jääb, kui tagawara-peaoma ja 6 prots. osamaksu-diwidendide
summad üleüldisest kasust maha on arwatud.

Lähedalt sugulased pangasedelitele on riigi paberirahad.
Need on riigi protsendita rahajuhatused, niisama nagu panga-
sedelid pankade rahajuhatused on. Wahe nende wahel võib fiiski
mitmesugune olla. Juba nende wälja-andmise põhjused on sage-
daste isefugused; panga lähemaks ülesandeks on ärimeestele
laenuusalduse-andmine, riigi otstarbe on tingimata tarwilisi wälja-
minekuid katta (palkasid jne.). Riik wõtab oma sedelisi maksu-
wahenditeks wastu, kuid tawaliseste ei kohusta ta ennast neid kal-
lite metallidega wälja lunastama. Oma wõimu-seisukorra kaudu
võib riik alguses sedelite wäärtust ühe pulga peal hoida, nende
lunastamatusest hoolimata, nii et nende mõõdukas tarwitamine
hüdaohtuata võib olla. Kõigis kodumaalistes õiendustes wõiwad
paberirahad metalliraha wäärtuslised olla, aga wäljamaaga õien-
dustes tuleb metallisid tarwitada. Wiimased tõrjutakse selle kaudu
kõrwale, nagu parem raha halwema kaudu, ja kui paberiraha
alataja edasi wälja antakse, langeb wähe-haawal nende arw.
Riigid on jeda alati ilma tagajärgedeta takistada kaibunud, kuna
nad sunnikurfi määrasiwad. Lõpuks on tagajärg see, et paberi-

raha ainsaks wahetuswahendiks saab. Paberirahas arwatud kaubahinnad tõusewad kodumaal, aga hüpotequilaenude protsendid ja maksud, mis paberirahas makstakse, kaotawad iseenesest oma wäärtuse. Hindade tõusmine äratub alguses seltskonnas selle wale arwamise, et maa hea käekäik kaswab ja meelitab ettewaatamatustele ning tagajärjeks on tawalijeste enam wõi vähem pikema aja järel kergem wõi tugewam ärikitsikus. Paberiraha wälja-andmise tagajärjeks on m. j. see, et maa kallite metallide tagawara wäljamaale on saadetud ja kaupadeks wahetatud; see on neile kahjuks, kel määratud sisjetulekud on, ning üheska laenuandjatele; aga see oma poolt mõjub nii, et wabad pea-omad parema meelega wäljamaale paigutatakse, mis ärimeestele laenude saamist raskendab.

Prantsuse rewolutsioni ajal andis riigivalitsus paberiraha „assignatide“ näol wälja, millede wäärtus wägise ärawõetud maade peal põhjenes, mida ära müüa loodeti ja millede eest kaubasummad assignatides wälja tuliwad maksta. Need kandsiwad hafatuses protsenta, aga see jäi hiljem seisma ja assignadid muutusiwad harilikfudeks riigi paberirahadeks. Nende wälja-andmine kaswas wähe-haawal üle kõige määra, nende wäärtus langes suureste, sunnikurssi määramisest hoolimata, ja neil rahututel aegadel kaswas uskmatuse nii, et lõpeks (1796) assignatide wäärtus ainult $\frac{1}{3}$ prots. nende nimelisest wäärtusest oli.

Bankade poolt tarwitatud laenu-usalduse andmise wiisid on mitmesugused. Võidakse selle kaudu laenu anda, et laenuaajale luba antakse suuremal määral juhatusi tarwitada kui tal pangas hoiu peal on, wõi teatud kindlustuste wastu, nagu näit. wäärt-paberid pandiks wõttes (lombardi-äri). Iseäranis aga wekslite diskonteringi kaudu muretsewad pangad ärimeestele tarwiliku raha. Kaupmees näit. wiib kaupasiid wõõrale maale; et seda pea-oma, mida kaubad edustawad, kätte saada, paneb ta weksli wõlglastele maksmiseks ette ja müüb (diskontering) selle pangas wõi saadab talle wõlglane weksli selle määra juuruses, misjuguise ta siis puhtas rahas pangast kätte saab; pangad fokuwad seega erimaade kaupmeeste wahelisi saadawaid summasid.

Weksel on asjakiri (dokument), mille kaudu määratud wõrdide ja wõrdlemisi kõwade seadusemääruste all kohustatakse kas isiklikult wõi mõne teise kaudu määratud ajal määratud summa wälja maksuma. Kui wälja-andja (trasjent) ise kohustab määra seal paigal wälja maksuma, kus weksel on wälja antud, kutsutakse seda omaks, kohalikuks wekslik, kuna selle asemel transferitud

weksliks niisugust nimetatakse, millega weksli wälja-andja kohus-
tab määra teise isiku (trassjati) kaudu wälja maksta. Trassjati
tundemärgiks on tema nõusolemine trassjendi palwe peale määra
wälja maksta. Wexsel wõib käest kätte käia selle kaudu; et see,
kellele raha tuleb wälja maksta, oma õiguse teisele edasi annab
(endossement). Selle kaudu, et wekslit nii hõlpsaste edasi wõib
anda, on tal wahetusewahendina raha ja sedeli kõrwal suur täht-
sus olnud, aga wiimasel ajal on pangasedelid, postijuhatused
ja ishefid seda teatawal määral kodumaalisest wahetusest kõrwale
tõrjunud, kuid wäljamaa õiendustes ja üleüldse abinõuna laenu-
usjalduse muretsemises on tal edaspidigi suur tähtsus.

Weksli diskonterides saab pank diskontoprotsjendi. Selle
protsjendi suurus ripub kaubaturu wahetordadest ning lühemaks
ajaks nõutud ja pakutud pea-oma suuruselt. Diskontoprotsjenti
tõstes panewad pangad laenu-usjalduse tahtjate arwu wähenema
ja wastuoksa, ning pankadel on sellega turu korraldamiseks abinõu
käs. 90-date aastate keskkel oli Daani Nationalbankeni dis-
kontoprotsjent ainult $3\frac{1}{2}$ —4, kuid tõusis hiljemine teatawal
määral, nii et see uue aastasaja läwel umbes 6 oli; siis alanes
ta jälle wähe, kuid tõusis jälle rasketel raha-aegadel ja oli 1907. a.
lõpul 8. Hoolimata sellest haruldajest kõrgusest wähenes panga
metalli-tagawara aasta lõpul suurel määral.

Kui mõne maa wäljamaalt saada ja wõlgu olewate sum-
made tasakaalu-seadmiseft kõneldakse, siis ei mõelda selle all loo-
mulikult mitte kõigi wõlgade ära-õiendamist. Mõne maa elanik-
fudel wõib näit. teise maa riigiwaltisuselt jummasid saada olla,
millede tagasimaksmist ei soowita, niikaua kui nende eest prot-
sjenta makstakse. Ainult need maksjad, mis lühiteise aja jookkul
ära tulewad õiendada, tulewad siin küsimuse alla. Maksmine
jünnib kahe ringjooksu kaudu. Daani kaupmees, kes Inglise fir-
madele kaupasid on saatnud, wõib nende nime peale wekslid
wälja anda ja need daanlastele ära müüa, kel Inglismaale wõlga.
Wastuoksa wõiwad Inglise kaupmehed wõlgu olewate daanlaste
nime peale wekslid wälja kirjutada ja neid muile Inglise kaup-
meestele ära müüa, kel Daanimaale wõlga. Kui Daani kaup-
mees-konna wäljawedu wõrdlemisi suur on olnud, nii et paljudel
wäljamaalt saada, on neil hõlbus wäljamaale wäljakirjutatud
wekslid oma wõlgade õiendamiseks muretseta. See mõjub nii, et
wäljamaa wekslite kurs alaneb, ja kuna see samal ajal ka seda
tähendab, et wäljamaa wõlg wäike on, nimetatakse seda kasulikust

wekslifursits. Wastuofsa, kui wäljavedajaid wõrdlemisi wähe, kuid kui selle asemel paljudel wäljamaal wõlga, on kursis kõrge (kahjulit). Sel kombel jääb wekslifursile oma määratud liikumise=ala. Tawalisteste ei lähe see üle n. n. kullapunkti, mil sissewedajale kasulit oleks kulda maksuks saata wõi mil wäljamaa kaupmeestele kasulit oleks seltsamal teel oma wõlga wäljavedajatega diendada. Kuid loomulikult wõib ka siingi erandid olla, näit. kui ärikitsikuse kartusel kasulikumaks arwatakse wekslid õige odawalt ära müüa, et saada=olewat wõlga wõimalikult kiiremine sisse nõuda.

Kõige selle juures ei ole sugugi tingimata tarwilik, et kahe maa saadawate wõlgade wahel tasakaal walitseks. Daanimaa weab näit. Inglismaale palju rohkem kui ta sealt saab; aga summad, mis tal Inglismaalt saada, diendatakse ära selle kaudu, et Daanimaa muile maile wõlgu on, kes oma=korda jälle Inglismaale wõlgu.

= Sagedaste ei ole siiski otstarbekohane wõla maksimil wäljamaa kaupmehele mõne teise kaupmehe käest wekslid osta, kes raha peab saama, sest wõib raske olla wekslid just sel määral saada, mis sugune ära tuleb saata. Sagedaste on kasulikum pangast wekslid saada, mille see kõne all olewa summa peale wälja kirjutab mõnele wäljamaa pangale wäljamaksimiseks ja selle eest tasuta diendaja käes olewad wäljamaa wekslid wastu wõtab. Pangad omandawad sel kombel suure tähtsuse wahetalitajatena; kõige sagedamine diendawad nad kullapunktile jõudes wähe kallites metallides.

Kui wäljamaa wekslifursis tõuseb, siis on see wäljavedajale kasulik; kui ta aga langeb, siis on see kasulik sissewedajale. Kummalgi juhtumisel sisaldab wekslifursis näpunäidet, et kas suurendatud wõi vähendatud wäljaweo kaudu tasakaalu maksma wõib panna. Sisseweo vähendamist nõuab see, et suure sisseweo kaudu todumaal kättesaadud hinnad alanewad, ja wastuofsa.

Paljud looduswahendid mõjuwad, nagu ju eespool tähendatud, hinnataja kõrgel püsimise peale ja teewad rahamäära mõjuwamaks. Hinnataja ei ripu mitte üksnes raha (wõi loodusewahendite) määra; see mõjub ainult kaudselt, ja tuleb iseäraliselt tähele panna, et rahawahetuse kiirusel teatav mõju on. Arne= mata laenu=usalduse juures wõib sama raha aua sama isiku käes seista, kuna ta sellewastu lühikese aja sees j palju kordasid maksuwahendiks wõib olla, kui omanikud ta kohe panka hoiu peale annawad. Selle raha, mis wabrikant pangast wälja wõttes paljades maksab, tarwitawad töölijed ehk weel j³⁰ seltsamal päewal

wäikekaupmehele wõlgade maksmiseks, kes ta jällegi panka saadab jne.; selle kõrwal õiendatakse juur määr maksusid paljude eri-laenujaldujewahendite kaudu.

Daanimaal on laenu-usaldus wiimasel ajal juureste wälja arenenud rohkearwuliste pankade ja hoiukassjade kaudu. Uguses peeti hoiukassjade ülesandeks rahwa kokkuhoidlikkuse edendamist, kuid hoiukassjad on pea-asjalikult kekkseisuse abinõudeks saanud. Nad on juuremalt osalt seesuguste pea-omade hoiupaikadeks saanud, mis Inglismaal panga-hoiusummadeks oleksiwad. Raha tehtakse kasutoowaks mitmel wiisil, suuremalt osalt seega, et neid maahüpotegi-laenudena wälja laenatakse. — Kreditühisustel on Daanimaal teatav tähtsus. Need asutused algasiwad oma tegewust 50-aaste aastate sees, 1850.a. 20. jaanikuup. antud seaduse peale toetades, mis sisemiste asjade ministri poolt lubatud Daani maaomanikkude kreditühisustele määratud eesõigused andis (wäiksem stempelmaks, hõlpsused maksujõuetute wõlglaste summade wäljawõtmisel). Kreditühisus on laenuwõtjate ühisus; wiimased wastutawad määratud fitsendustega ühise poolt lubatud laenude eest. Kui maaomanik eesõigusest hüpotegilaenu soowib, ei saa ta ühisuselt raha, waid kassaobligatsioonid, mida ta selle kurssi eest ära wõib müüa, mis tal (wõi ühisusel, kui wiimane tema käsul müüb) wõimalik saada. Need obligatsioonid, mida wähe-haawal kustutatakse, on juureste rahwa usaldust wõitnud ja liiguwad hõlpsaste käest kätte.

Hädaohuta ei ole olnud see suur hõlpsus, millega kaubandus, tööstus ja põllupidamine laenusid on saanud. Põllupidaja jattub headel aegadel kiwatusesse, oma maa peale juuri hüpotegilaenusid teha, ja siis, kui hinnatasa alaneb, jõuab ta raske wõlakoorma alla. Daanimaa kohtade peal on hüpotegiwõlad, millede juurus läbistikku 50—60 prots. kohtade wäärtusest; linnades on hüpotegiwõlad kindlaste weel palju kõrgemad.

Mis kaubandusesse puutub, siis on suure umbusaldusega n. n. tähtaja- (termini-) kaubategemiste peale waadatud, millede ülesandeks on määratud toodet määratud aja jooksul muretseda (tähtaja määrab müüja ise). Siin tulewad küsimuse alla seesugused kaubad, mida suurel määral valmistatakse ja millede omadused enam-wähem püsivad on (näit. nisujahu, kohwi, lambi-õli, raud). Tawaliseste ei mõelda seesuguste kaubategemiste juures mitte tõelisku kauba valmistamist, waid kaubalepingut täidetakse sel kombel, et teine teisele mahatehtud aja jooksul hinnawähe

wälja maksab (differentstikaup). Seesugused kaubategemised wõiwad paljaks börsemängimiseks muutuda, mis oskamataid ära wõiwad häwitada; kuid teisel poolt wäidetakse siiski, et tähtjakaubategemisel oma loomulik ülesanne ühiskonna fogu kaubanduses on, kus nõudmine ja pakkumine tasakaalu tulewad ajada. Sage-daste wõib neid kaubategemisi kinnitustega wõrrelda, milledega kaupmees hindade alanemise tagajärgedest katsub kõrwale hoida. Kuna seesugust kaupa, nagu kohwi, määratud aasta-aegadel suur-tel määradel kaubaturule tuleb ja kaupmehed seda ostawad, maa-jaoks seda tarwilikul määral muretjedes, on see kahju-hädaoht olemas, et hinnad wähe-haawal alanewad, ja siis on üsna loomulik, et nad seega wäljapääsemise-teed otsiwad, et osa wõi fogu taga-wara tähtjakaubade hindadega ära müüwad, mis neile teata-wat kaubawõitu pakub. Kui kaupmees waheajal kasulikult wõib müüa, tarwitab ta juhtumist ja diendab asja tähtjakaubasel seega, et ta wastawa määra tagasi ostab. Teise näitusena wõib mõld-rit nimetada, kes omale määratud määra wilja jahuwalmista-miseks tahab walmis waruda. Kui ta selle määratud määra tähtjakaubaselt ostab, on ta täieliseste waba. On wõimalik, et sel toodel, mida ta mahatehtud ajal wõib saada, tarwilikud omadu-jed on, kuid kui ta kasulikumaks peab, wõib ta selle uueste ära müüa ja mujalt toodeid muretseada, mis talle paremine kõlbawad.

Laenu-usaldusega ühenduses on kaks tähtsat asjaolu: äri-titifikused ja liigwalmistus. Majandusline titifikus (kriis) on möödaminew üleüldine seisak majanduslikes elus. Ta wõib lühikese-ajaline olla, umbes äkilise taudi sarnane, wõi pikkamisi lähemale hiilima haiguse loomuga, mis ühiskonda rõhub (halwad ajad). Ta wõib fogu äri-elu tabada wõi selle üksikuid osasid (börsekriisina, kaubandusekriisina, põllupidamise-kriisina); ta wõib teatawaid suuremaid wõi wähemaid maa-alasid käsitada wõi üle fogu hariitud maailma laguneda.

Selle tundemärgidena, et titifikus läheneb, on elawus ette-wõtmises, kaelamurdwad ja kergemeelsed mängimised tööstuse-ja kaubaturul, rikkaksjaamise-himu, mis alataja ikka laiemale laguneb, ning jeltskonna kasvaw umbusaldus. Kaubahinnad tõusewad, niisama tööpalgad, rahaturu-paberite wäärtus on kõrge. Siis sünnib äkiline seisak, laenu-usaldus kaob, kaubaturud on kaupadega üle ututatud, keegi ei joowi neid osta, laenu-usaldus kaob, wabrikud jääwad seisma, ja sellele järgnewad pankrotid. Kõrge järele, oksjonid on päewakorral, juured kauba-tagawarad

müüdaſe kahjuga ära, funi nõudmine ja pakkumine wiimaks jälle tasakaalu jõuawad ja laenu-uſaldus uueſte tagaſi tuleb.

Kiitſikufe põhjuſed wõiwad mitmeſugufed olla. Mida enam waheaſtmeid edenewa tööjaotufe wõimul-olemijel walmis kauba ja toore aine wahel, mida kaugemale walmiſtaja ja tarwitaja teineteiſeſt nihkuwad, ſeda hõlpsamine ſünniwad hukatuſt toowad efektiſed ja ſegaduſed, ja teiſelt poolt on amermehed laenu-uſaldufe kaudu teineteiſeſt nii rippuwad, et teiſe langemine teiſe kaſa tõmbab. Ühiſkonna walmiſtaw tegewus on ſeeruliſeks maſinawärgiks ſaanud, mis kergeſte rikki läheb. Meie aja arenemine on küll ka palju kindluſetuſt kõrwale ſaatanud (näit. wiljapunduſe hädaohu), kuid praeguſe aja tööjaotus toob enefega teiſi puuduſi kaſa. Ei wõi loota, et suurem oſa walmiſtajateſt tarwiliſu ülewaate omandaks; teine teeb teiſele mõtlemata järele ja igauks püüab oma äri laiendada. Pea-omad on maſinate all finni, mida ainult määratud wiifil wõib tarwitada. Kui hinnad ſiis alanema hakkawad, on wabrikant ſiiski niipalju ja nii ruttu ſunnitud walmiſtama kui tal wähegi wõimalik, alanewateſt hindadefſt hoolimata; ta ei wõi oma tegewuſt ſeiſma jätta ja ka laenu-uſaldus aitab ſeda kauemine pikendada kui ta ſel korral wõiks, kui ta ainult oma pea-oma peale wõiks loota.

Liikumife-abinõude arenemijel on ka juur tähtſus olnud. Suez-i kanali awamine pani India riifi Italia riifiga wõiftlema ja wiimane jäi alla. Muudatuſed raha-oludes ja kallite metallide walmiſtufeſ wõiwad rahakitiſikufe põhjuſeks olla. Wõi tehtaſe leidus, mis wanematele tööſtufeſtutufetele wõiftlemiſe wõimataks teeb ja tuhanded ühe korraga leitwata jätab. 1847. a. kiitſikufe põhjuſeks oli ſee, et Amerikas wili ja ſirimaal kartulid ikaldaſiwad. Kiitſikus lagunes Inglismaalt Prantsuſmaale ja Hollandiſe ning oſalt ka Saksamaale ja New-Yorki. Palju laiemale lagunes kiitſikus aastal 1857, millega kümme aastat jatkunud tugew walmiſtufe tõus, liikumife-abinõude arenemine ja kallite metallide tagawara suur kaſwamine lõppes. Algufeſt oli ühe Põhja-Amerika panga pankrott, millele täieline panika järgnes, ühes suure hindade alanemiſega, raudteede ja pankade pankrottidega. Paljud Inglismaa firmad, kes Amerikaga ühendufes ſeiſiwad, langefiwad nendega ühes; jelleſt algufeſt lagunes liikumine üle kõige maa ja jõudis Hamburi kaudu Saksamaale ja Skandinawiſſe. Veel juurem ja pikemat aega wältaw oli 1873. a. kiitſikus. Sellega lõppes kuulus „Gründerperiode“ (aſutamife-ajajärf), mis

tiis sündis, kui miljardid Brantsuse-Saksa sõja järel Saksamaale woolasivad ja Saksa äri-elus juuri lootused äratašivad. Kriisikus algas Wienis ja lagunes sealtmõne aasta jooksul üle Europa laiali. Põikemat aega kestwad kriisikused olivad ka 1887—88 ja 1890—94.

Aastal 1907 algas Põhja-Amerikas kriisikus, mis iseäraliku trustide vastu sihitud liikumisega ühenduses oli, millest edaspidi lähemalt juttu teeme, ning mis kogu piirita ärilise määngimise mõju all oli. Wiinakuul algas tormijooks paljudesse New-Yorgi pankadesse, kust inimesed juurel hulgal hoiussummasid wälja tulivad wõtma; ainult rahaministri ja trustituningate wõimuka wäheleastumise kaudu saadi kriisikus seisma panna, kuna pankadele juuri summasid tarwitamiseks muretseti. Sel oli Europa olude peale juur mõju. Ameriklaste suur kullajanu sünnitas kulla-saamise Europast Amerika ärewaksläinud kauba- ja wäärt-paberite wäljameo maksuks. Inglismaa pank pidi oma kulla-tagawara haruldaselt juure diskontoprotšendi-fõrgendamisega kuni 7 protš. kaitsema; Saksa riigipank tõstis diskontoprotšendi 7½ peale. Daanimaa olivad olud ärewaks läinud muu seas põikemat aega kestnud juure ehitusepalawiku kaudu, mis pea-omad finni oli pannud. Et selle suurendatud töö jaoks pea-omasid saada, oli palju wäljamaa laenusid tehtud. Paljud pangad olivad katšunud seega äriajamise-raha saada, et nad kodumaa laenude eest hoiukassa protšenta pakkusivad ja iseäralist kasuosa (bonus), mille kaudu palju pea-omasid hoiukassadest ära oli woolanud; peale selle suurendati ka osa-peaomasid. Uga sedamööda kudas kaubaturul olud terawamaks kujunesivad, sai suure osademäära äramüümine wõimataks ja paljud pangad pidivad kaubakstegemata osatähtede omanikkudena esinema ning lisaks koguni weel oma osasid ostma, et kurssi kõrgel hoida. Peale selle kui üks Kopenhageni pank 1907. a. tõstisesse raskustesse oli sattunud, käis 1908. a. algul kahe muu pangaga lugu niisamuti (maamanikkude ja wäikekaupmeeste pangaga). Niisama nagu Põhja-Amerikas, pidas walitsus siingi tarwilikuks asjasse wähele segada. Riireste küünlakuul antud seaduse kaudu astusivad riigirentei ja 5 Kopenhageni pank nende kahe panga wõlglaste ees wastutajateks; selle kaudu katšuti üleüldist ehmatust kodumaal ja häwitawa usaldamatuse sündimist Daanimaa vastu wäljamaal takistada.

Paljud kirjanikud on arwanud, et kriisikused paratamata nähtused on, kuna tarwitamine walmistusega jamal määral ei wõiwat kaswada. Wäidetakse, et masinate tarwituselewõtmine walmistuse-

wõimet ääretult suurendab, ühel hoobil aga töömehe wastawatelt tegewuse-aladelt eemale tõrjub ja seega rahwa laiemate kihide ostuwõimet vähendab. Sel kombel sündinud liigwalmistus lõpeb siis kiiskusega. Wastandiks sellele arwamisele on kuulsa Prantsuse majandusteadlase J. B. Say õpetus sellest, et seesugune liigwalmistus wõimata on. Üleüldist, kõiki kaupasid käsitawat liigwalmistust on nimelt wõimata mõelda, sest kaupasid ostetakse kaupadega, ja inimesel on piirita tarwitusewõime; selle õpetuse järel võib ainult jaolisi kiiskusi sündida selle kaudu, et mõned walmistajad liig wähe oma toodeid on walmistanud ja teiste walmistajate toodeid osta ei jaks.

Lähedas ühenduses sellega on küsimus toredusest ja kokkühoidlikkusest. Iga äkiline muudatus tarwitamises võib wõimalikult halwalt mõjuda, tööstuseharusid ära häwitades, mis teatawat tarwitamist filmas pidaswad. Teist wiisi läheb asi pikkamööda muutuma tarwitamise kaudu. Oletame, et kahel maal, kus jõustus ja walmistusewõimalused umbes ühesugused, elanikkude kokkühoidlikkus mitmesugune on; siis võib majandusline seisuford mõlemis neis wähe-haawal õige lahkuminewaks kujuneda. Kui teisel maal rikastekiht on, kel wähejed nõuded, võib ta aasta jooksul teatava ülejäägi korjata, mis tootawaks jaades tööjõudude järele nõuab. Selle tagajärgedeks on wabrikute asutamised ja muud walmistuse-ettewõtted. Tööpalk tõuseb, protsent alaneb ja walmistatud kaubad alandawad hindasid, mille tõttu tööliste ostuwõime kasvab. Rikaste jõustus läheb suuremaks ja kihide wahel läheb terawamaks, aga ka laiemate kihide seisuford paraneb, nagu juba eespool esitatud. Riisama on wõimalik, et kihiwahel seal suuremana tundub, kus rikkad palju tarwitawad, kui seal, kus nad lihtsamalt elawad. Wastandina sellele on kõik seisafus niisugusel maal, kus rikkad kogu omanduse ära tarwitawad; seal ei kaswa pea-omad ega ka tööliste sissetulekud.

On kindlaste juhtumisi olemas, mil juur tarwitamine joo-witaw näib olewat. Nii näit., kui jõukad kihid külmal ja wiletsal talweajal oma raha wäljaminekute peale tarwitawad, mis õieti üleliigsed on, ja sel kombel töötust vähendawad. Siin on asjaolu fiiski samasugune, nagu siis, kui näit. suure lumetuisku üle röömustatakse, mis kõik liikumise raudteel seisma paneb ja paljudele inimestele lumerookimise-tööd muretseb, või kui suure tulekahju üle röömustatakse, mis paljudele ehitustöölistele tööd annab. Seesugused juhtumised on ühiskonnale tõelikult kahjulikud; see, et

teist wiisi wõidakse mõelda, ripub ainult ühiskondlise korra puudustest; kui otstarbekohane tööta oleku vastu finnitamine siiski oleks seatud, peetakse ülemal-efitatud juhtumisi wastumeelseteks koormateks ühiskonnale. Sama selgub ka siis, kui oletada, et elanikud üheks ainukeseks perekonnaks kokku on kuiwanud, kes üheskoos elab ja töötab. Teiste sõnadega, ainult haiglased ühiskondlised nähtused wõiwad jelle käsituse sünnitada, et lumetuist, suur tulekahju wõi suur toreduse taga-ajamine ühiskonnale kasulikud wõiwad olla.

Teiselt poolt mõjuwad laiemate sihtide kaswawad elunõuded tagasihutawalt inimlise töö edenemise ja palgatingimiste paranemise peale. Paljud kaubad, mis enne haruldasteks toreduseasjadeks oliwad, on meie ajal odawateks tarbeaineteks saanud (kohwi, thee, puuwilla-riie jne.). Toredusemõiste ongi ülepea õige muutlik. Aga kui soowitawaks peetakse, et tööliste elupõhi (standard of life) tõuseks, ei pea ära unustama, et selles mõttes see väga tähtis on, misjulguses sihis tarvitamine wälja areneb. Paremate forterite nõudmine näit. mõjub kasulikult, niisama kokkuhoidmise-himu; on ebaust, et tööliste kokkuhoidlikkus palkasid wähendawalt mõjusk. Taktistuseks töölistele on selle asemel suur wägijookide tarvitamine, sest et jelle tõttu töölistefihi w a s t u p a n e m i s e - w õ i m e n õ r g e n e b.

Pea-oma protsent ja ettewõtja-kasu.

Pea-oma osawõtmine walmistusest tähendab harilikult keerdteesid. Kalapüüdja rahwas näit. püüab kalu ja merewähka õige algupäralisel wiisil, nagu Daanimaa elanikud söögijätiste-hunikute ajajärgul, ja elab wiletjalt peost suhu. Et suuremat saaki saada, muretseb ta wened ja wõrgud; enne neid on, wõib olla, hulk muid riistu muretsetud, nagu näit. tööriistu puu walmistamiseks jne. Selle keerdtee kaudu wõiwad ehk elanikud mitu korda enam kalu saada kui enne. Hiljemalt tarwitawad nad muid keerdteesid, ehitawad sadama, muretsewad suuremad wened ja laewad merekalapüügi jaoks. Loomulikult ei ole igal uuel keerdteel soowitud tagajärgesid; tegelikus elus peab alati katseid tegema, fogema, kuid üleüldiselt wõib öelda, et kahest walmistusewiisist, mis tarwitusele on wõetud, see, mis pikemat keerdteed tähendab, kuna

kõik muu ühesugune on, suuremat kasu annab. Võrreldagu meie-aeg-
 jeid põllutõõ-riistu, mis mitmekesiseid jõudusid liikuma panewad;
 mäe- ja sõbakaewanduste tarvitamine, mehanika- ja keemiawab-
 rikute asutamine, aurulaewade ja raudteede ehitamine; selle asemel
 oli talupoeg wanal ajal sunnitud tingimata tarwilikkude tööriis-
 tade valmistamisel oma ja lähemate naabrite tööga toime tulema.
 See ei taista muidugi mitte tehnika ja teaduse arenemisel õigeid
 teesid üles leidmast, näit. lihtsaid keemiaprotseesse, mis palju
 tööd kokku hoiawad. Tegelikus elus sünnib see tawalijeste tehni-
 kuste ja teadufemeeste suurte eeltööde tagajärjel.

Nende keerdteede kaudu mindakse teinekord kauaks ajaks ta-
 gafi, teinekord nähtakse kaugele tulewikku. Dige kaugegi põlw
 on osalt wäikse lianduse praegusele valmistusele andnud, ja sel,
 mida nüüd valmistatakse, on tähtsus tulewa aja valmistuses.
 Peab siis a ja mõju wäärtuse wahetordade ja valmistuse sihi
 peale tähelpanemise alla wõtma.

Mitmesugusid tulewikulootusid kaaludes inimene nii-öelda
 diskonterib tulewaste tarbeainete subjektiivset wäärtust olewikus.
 See ei tähenda loomulikult mitte, et tema selle psühholoogilise
 protsessi kaudu kõne all olewa asja täielikult oma kasuks ära tar-
 wita. Siin ei wõi nõnda teha, nagu kui küsimuse all pea-oma on,
 mis määratud aja jooksul ära tuleb maksta ja mida koha wäikse-
 mate maksmistega wõib tasuda. Mõne tulewikufüüdmuse, lõbu-
 reisi wõi puhkeaja peale mõeldes wõib küll rõõmu tunda, kuid
 see on arusaadawalt ainult lisa tulewikus jaadawale rahulolemi-
 sele ja seda ei wõi wiimase asemel maitsta, nagu näit., kui 20
 aasta pärast äramakstaw pea-oma praegu tagafi diskonteritaks,
 misjuures ainult pool osa tuleb maksta. Küsimuse all olnud
 eelkäiw rahulolemise-tunne on sagedaste wäike selle rahulole-
 misega võrreldes, mida tõeline jündmus enesega kaasa toob, ja
 paljalt see, et mõni isik mõnda kaugemat wõimalust mõne prae-
 guse tarwidusetäitmise asemele otsustab walida, ei wõi selle ainu-
 keseks põhjuseks olla.

On selge, et igal juhtumisel oodatawaid mitmesugusid rahul-
 olemist sünnitawaid wõimalusi kaalutakse ja arwatakse, millal ühte
 wõi teist tarwidust tuleb täita. See ei käi mitte üksnes lõbude
 kohta, waid kogu igapäewase majapidamise, wanadusepäewade
 eest hoolitsemise jne. ning kogu valmistuse kohta üleüldse. Need
 kaalumised ja arwamised wõiwad päris iseteadmata sündida ja
 nende tagajärg ripub paljudest ootamata juhtumistest. Kaalumi-

sed ja arwamised ei sünni mitte mõnest käesolewast tarbeainest saadawa rahulolemise-tunde ja mõne tulewase tarbeaine kaudu saadawa rahulolemise-tunde wõrdlemisel; sest siis waliks pea igauks käesolewa. Aga on olemas teataw tunne, mis iga inimest oma iseloomu ja nende olude järele, milledest ta elab, järele kaaluma sunnib, kuidas ta oma sissetulekut, osalt tulewikku, osalt olewikku filmas pidades, wõiks tarwitada. Siin awaldab individualiteet õige suurt mõju. Metsinimene elab ainult käesolewale filmapilgule, wäike laps weel enam; lähed teatawat arenemist tarwis, et laps kofkuhoidlikkusest aru hakkaks saama. Rõigi haritud rahwaste seas on suur määr inimesi, kellede tegewuse peale tulewikumõte ainult wähe mõju wõib awaldada. Foodik teab ehk wäga hästi, misjugaused joomise tagajärjed on, kuid ei suuda ennast siiski tagasi hoida. Sgaühel on kalduwust, wastumeelset tööd edasi lükata, mil see weel enam wastumeelt wõib olla, wõi ennast tulewikus midagi tegema kohustada, mis, nagu ette wõib arwata, raskesti saab tunduma, kui lubadust tuleb täita.

Üleüldiselt jeaduseks wõib pidada, et mida kaugemal seisaw ja kindluseta mõni sündmus on, seda nõrgemaks saawad põhjused. Suur tähtsus on siis sündmuse tõenäitlikkusel. Mõnel asjaolul, mille sündimine enam-wähem kindel, on loomulikult palju suurem mõju kui teisel, vähem tõenäitlikul. Aga päris kindlaste ei paindu inimesed selle järele küll mitte. Tulewikuplaanides arwatakse lähemad eluaastad pea-aegu kindlatena kaasa. Ka ei anta 10-rublalisele kindlale sissetulekule sama wäärtust, kui 1000-rublalisele, mida saajast juhtumiseft ühel wõidakse saada. Siin peitub loofide saladus. Wäike juure summa wõitmise wõimalus on paljude inimeste meeleft palju enam wäärt kui loofipileti hind. Umbes samajugune on asjalugu, kui mõnes jeltskonna-kihis mõned haruldajeli tulufad kohad leiduwad, millede kättesaamise peale igauks wõib lootä. Need kohad meelitawad tawaliselt palju enam kui see, et need mõningased juured sissetulekud ühetasajelt kõigi sissetulekute peale ära jaotatakse, mille kaudu igauks wäikse lisanduse jaaks. Aga selle kitsenduse lisaks, millele põhjuseft sündmuse kindluseta, tuleb weel teine kitsendus, nagu öeldud, selle kaudu, et tuleku soowid olewiku soowide kõrwal alati nõrgad on. Kui suur see kitsendus on, seda on raske ära määrata, kuna isifud nii wäga üksteisest lahku lähewad ja eri-aegadel sama asja üle eriwiiisil otjustawad.

Need kitsendusi arwesse wõttes on asjal, mida käesolewal

filmapiilgul peab tarvitama, iseenesest suurem väärtus kui samal ajal, kui ta alles tulewikus tarwitusele tuleb. Käesolewa filmapiilgu asi wõib samajugust kasu saada, kui tulewiku asi, kuid esimest wõib selle lisaks fohe tarvitada; tal on siis enam tarwitamise-wõimalusi. Asja peale wõib ka sellelt seisupaigalt waadata, et käesolewa filmapiilgu asjo valmistamises kauemine wõib tarwitada kui tulewiku asja — kui mõne toode valmistamine määratud tähtajaks küsimuse all on. See wahetulewiku ja olewiku asjade wahel on protsendi (kasu) põhjuseks. See on olemas, kuigi ühiskond wahetuse peal ei põhjeneks. Sotsialistlikes riigis kaswatab pea-oma just niisama kasu, nagu praeguses ühiskonnas era-peaoma selle kaudu, et seesuguse pea-oma mahutamisest valmistuse-ettewõtetesse kõrwale ei wõi hoida, milledest kasu alles pikema wõi lühema aja pärast kätte saadakse; ainult kasu jagamine on teistsugune. Mõlemas ühiskonnas valmistab töömees toodeid, mis wast mõne aja pärast walmis saawad (tulewiku asjad), ja saab tasuks toodeid, mis juba walmis on (käesolewa aja asjad). Kui talle tulewiku asju antaks, sureks ta nälga. Teiselt poolt ei wõi ta käesolewa aja asju samal määral nõuda, kui ta töö ajal wäärt on. Meisatöomes, kes puu maha istutab, mis alles 100 aasta pärast maha raiutakse, ei wõi enam palka nõuda kui töomes, kelle toode õige lühikese aja jooksul walmis saab. Sellest ei wõi muudugi mitte selguda, kui suur see protsent on, mis sotsialistiline ühiskond omale tarvitada saab.

Wõiks mõelda, et valmistaja oma valmistust keerdteede kaudu lõpmata tahaks arendada, et aga võimalikult suuremat kasu saada. On siiski kerge näha, et asjalugu sugugi nii pole; tulewiku asjadel on (olewikus) niihästi subjektiivselt kui objektiivselt vähem väärtust kui wastawatel käesolewa aja asjadel ja seega sünnib päris loomulikult tasakaalu-punkt, kus olewiku ümberpaigutatud kasul võimalikult suurem subjektiivne väärtus on. Kui see näit. kahe-aastase valmistuseaja juures kõige suurem on, siis walib valmistaja wiimase. Kogu jeda keerulist küsimust on aga siamaani õige wahet kätitatud.

Negade jooksul on protsendi põhjenduseks mitmesugusid õpetusi ette toodud. See mõttekäik, mille järele siin on käidud, on pea-asjalikult Austria majandusteadlase Böhm von Bawerl'i loodud, kelle töö „Kapital und Kapitalismus“ aastatel 1884—89 ilmus. Teised firjanikud on pea-oma tootawusest (produktivusest) protsendi põhjendust otsinud, jeda juurt väärtuselisandust

otfides, mis pea-oma tarvitamise kaudu tekib. Selle wastu wõib ütelda, et ilma tööta niisama raske on läbi saada, kui ilma pea-omata; tagajärg on küll mitme wõrra siis juurem, kui pea-oma tarwitatakse, kui ilma sellest, kuid ilma töö kaasmõjuta oleks pea-oma täitsa wiljakujeta. Suurem osa sellest lisakajust, mis kapitalistlike walmistuse kaudu sündinud, on tööpalkadeks tarwitud. Palju on iseäranis sotsialistlaste poolt arwustatud Seniori tagasihoidlikkuse-teoriat, mida teiselt poolt ka kaua aega õigesti peeti. Senior wäitab, et pea-oma omanik seega ohwri toob, kuna ta kogu oma pea-oma ära ei tarwita, waid selle walmistuse teenistusse annab, ja et protsent seega siis tajuks on selle ohwri eest. Teised kirjanihid (nagu Hermann ja Knies) jälle on seesugust õpetust esitanud, et protsent on maks asja tarvitamise eest (üür); seesugusel korral on aga raske selle peale wastata, kui suur see üür peab olema.

Küsimust sellest, kui kõrge protsent on, wõib arusaadawaks teha, kui käesolewa aja asjade wahetust tulewiku asjade wastu mõeldakse. Kui laenuwõtja pea-oma oma kätte saab, siis tähendab see sedasama, kui et ta käesolewa aja asju saab ja tema selle eest tulewiku asja peab andma, mis juurem peab olema kui praeguse aja asi. Tulewiku ja käesolewa aja asja wäärtuse wahel juures, teise sõnaga — protsent, ripub olukorrast. Siin sünnib kahe erakonna wõitlus kasude pärast, nagu ostmisel ja müümiselgi. On nähtawaste olemas tasakaalu-punkt, kus kumbki wõimalikult suure rahulolemise-tunde saab. Määratud protsendi eest on pea-oma omanik walmis osa oma pea-omast ära andma ja laenuwõtja määratud summa laenama. Tasakaalu-punktil on need kaks suurust ühesugused. Kui protsenti liig kõrgel peetakse, wõib pea-oma omanik ainult osa sellest pea-omast ära mahutada, mida ta walmis on ära andma; kui jälle protsent liig madal on, tõmbab ta ennast tagasi. Meie saame seega samad seadused, nagu kauplemises.

Protsendikõrguse muutumistest on meie päewil sagedaste arwatud, et majanduslike ühiskonna ühistöö edenemine protsendikõrguse alanemise enesega kaasa toob. Aga see on wale arwamine. Protsendikõrgus oli küll wanal ajal üleüldiselt juurem kui meie päewil, aga wiimastel aastasadadel on ta suureste kõikunud. Nii oli 17. ja 18. aastasadadel aegasid, mil protsendikõrgus õige madalal seisis. Aastal 1737 oli Inglise 3 prots. wäärtpaberite wäärtus nii kõrge, et neid ostes ainult 2,8 prots. aastaks prot-

jenta jai. Hollandis oli 18. aastajal protsendikõrgus wähe modalam kui 17. ja 19. aastajal; ta on waewalt kõrgem olnud kui 2 ja 2^{1/2}; samal ajal oli protsendimäär Saksjamaal üleüldiselt umbes 3. Aga revolutsioni ja sellele järgnewate pikkade sõdade ajal tõusis protsendikõrgus. Prantsus- ja Preisimaa mõtswad 1818 laenusid seesuguse kurgiga, et tõeline protsent 7 ja 7^{1/2} oli. Aga 20=date aastate keskkel algas alanemine, mis paarkümmend aastat kestis; selle aja sees alanes protsent Daanimaal umbes 5=ft 4=ni. Selle järel algas uus tõusu=aeg, mis 70=datel aastatel lõppes (Daanimaal 1878, suurtes kulturamaades waremalt). Daanimaal tõusis protsent sel ajal ligemale 5=ni. Järgnewal ajal alanes protsent jällegi, nii et Daanimaal hästi mahutatud pea-omad alla 4 protf. kaju andswad. Wiimastel aastatel on jällegi uus pööre jündinud, nii et nüüd findlaste äramahutatud pea-omade eest üle 4 protf. aastas kaju wõib saada.

Dige raske on küll selle kohta selgusele jõuda, mida tüüpuliseks protsendikõrguseks tuleb pidada. Mõnede wäärtpaberite, nagu riigiobligatsioonide, kurgs wõib selle kaudu wäga kõrge olla, et neid teatud rahamahutuste jaoks iseäranis nõutakse. Paremine wõib protsendikõrgust wälja arwata, kui ka kreditühisuste obligatsioonid arwesse wõtta, tarwilikku tähelpanemist ka loosimise=plaanide peale pöörates; kui jeeria alles wast asutatud, ei ole loosimisel juuremat tähtsust. Esimese obligatsiooni wastu antud hüpoteegilaenude protsentide=kõrguse muutused tulewad sellest, et provision suurem wõi wäiksem on wõi et raha=asutusjed enamal wõi wähemal moodsul laenuandmist piirawad, nii et laenuwõtja olude nõudel sunnitud on suuremaid wõi wähemaid laenusid teise obligatsiooni (kõrgema protsendiga) wastu tegema. Olud on aga sagedaste õige tumedad. Nii wäike rahaturg nagu Daani on iseenesest suureste rippuw kõige wäiksemastki wahetujes sündiwatest muutustest ja hinna tõuju wõi hinna alanemise peal põhjenerw mängimine wõib tuntawalt mõjuda; ka wõib jeltskond teisi wäärtpaberid meeldiwamateks pidada kui teisi ja teisi tagasi tõrjuda, mis niijama findlad wõiwad olla; mõnikord wõib jälle konwerterimisefartus mõjuda. Ka diskonto on protsendikõrguse awalduis, kuid ainult määratud alal ja on sagedaste palju juuremate muutuste alune (wrdl. eesp.).

Protsendikõrguse muutused Skandinawia maades on selle kaudu õige tuntawad olnud, et ennemalt walitsenud wähe protsendikõrguse wahel seal ja Lääne=Europas wähe=haawal tafaneb.

Skandinawia maad on nii-õelda juure maailma kaubanduse=kestkohale lähemaks tulnud ja protsendiförgus alaneb seal walitsewa förgusega ühesuguseks saamise sihis. Kui siis suures maailmas protsendiförgus alaneb, on see liikumine Skandinawias seda tuntavam.

Protsendiförguse muutuste peale võib seadusemääruste kaudu waewalt mõjuda. Keelud, et ei tohi üle määratud förguse minna, mõjuwad koguni nii, et förgemaid protsentisid hakatakse maksma; kui laenuandja karistusealune on, võib ta nimelt selle kindlusetuise pärast rohkem nõuda, ja laenuandmises tarwitatakse siis wiisid, mis tõeliku asja=seisuforda warjawad. Riigiwalitsus võib nende pea=omade protsenta alandades, millede mahutamise eest ta otsekohe wõi kaudselt hoolt peab kandma, wõi riigiwõla konwarterimist tarwitades parajal filmapilgul salajast rahaturu peale rõhuwalt mõjuda ja alati leiduwat kitsikust wähendada, nii et olemas olem kalduwus alanemise poole hõlpsamine wäljapääsemise=teed võib leida; kuid mingisugusid püsiwaid muutusi, milledel juurem tähtsus wõiks olla, võib selle kaudu waewalt sündida. Üleüldiselt jäetaksegi protsendiförgus üleüldises wahetuses asjaosaliste eneste määrata.

Koguni teistsugune on lugu otsekoheste liiakasuwõtmise seadustega. Sakjamaal ja Austrias on aastatel 1880—1881 liiakasuwõtmisesse puutuwaid seadusi antud, milledega sellele karistus määratakse, kes teise wiletsat seisuforda, kergemeeljust wõi kogemusepuudust tarwitades raha laenamiseega omale liiakasu muretseb.

See, mis maailmaturul protsendiförguse tõusmiseks wõi alanemiseks põhjust annab, on kõige pealt pea=oma nõudmine ja pakkumine. Ka kallite metallide määra kaswamine võib protsendiförguse peale mõju awaldada, sellest hoolimata, et kallite metallide kogu määr ainult õige wäikseks osaks kogu rahwuslikest pea=omast on. Ei pea nimelt unustama, et wõitlust alama wõi förgema protsendi pärast jagedaste ainult wäiksemal alal peetakse, sest pea=asjalikult tuleb küsimuse alla wabana olem pea=oma ja selle osaks on teatawal määral kallid metallid. Kui waba pea=oma wahhe on, tõuseb protsent igal pool (mis muuseas kursesides nähtawale tuleb) wõi wähemalt püüab tõusta.

Protsendiförguse tõusmine 40=datest aastatest kuni 70=te aastateni rippus sellest, et pea=oma nõudmine sel ajal õige suur oli. Uuru tarwituselewõtmine paljudel aladel, kogu masinatehnika

juur arenemine, raudteede ehitamine ning suured parandused põllupidamises (ülemine põhjalikule põlluharimisele), kõik see nõudis määratu palju pea-oma. Selle järele jõuti teatava külmetusepunktini. On küll ka järgnevatelgi aegadel suuri edusammusid tööstuses tehtud, nagu näit. elektrotehnikas, aga need ei ole siiski võrdlemisi aurumafina tarvitusele võrdmisesega nii pööret-sünnitavad, et aurumafina kõrvaletõrjumine uute ülesleiduste teelt küsimuse alla võiks tulla; ennem võib aeglasest taganemisest alata wältawas mõitluses kui äkiliselt suurte pea-omade tarvitamisest juttu olla (näit. gaasi taganemine elektri teelt).

Oluline mõju protsendifõrguse peale on riigile ja kogukonnale ette pandud nõudmistel mitte ainult iseäralikkudel olukordadel, nagu näit. sõja ajal, waid ka kõigi rahulikkude ülesannete kaudu, mis otjustamist nõuavad, nagu näit. ülesanded kooli- ja wäestehoolekandmise alal. Kõik see mõjub käesolewa aja protsendifõrguse peale. Misjuguks protsendifõrgus tulewikus kujuneb, seda ette teada on loomulikult mõimata.

Pea-oma kasu ei pea selle kasuga segama, mida äriajaja ettevõttesse pandud pea-omast saab, sest see sõjaldab ühel hoobil ka majja tema töö eest. Seda uurides on otstarbekohasem seda määrata kahte osasse jagada, protsendiks ja ettevõtja-kasuks. Selle juures mõidakse kahte wiisi tarvitada. Võib ettevõtja isikliku töö palka täieliselt ära lahutada, niisama kui kõik teisedki palgad (nagu siis, kui ettevõtte omanik ärijuhi palkab) ja ettevõtja-kasuna ainult ettevõtte kahjuhädaohu-kasu pidada, mida teistes ettevõtetes samasugune kahju wastab. Kui jälle peetakse kõike, mida ettevõtja protsentidele lisaks teenib, üheks koguks, selle kaudu, et mõisted ettevõtte omanik ja ettevõtte juhataja ühendatakse. Seda wiisi on siin tarvitatud; kui nii tehtakse, esineb kõige pealt küsimus, kus on raja ettevõtja ja töömehed, ettevõtja palga ja töölise palga wahel. Seda raja on raske määrata, sest palgatud töölise ja töödandja wahel on piirita palju tähelepanemataks jääwaid waheastmeid. On wäewalt otstarbekohane iga iseseiswat äriajajat ettevõtjaks pidada, kui ta õige wäikse pea-omaga wõi ilma pea-omata töötab. Siis oleks linna käskjalgki ettevõtja, kuna teda õieti töömehesks tuleb pidada, kelle wahelord töö-andjaga õige kindluseta ja lühikesegaegne on. Ühiskonna seisupaigalt waadates ei ole mingit kahtlust, et ta palju enam töölise kui ettevõtjate kihist pärit on. Aga kuigi seda raja palju kõrgemalt tõmmatakse, on ettevõtjate kiht võrdlemisi palju kirjum kui töölise kiht;

temasse mahuwad wäiksed käsitöölised ja suured wabrikandid, üfifid isifid ja suured seltsid ning ühifused.

Kui ettewõtja-kasu all fogu walmistuse ja fulude wahet mõistetakse, tuleb kahju-hädaohu oja sel kombel nähtawale, et ettewõtja tulewase kasu lootusel tööpalkafid ja protfenta, finnitusemaksufid, üürifid jne. maksab; kui kahju-hädaohu kaob, jääb järele kasu ettewõtja waewa, osawuse ja hoolsuse eest.

On küsimus wäiksest käsitöölisest, kes õige wäikse pea-omaga töötab, siis on ettewõtja-kasu tööpalgale õige lähedas fugaluses (wördl. kingseppafid, kes wahel ifeseiswalt töötawad, wahel jälle mõnele meistrile); aga mida enam pea-oma ärisse mahutatakse, mida rohkem inimesi töös tarwitatakse, jeda suuremaks lähed wahed, jeda wäiksem on ettewõtja oja iga üfiku töö täidesaatmises; tema ülesandeks jääb tööjoudude juhatus ja järewalwamine ning tegewuse plaanitsemine. Ettewõtja kasu niifugaluses ettewõttes ripub ettewõtja ififlikust osawusest, pea-oma suuruselt ning tema laenuusalduse wõimest, ühes aga ka sellest, kui suur ettewõtjateks kõlbawate ifikute arm on. Sel põhjusel on päris wõimata kindlaste ära määrata, kui suured ettewõtja wõi ettewõtte kasud on. Mõnel juh tumisel wõib wõrdlemisi wäikse palgaga ettewõttele kõlbliku juhataja saada, teisel juh tumisel nõuab see aga õige suuri ohwrid.

Kui ettewõtja-kasu ettewõttesse mahutatud pea-omaga mõõta, wõib ehk wälja tulla, et see majanduslike arenemise edenemisega ifka wäiksemaks jääb. Töö-andja, kes lihiates oludes pea-oma abiga töötab, wõib pea-oma harulduse tõttu teiste ettewõtjate kõrwal hea seisukorra wõita, ja see awaldab mõju niihästi protfendifõrguse kui ka ettewõtja-kasu peale. Kuid absoluutliselt on ettewõtja-kasu nüüd ehk üleüldiselt suurem, kui aga ettewõttel teatav laialdus ei puudu. Praeguse aja hüüdsõna: „wäike kasu, suur läbijookfu-summa“ koormab aga wäikest ettewõtjat, kui ta suurte ettewõtetega on sunnitud wõistlema.

Praegusel ajal on päewaküsimuseks töö-andjate ühte liitumised ettewõtja-kasu suurendamise otstarbel. Wrdl. n. n. trustifid, kartellifid ja ringifid, mis meie päewil ifeloomulikkudeks ühiskonna eluawaldusteks on ja mis m. f. suure wõistluse ning faubahindade alaliste langemiste ja tõusmiste tõttu on sfündinud. Ametfondlike korra lõppemisel on ifeenesest loomulik, et töö-andjad ühinemist ühiste kasude kaitsmise ning hindade korraldamise kaudu wõimalikult suurema wõidu saamise mõttes soowitawaks on pidanud.

Selles ühinemises on osalt küsimus ka ühifelt wälja-astumise

seft tööliste vastu, osalt wahetõrkitajatega (wõi toorete ainete muretsetajatega), kui selle kaudu määramiswõimu teatud müügi-piirkonnas oma kätte tahetakse kiskuda.

Tööandjate ühijuste asutamine on selle tõttu tingimata tarwilikult saanud, et töölised ametiühijustesse on õppinud ühinema, ning tööpalga, tööajajne. määramine sünnib siis loomulikult nende ühijuste juhatajate wahel peetawate läbirääkimiste kaudu. Sagedaste wiidakse nende läbirääkimiste kaudu asja otsustamine rahulisele lõpule, kuid juhtub mõnikord sedagi, et wahetõrkitajad õige terawaks läheb ning töösulgumise (lockout'iga) või töötõrjumise (streigiga) lõpeb, mil tööandjad oma wabrikud finni panewad või töölised töö seisma jätwad. Töösulgumine võib sõrdlemisi ükstei samm olla, võib aga ka üleüldisema iseloomu omandada, nagu näit. Daanimaal aastal 1899 juures ehituse-lockoutis. Aga ka tööandjate eneste peale on nende ühinemisel suur mõju, näit. selle järele walwamises, et hindade ja muude küsimuste asjus tehtud lepinguid täidetakse.

Kõik see, millest ülemaal jutt olnud, on õieti tagasi pööramine keskaja olude juurde. — Mis wahetõrkitajate ja muretsetajatega puutub, siis tuleb siin n. n. kartelliid (ameriklaste pools) nimetada. Kartell on ärimeeste ühijus, milles tegewuse kohta lepinguid tehakse, näit. ühisostmistele, toodete alama hinna, jällemüüjate vastu ühise wäljaastumise wiisi kohta jne. Õige alamate hindade määramise kaudu saadakse suurt kasu; kui hinnad teatawal mõõdul ära on määratud, võib kaubaturg toodeid ainult teatawal määral vastu wõtta ning selle kaudu wiidakse kahjulikust liigwalmistusest kõrwale hoida. Kaugeemale lähewad need kartelliid, milledele ülesandeks on ära määrata, kui palju võib walmistada. Nii wiidakse seal teha, kus tellimise peale walmistatakse. Mõnikord jagatakse maa-alad üksikute wabrikute wahel ära või asutawad kaks kartelli selle jaoks ühise kartelli. Mõlemad kartelliid wiiwad erimaadest olla. Wahel teewad ka mitmesugused kartelliid isekeskis lepinguid, näit. sökaewandused raudteedega, wiimased oma poolt jälle masinatowabrikutega jne.

Kolmas sellejarnaste ühteliitumiste kuju peab silmas ühijustõttamist toodete müümise korraldamisel või tellimiste wastuwõtmisel. Nii näit. asutasiwad sökaewanduste omanikud aastal 1890 Dortmundis söemüügi-ühijuse, mis kõik sõtetellimised vastu pidi wõtma ja üksikute liikmete wahel määratud korra järele ära jagama; ühijus pidi peale selle walmistatud söed mahatehtud hinna

eest vastu võtma ja neid edasi toimetama; igal kaevandusel oli õigus eeskätt kofkulepitud määral jüsa walmis muretjeda. Wahel kujuneb kartell jell kombel, et mõned suurkaupmehed, kes ühendusse on astunud, toodete müügi oma hooleks wõtawad. Selle kaudu kaob kelmuste tegemine wahetukses suuremalt ofalt; kaupmehed saawad siis harilikult wabrikantide asemikkudeks. Suwitawa ühinemisekuju joetasiwad Prantsuse küünlawabrikandid mõne aasta eest. Lepingus määrati, et kui mõne wabrikandi walmistus üle määratud piiri tõuseb, wiimane selle walmistuse lisa eest ühijusele maksu peab maksma, kas ühijuse wäljaminekute katmiseks wõi ühetasa ärajagamiseks teiste wabrikantide wahel; ka alumine piir oli ära määratud, et liikmed oma tegewust seisma ei jätaks ja teiste kasudest ei hakkaks elama.

Kartelliliikumine on juureste laiali lagunenud Saksamaal, kus palju enam wõi wähem laialisi liitused leidub. Iseäranis käib see s e e, k a a l i = ja t e r a s e = tööstuse kohta; nõnda wõtab Rheiini-Westfali kowiise-kartell üle poole Saksamaa kowiise-tööstusest enese alla. Tihti ulatab tegewuse-piirkond kaugele wäljapoole Saksja riigi piirifidki. 1907. aastal loodi Saksja, Belgia, Hollandi ja Põhja-Prantsuse klaasiwabrikute wahel ühendus: millel otstarbeks oli hindasid ühise tarifi põhjal tõsta. Need suured kasud, mis niisugused ühteliitumised toowad, sünnitawad tihti suuri segadusi; alataja peetakse ühinemiste uuendamise ja uute liikmete wastuwõtmise üle nõu, ja need wõitlused jätawad terve majanduslise edenemise ajalooesse sügawad jäljed järele.

Suur tähendus on ka ringidel, kuigi nad asja loomu kohaselt sagedaste nii kaugele awalikkusest seisawad kui wõimalik. Ringi all mõistetakse hangeldajate ajutist ja juhuslist ühinemist, millel sihiks on hindade kohta oma kasuks mõju awaldada. Mõnikord lähewad niisugused ringid suurtes kauplemisekohtades määratu suureks. Wahel puutub asi niisusse, wahel kohwisse, suhkrusse, puuwillasse wõi wassesse, nagu Pariisis 1887—1889. aastatel. Niisugustel ringidel on sihiks turul wõimu enese kätte saada, et jell teel hindasid määrata, näituseks mõneks ajaks jaaduste toomist seisma panna, kuna selle läbi wõimalik on nõudmist suurendada. Loomulik on, et need ringid kaugele mitte iga-kord oma sihti kätte ei jaa, waid mõnikord kofku langewad — wõitluses teiste hangeldajate vastu, wõi sellepärast, et nad konjunkturi waleste hindawad, wõi ka oma plaanide täidesaatmiseks tarwisminewa raha puudusel. Nõnda katjus 1907. aastal Põhja-Amerikas nõndanimetatud „Heinze-

„Life“ „Cornerit“ asutada, mis United Copper Mining Co. osatäh-
tede väärtust pidi kõrgendama; alguses oli tal õnne, kuid pea
lagunes kildfond koost ja osatähed langesiwad 60-ne dollari pealt
10-ne peale.

Weel kaugemale kui ringid lähewad n. n. trustid, millede
kodupaigaks pea-asjalikult Põhja-Amerika Ühisriigid on. Trustide
all ei mõtle meie siin mitte n. n. financial trust'isid (rahatrus-
tisid), ehk küll ka neilgi selles mõttes oma tähtsus võib olla.
Need financial trusts on Inglismaal ja Põhja-Amerikas raha-
asutusteks, mis ärisõprade pea-omasid hoiawad ja neid mitmesu-
gustesse väärtpaberitesse mahutawad. Selle asemel on siin küsi-
muse all industrial trusts (tööstustrustid). Tööstustrusti
ülesandeks on eri-ettewõtete täieline ühtesulatamine. Alguse jellele
liikumisele pani suur Standard Oil Trust, mis John
Rockefelleri juhatusel 1882. a. asutati, peale selle kui juba mitme
aasta jookkul paljude petroleumi-asutuste wahel juure wõistluse
takistamiseks lepinguid oli tehtud. Hiljemine on suur hulksuid
trustisid jündinud. Aastal 1887 asutati sukkrustrust ja whiskey-
trust, aastal 1901 ühendati mitmed liidud suure terastrustiga jne.

Üheks ühtesulamise kujuks oli alguses see, et osanikud oma
hääle-õiguse mõnele üksikule isikule edasi andsiwad (trustees), kes ta-
juks selle eest sertifikaatsid osatähete nimelise väärtuse summas and-
siwad. Need isikud, kes harilikult juba enne suuremateks osanik-
kudeks ühijuses oliwad, said siis täielise juhatus ühijuses oma
kätte ja wõiswad ühijuse koosolekust teataval määdul rippumatad
olla. Sertifikaadid wõiswad ühe käest teise kätte käia; nad tegi-
wad wahet kasu-osa saamise ja hääle-õiguse wahel. Peale selle
kui Amerika kohtud seesuguse teguwiisi seadusewastajeks oliwad
tunnistanud, pidi muid abinõusid tarwitama kui osatähete ostmise
kaudu ühijuse peremehes taheti saada. Kui sel kombel eri-ühi-
juse juhatus üksikute kätte on kogutud, sünnib ühteliitumine
hõlpsaste.

Seesuguse ühteliitumise kaudu võib teatawat kasu saada.
Üksikute tegewuste kahju-hädaoht kaob, walmistust wõidakse piirata,
üleliigseid wabrikuid seisma panna. Trust võib kogu ettevõtet
kindla ja ühtlase kawa järele juhatada, ta võib suure hulga osa-
waid jõudusid tööle panna ja mitmesuguste ülesleiduste tegemiseks
hoogu anda. Ühteliitumise kaudu petroleumitööstuses on näit.
juuri parandusi lambiõli otsekohesest juurdeweest õlihallikatest

suurtesse linnadesse korda saadetud. Edasi võidakse ühiskonnale kasulikuks pidada, et sel teel selle korralageduse vastu võib võidelda, mis sagedaste äri-ilmas walitseb. Aga selles on nähtawaste kaheterane mõõk. Raubaturult tõugatakse waba wõistlus kõige oma heade ja halbade külgedega kõrwale, ja ajemele tuleb monopol kõigi oma heade ja halbade omadustega.

Amerikas on awalik arwamine sagedaste õige terawalt nende ühijuste vastu wälja astunud. Inglise-Amerika päranduse-õiguse järel on elukutse-wabadust kitsendawate lepingute tegemine keelatud. Kui raudtee-ühijused mõnele äri-õbrale weoraha alandawad, on see samm, millest lohtud finni wõiwad hakata. Iseäranis oli Standard Oil Trust jeesugust hinna-alandust äri kasuks tarwitanud. Aastal 1907 mõisteti ühijus jellesarnase seaduserikkumise eest 29 milj. dollarit trahwi maksma; kuigi see otsus finnitamata jääks, tõendab ta siiski wõitluse-ägedust. See määratu kasu, mida petroleumitrust paljudel aastatel on saanud, on jeltskonna wiha tema vastu kaswatanud. Aga ka muud ühijused on seda wiha tunda saanud. Mii käis käsi suure liha trustiga, mille tegewus liha tagawaral-hoidmises seisab. Seda trusti jüüdistati muu seas selles, et ta maameestele naeruwäärt wäikseid hindasid maksis; kuid iseäranis juurt ehmatust sünnitawad kuulujutud, et siisepakkimise-ajutusel juured terwishoiu-wastalised puudused walitsetiwad, jutud, mis ametlik uurimine õiged leidis olewat (1906). Kohe peale selle anti seadus, millega hoolas terwishoiu-ülewaatus siise jeati. Wiha trustide vastu kaswatab ka liig suur kapitaliserimine. Selle kaudu, et palju äri-ettewõtteid üheks ühijuseks ühendatakse, wõiwad üksikud wabrikud üleliigse pea-oma endi kätte saada. Endistele osanikkudele antakse sagedaste osatähthesid seejугused määrad, mis mitu korda suuremad on kui nende tõeline wäärtus, ja et sellele ülemäära suurele pea-omale wähegi para-jaid protsenta muretse-da, satutakse hõlpsaste kiujatusesse hindasid suureste tõsta. Seejугuse kapitaliserimise kaudu tõusis mõnegi whiskytrustiga ühinenud wabriku wäärtus 6-kordseks.

Paljudes Põhja-Amerika riikides on ju mõnda aastat seadused maksmas, mis selles mõttes trustide vastu on sihitud, et nendega lepingutegemised hindade asjus ära keelatakse. Need seadused ei ole siiski wõinud trustide sündimist takistada, niisama nagu ülemalnimetatud lohtud trustide korraldamiski, sest alati jääb lahtijeks see abinõu, et juure keskühijuse taasumise kaudu

paljude wabrikute osatähed kokku kogutakse ja esimese wõistluse ajal muud wabrikud alla heitma sunnitakse wõi ära häwitatakse, funi wiimaks ülewõim kindlaste käes; edaspidi wõidakse siis hindasid sedawõrt tõsta, et rikkalik kasu kindlaks saab.

Wiimasel ajal on trustide wastu wõitlemine president Roosevelti juhatusel endisest tugevamaks läinud. Kuid waewalt juudab ka sellega ühes sündinud kihutusetöö trustisid häwitada. Nad on kogu majanduslise arenemise tagajärjeks ja neid ei wõi sumbutada, niijama wähe nagu endiseid protsendikeeldusid täide wõidi saata, siis kui aeg laenu-usalduse tegewuse jaoks küpsjeks oli saanud. Trustidel on jeda suurem elujõud, kuna nad ka paljudes teistes maades ala on wõitnud. Nii on näit. Daanimaaal palju ühisusi, m. j. paberitööstuse alal ning õllewabrikantide keskel, kõnelemata Kopenhageni ülematest koolidest wõi paljudest kartellidest, nagu tulekinnituse-seltside tarifi-ühisus; weel tawalisemad on arwatawaste need jalajased lepingud, millede kaudu walmistajad kasude saamist kindlustawad (näit. ehituse-alal). On ka seesugusid näitusi olemas, et teiste käest hääle-õigust ja dividendi-õigust ära katsutakse wõtta, et jelle kaudu jeda kindlamine ülewõimu osatühisuses oma kätte saada.

Isesuguseks ühteliitumise-wiisiks oli n. n. Trade Combination, mis Inglise wabrikandi G. J. Smithi ettepaneku järele järjestati. See põhjenes selle peal, et iga tööstuseharu tööandjad ja töölised kumbki eraldi oma ette ühendusesse astusiwad ja et need kaks korraldust siis hindade, töö-olude ja kasuosade kohta wastastikuseid lepinguid tegiwad. Iga töö-andja tähendas kindlustusejumma ära, mille ta kohe wälja pidi maksuma, kui ta ühisusest wälja astus, nii et ta seega nii-wõeldata ise teistele wabrikantidele sõjariistad enese wastu wõitlemijeks kätte andis. Need korraldused näisiwad paljudel aladel järjestust korda saanud olewat, kuid neid ei soowitud, sest et tarwitajate kasud nende edustatud polnud, ja see liikumine näib nüüd kadumisel olewat. Siiski on need lepingud iseenesest lähedalt sugulased neile palgalepingutele, mida alati töö-andjate ja töötegijate ühisuste wahel tehtakse; nendest edaspidi lähemalt.

Sellega üheskoos wõib nimetada neid ettewõtteid, mis töölijed ü h i s t e g e w u s e kaudu elule on kutsunud, iseendi töö-andjateks saades. Inglise tugew ja arusaaja töowägi on selle liikumise eesotsjas sammunud ja töö-alasid kätte juhatanud, milledele tea

tawaid tagajärgesid kätte wõib saada, kuigi tee paljude luhtaläinud ettewõtete kaudu on käinud. Esimene neist, kes sel teel midagi kätte tahtsiwad saada, oli kuuluis kommunistlane Oweni, aga tema ettewõtted langesiwad õige pea luhtaläinult kokku. Kui Rochdale wabrikulinna töömehed aastal 1844 ühendusesse astusiwad, ei olnud wanematest ühijustest enam ühtegi järel. Siis asutasiwad mõned kehwad kudujad tarwitajate-ühijuse, mis laenu anda ega tarwitada ei tohtinud. Mõne-aastase hoolsa töö järele jõudis ühijus wiimaks oma tuhandete liikmete ja suure läbimüügiga tähelepandawale seisukorrale, ja peale selle on Inglismaal palju samal alusel seiswaid suuremaid ja vähemaid ühijusi asutatud.

Need head tagajärjed põhjenuwad osalt Inglismaa tööstusenurkade tööliste suure energia, osalt selle korralduse praktilikkuse peal, mis tarwitajate-ühijuste tegewust ja kasujaotust ära määravad. See, et ühijus ülepea laenu ei anna, on mõlemapoolselt kasuks; ühijus tuleb toime palju wäiksema äri-peaomaga kui muidu wõimalik oleks. Peale selle jagatakse kasud ostetud kauba määra järel, mis liikmete himu ühijuse poest kauba ostmiseks suureste tõstab. Liikmed wõiwad oma aastase kasu ühijuse hoole alla jätta, nii et see seega ühel hoobil alal on hoitud ja tublit kasu kannab.

Inglise suured tarwitajate-ühijused wõiwad tavalisest ostetud kaupade määra wäärtusest 10 prots. kasu-osana ära jagada, selle peale waatamata, et nende ärikulud sugugi nii wäikesed pole. Ühijused palkawad sagedaste osawaid ärimehi, kelledele suuri palgaid makstakse. Aga nad hoiawad kokku selle kaudu, et sama ruumi mitmejuguuste kaupade jaoks tarwitawad, nii et töömehes sagedaste samast paigast kõike wõib osta, mida ta tarvitab. Selle kaudu tuldaske toime vähema teenijate-arwuga, walgustuselukudega jne. Peale selle ei ole ühijusel waja rekلامي teha, kuna tal oma määratud ostjate-ringfond on, ja selle kaudu wõidakse kuulutamise jne. peale minematest kuludest pääseda. Hinnad ei ole neis ühijustes mitte iseäranis madalad.

Ühteliitumine sel alal on kõige kõrgema tipuni jõudnud selle kaudu, et tarwitajate-ühijused nõndanim. Wholesale Societies'teks ühte on liitunud — suurteks keffkauplusteks, mil oma laewad merel ja palju haru osakondi. Reskühijuste ülesandeks on ühijustele wõimalikult odawate hindadega kaupasid muretseada.

Weidi teistjuguustel põhjusmõtetel kui tööliste tarwitajate-

ühisused on ametnikkude suured tarvitajate-ühisused (nagu Civil Service Supply Association) korraldatud; wiimased müüwad kaupasid nii odawalt kui wähegi wõimalik ja jagawad kasusid osanikkude osa-peaoma suuruse järele. Seesugune põhjusemõte wiib hõlpsamine kaupmeestega wõistlemisele, kui tööliste tarvitajate-ühisustega selle poolest lugu on.

Tarvitajate-ühisused on muilgi mail maad wõtnud, mitte ainult neil, kus elanikud ingliskeelsed, waid ka Europa mannermaal. Daanimaal on jellelaadiline ühistegewus iseäranis maal, maa-elanikkude poolt asutatud wäiksemate ühisuste näol laiali lagunenud, kuna neid linnades jellewastu ainult eraforralistel juhtumistel leidub. See on asjale taktistuseks selles mõttes, et tarvitajate-ühisused Inglismaa kogemuse järele kõige paremine suurtes töö-keskkohdades õnnestawad. Ühisuste seisukoht wägijookidega kauplemise wastu on neile sagedaste komistamisefiwiks olnud, sest neid on selles süüdistatud, et nad salafõrtisideks on muutunud. Aastal 1905 oli Daanimaal üleüldse 995 ühisust 165.000 liikmega, neist linnades ainult 22 ühisust 6.000 liikmega; 622 ühisust oliwad wiinamüügi-õigustega. Nagu Inglismaalgi, on Daanimaal keskühisus, millega suur osa ühisusi ühendatud on ja mille aastane läbikäik õige suur on. Nende ühisuste tegewus on seega teatawaid tagajärgesid kätte saanud.

Wähem soowitatud tarvitajate-ühisused on n. n. hinnaalanduse-ühisused (nagu näit. Ametnikkude Tarvitajate-ühisus Kopenhagenis). Ühisus teeb lepinguid mitmesuguste kaupmeestega hinnaalanduse pärast oma liikmetele wiimaste poolt ostetud kaupade pealt, tasuks selle eest, et ühisus kaupmeestele ostjaringkonna muretsseb ja sularahas maksmise põhjusemõtet läbi wiib.

Inglismaa tarvitajate-ühisused on töölistele kasu saanud muu seas selle wahekorra kaudu, milles nad muude ühisustega seisawad. See käib näit. ehituse-ühisuste kohta, millel püüdeks on liikmeid majade ostmises toetada (ehituselaenude kaudu) wõi liikmetele ise majasid ehitada ja üürida. Seesugune on esimene wiis, mida iseäranis Inglismaal on tarwitatud; liikmed wõiwad oma laenusid wahemaal tarvitajate-ühisuste kasu-omadega wahendada ja sel kombel ilma suurema waewata wõla koormat kergendada. Veel suurem tähtsus on sel, et tarvitajate-ühisused ise sagedaste oma äri-peaomasid jalanõude, tapamajade, pagari-äride, tubakawabrikute asutamiseks tarwitawad

wõi jellelaadiliste ühijustega (walmistajate-ühijustega) ühistegewusesse astuvad.

Walmistajate-ühijused on muidu ühistegewuse nõrgaks küljeks olnud ja weelgi ei näi nad katsetegemise-ajajärgust üle saanud olevat. On sagedaste palju raskem osawat wabrikujuhatajat leida kui isikuid, kes tarwitajate-ühijuste kauplust wõivad juhtida. Siia liigaks tulewad muud raskused. Kui walmistajate-ühijus paari aasta jooksul kuiwale pole jäänud, näitwad liikmed esialgselt plaanist lahkuwat; nad teewad oma töölijed tawalisteks palgatöölisteks ja pistawad ise osanikkudena kasud oma tasku. Nii läks lugu ühe kuulsa ettevõttega, Rochdales aastal 1854 asutatud ketramisewabrikuga, mille töölijed osanikud pidiwad olema ja kasust osa saama. Ja aastal 1864 läksiwad tööliste lja osanikkude püüdmiised lahku ning korraldus muudeti kõwa wõituse järele teiseks.

Üleüldiselt ei ole Inglise ühistegewuslijed ühijused alati oma teenijate tarwidusi silmas pidanud. Wiimasel ajal näib siiski aatelijem wool wõidule pääsewat, mis mitmet wiisi nähtawale on tulnud (näit. tantieme-korralduse tarwituselewõtmises ja puhkepaikade asutamises liikmetele).

Walmistajate-ühijused õnnestawad kõige paremine neil aladel, kus töömeestelt kõige rohkem osawust ja arusaamist nõutakse (nagu klaweriwabrikutes, trüki- ja kiwitrüki-töö alal). Jahuwesfid õnnestawad ka enam-wähem Inglisemaal, kuna tarwitajate-ühijused neid toetawad; ka ühistegewuslijele alusele rajatud räisepa- ja kingsepa-töökodadel on sagedaste head tagajärjed olnud. Sellewastu on kergeste arusaadawatel põhjustel põllupidamise-ühijusi raskem toime panna. Selles mõttes tehtud katsed on üleüldiselt halvaste õnnestanud (nende hulgas ka kommunistlijed ühiskonnad Amerikas). Kõige paremad wõimalused on seesugusel põllutöö-ühijusel, mille otsekoheseks ülesandeks on läheduses olewa juurlinna jaoks juurewilja ja piima muretsema.

See ühistegewuse kuju, mis wäikepõllupidajatele kõige paremine näib kõlbawat, on ühiskonna-talitus, misjugufid wiimasel ajal suurel hulgal on asutatud. Need ühijused, millede liikmed osamaksude järele tuludest ja kuludest osa wõtawad ning walmistuse jaoks tarwitatawate laenude eest wastastikku wastutawad, on iseäranis Daanimaal kodusteks saanud ja sealt mujale laiali lagunenud, näit. Sirimaaale. Esimene ühis-piimatalitus asutati

aastal 1882 Vääne-Jütimaal ja selle eeskujul hakati nobedaste teisi asutama, nii et aastal 1907 ju 1.087 ühis-piimatalitust 158.000 liifmega Daanimaal töötasivad. Kuna 1903. aastal Daanimaal 178.000 lehma arwati olevat, siis wõib sellest näha, et suurem osa Daani põllupidajatest sellest liikumisest osa wõtab. Üigemale $\frac{4}{5}$ kõigist maa lehmadest on ühis-piimatalituste päralt. Wõi on üleüldiselt hea; Daanimaa wõi cest on Inglismaal kõrgemaid hindasid saadud kui ühegi teise maa wõi eest.

Muudest samajugustest ühistegewuse-asutustest wõib nimetada ühis-tapamajaid, milledest esimene aastal 1887 asutati. Suurem tähtsus wäikepõllupidajatele näib ka munade wäljawaol olevat, mida osalt mõned ühis-tapamajad toimetawad, osalt faks iseseiswat munawäljaweo-ühisust. Munade kontrolli (tembeldamise) kaudu on õnneks läinud kauba headust tõsta. Daanimaa munamüügi-ühisuse osaks langeb tähtis osa kogu Daanimaa muna-wäljaweost. Peale selle leiduwad Daanimaal veel mõned loomatoidu-ühisused. Suur osa neist ühisustest on ühte liitunud, ja kogu põllupidajate ühistegewuslise liikumise ühiseks edustajaks on ühistegewuse wolikogu (Andelsjudvalget). Nende nimetatud kujude kõrwal ilmeneb põllupidajate seas ühinemisetung ka muul wiisil (näit. pulli-ühisustes).

Saksjamaal on ühistegewusline liikumine weidi teistsuguse iseloomu omandanud. Seal wõtawad sellest liikumisest osa peaaesjalikult wäike-käsitöölised. Elulekutsujaks on Schulze, wäiksest Delijchi kogukonnast, kus ta a. 1849—50 mitu ühisust asutas, nagu kingseppade toorete ainete ühisuse ja mõned wäiksemad laenukassad (Borschußvereine). Kustusid laenu-usalduse saamises läks õnneks selle kaudu ära wõita, et liikmed wastastikku wastutawateks tehti, niisama nagu Daani kreditühisustes. Iseäranis sellelaadilised ühisused on ala wõitnud, toorete ainete ühisused sellewastu wähemal määral. Peaaesjalikult maarahwale määratud on Raiffeiseni laenukassad, milledele aastal 1849 alus pandi. Kuna Schulze kassad juurema tegewusepiiri kaudu tegewusele püüawad, on Raiffeiseni ühisuste tegewus sellewastu kitsama ringkonna jaoks määratud, mille elanikud üksteist tunnewad ja üksteise järele walwata wõiwad; nad annawad üleüldiselt pikema-tähtajalisi laenusid (1—2 ja ijegi 10 aastaks), kuna Schulze kassad põllupidajatele lühema aja peale laenawad (wiljaseemne muretsemiseks jne.).

Ra juhutamises on wahe; Schulze kassad tarwitawad pea-asjalikult palgatud tööjõudu, Raiffeiseni kassad põhjenedawad pea-asjalikult wabatahtlise töö (auametite) peal ja neil on üleüldise heategewuse jumi, mille tõttu kasu kõrwaliseks asjaks peetakse.}]

Tööpalk.

Õpetus inimlikult tööst ühineb lähedalt õpetusega wäärtuse-seadustest ja põhjened osalt samade tingimiste peal. Oletame lihtsuse pärast kõige pealt seesugust tööd, mille laad vähemalt teatava astmeni töömehe wäsimusest ära ripub (nagu näit. korralikult töötawa masina juhamine) ja mille wiljakus, määratud aja-üksuse jooksul kättesaadud tagajärg, fogu päewa jooksul ühesuguseks jääb. On hõlpsaste arusaadam, et töömehe tüdimus tööst ühes töö-ajaga kasvab. Alguses võib talle töö isegi teatawat rahulolemise-tunnet pakkuda, hiljemine aga lähneb wäsimus järk-järgult suuremaks, kuna ta nii suureks saab, et mees mingi hinna eest enam tööd edasi ei taha jatkata. Kui päewa jooksul aeg-ajalt puhkust peetakse, väheneb wäsimusetunne iga kord, aga niipea kui töö uueste algab, hakkab ka wäsimus uueste waewama. Wäsimuse kasvamine võib asjaolude järele mitmesugune olla, laupäewal suurem kui esmaspäewal jne., kuid kõigest sellest võib mõbda saada, kui keskmise wäärtuse määrame, näit. järele uurides, kui suurt waewa sünnitaks keskmise töö-aja pikendamise määratud aja-üksusega wõi kui palju wäiksemaks jääks see waew, kui töö-aega 6—7 wõi 8 tunni peale lühendataks jne., seejuures alataja silmas pidades, et puhkeajad nii sisse seataks, et nad võimalikult kasulikumalt mõjuksiwad.

Üleüldiselt ei ole tagajärg füüski töö-ajaga wõrrendline; mida pikem tööpäew on, seda vähem jaksab töömees harilikult wiimasel tunnil ära teha. Teineford võib töowiljakus alguses weidi kasvada, sest töömees peab enne hoosse jaama, kuid wähe-haawal muutub asi, ja mida rohkem päew kulub, seda wäiksemaks jääb wähe-haawal ka töowiljakus. Ra määratud aja-üksuse töö-tagajärje subjektiivne wäärtus — wõi, kui teiste jaoks tööd tehtakse, tööpalk — väheneb seda mõbda, kui tööpäewa pikendatakse, ja wiimaks tuleb filmapilt, mil wäärtus waewalt waewa ära tasub; kui tööd ifka edasi jatkatakse, võib öelda, et töö ennast enam tasa

ei tee. Loomulikult võib siin ainult keskmisest väärtusest juttu olla, sest töomes ei või üleüldiselt oma tahtmise järele tööpäeva lühendada või pikendada, vaid ta peab oma seltsimeestega sammu pidama.

Tööpäeva pikkus määratakse neil nimetatud tingimistel siis sel viisil, et viimase aja-üksuse waev töö-tagajärje (või tööpalka) piiriväärtusega ühesuurune on. Siin võidakse küsida: mis mõjub töö-aja peale, kui palk muutub? Oletame, et töomes 3 rubla päevas teenib, kui ta 10 tundi tugewaste töötab, ja et palk mingisugusel põhjusel 4 rubla peale tõuseb. Töomes võis siis enne 3 rubla sama töö eest teenida, mille eest ta nüüd 4 rubla saab, kuid juurdetulnud neljandal rublal ei ole tema silmis arusaadavalt sama subjektiivset väärtust, kui kolmel esimesel. Kümnennda tunni waev on niisama suur kui nende 30 kop. subjektiivne väärtus, mis ta selle aja sees teenis (enne seda 2 r. 70 k. teenides). Nüüd saab ta siis 40 kopikat, kuna ta enne seda 3 r. 60 kop. teenib, ja neil 40 kopikal on siis võrreldiselt väiksem subjektiivne väärtus. Nüüd võib asi kahte viisi minna. Emb-kumb, kas on 30 kopikal lisana 2 r. 70 kopikale suurem subjektiivne väärtus kui 40 kopikal 3 r. 60 kopika lisana, või on see sellest väärtusest väiksem. Esimesel juhtumisel soovib töomes tööpäeva lühendada, järgmisel juhtumisel pikendada. Mingisugust üleüldist lõpuotsust ei või eestkätt teha. Võib juhtuda, et töomes ülepea ei või puudust kannatamata ilma oma palga-otsta toime tulla, ja kui palk väheneb, on ta sunnitud pikemat aega töötama. Näib ka üsna loomulik olewat, et siis, kui palgatingimised paremad, palga vähenemine tööpäeva pikendamist sunnitab, millest seesuguse wastukäiva lõpuotsuse võib teha, et tõusev palk tööpäeva lühendab. See käibki praeguse aja sündmustega kokku. Tööliste oluforra parandamise kannul viimase põlwe ajal on töö-aja lühendamine käinud. Töomes on siis liigaks saanud palga kaudu omale sedavõrt toreduse-aineid võinud muretseda, et kaswanud wiljakuse kaudu kätte saadud waba aeg talle enam ei tähenda kui see kasu, mida pikemat aega tööd tehes võib saada. Asjaolu on siiski sagedaste niisugune, et küsimuse all olew isik mitte waba pole; kuulus arst või kaupmees, kel suur ärimehe-anne, on sagedaste wastu tahtmist sunnitud päewa otsta tööd tegema, nii et tööpalk seda mööda kaswab, nagu töö-aegki, kuigi, kui nad wabad oleksiwad, kaswawa töö läbi sündinud tüdimus wastuotsta mõjaks.

Sellest selgub, et siin samajuguste seadustega tege-
mist on, kui ostmist ja müümist käsitlevas õpetu-
ses. Valmistaja jätab tegemise seisma, kui juurdelistatud töö-aja
vaeva subjektiivne väärtus vastuava valmistuse juurdefasvust juu-
rem on. Siin seisab siis küsimus viimases vaevas, viimases
ohvris, just niisama nagu ostmisel ja müümisel viimane juurde-
listamine väärtuse määrab. See maks, mis parajaste viimase
tunni vaeva ära tajub, on see, mille eest mees valmis on tööd
tegema, kui tal vabadus on valida. Kui tööpalk päevas iga tunni
eest ühesuurune määratakse, on nimetatud palk siis tööpalka alu-
mijeks piiriks. Kui töömees viimasel tunnil 30 kopika eest val-
mis on tööd tegema, nõuab ta kõigi 10 tunni eest 3 rubla. Palk
ei või kõrgemale tõusta kui selle tunni jooksul valmis-
tatud väärtus, sest muidu kannataks töö-andja kahju tööpäeva
nii pikana pidades. Selle ülemise ja alumise piiri seespool püsib
tööpalk ühesuurusena.

Kui töö-andja ja töömees vastamisi seisavad, sünnib just
niisamajugune võitlus, kui kahe isiku vastastikusel kaubategemis-
ses. Töömehel on aeg, mida ta elutarwituste eest tasuks pakub;
töö-andja pakub elutarwitusi ja saab tasuks töömehel aja omale
tarvitada. Sel töö-ajal on valmistajale määratud subjektiivne
väärtus, mis rippub on kogu tema seisukorrast ja isiklikudest
vahetordadest ning sellest, mis tema jooksul võidakse valmistada.
Ka töömehel on ajal subjektiivne väärtus. Kõige enam
väärtust oleks tema meelest jellel, kui öö ja päeva jooksul kogu
24 tundi oma enese peremees võiks olla, kuid selle juures ilma
suurema vaevata mõned tunnid ära anda, kuna aga näljahäda
teda sundida võib suurema aja neist 24 tunnist ära andma. Siin
esineb siis, nagu ostmisel ja müümiselgi, küsimus maksimumiväär-
tusest (ülemääraväärtusest) niisama nagu seal, on ka siin oma
tajakaalu-punkt.

Töö-aega kaubaga võrreldes on selge, et siiski mitmel põh-
jusel seejuures iseäralisele seisukohale tuleb asuda. Töö-aeg on
kaup, mida alal ei või hoida, ta on tingimata elavate inimese-
tega seotud, kes hukka saavad, kui neil millestki elada pole.
Teiselt poolt on inimeseõbralikkusel, kommetel ja hiljematel aegadel
ka tööliste ühteliitumisel suur mõju. Kuni õige laialist ja üksik-
asjalist uurimismaterjali käepärast pole, on siin siis veel raskem
kindlaid seadusi määrata kui ostmise- ja müümiseküsimuses. Veel

šagedamine kui ostmise- ja müümisefüsimuses peab siin seega rahule jääma, et kalduwusi mingisuguses sühis ära wõib näidata, kuna kindlad liikumised ise selgemalt ära tähendamata peawad jääma.

Oleks iseäranis huvitaw, kui selgusele wõiks saada töö-aja ja tööpalka liikumisesihi kohta, mis paljude mitmesuguste asjaolude mõju all, nagu näit. tööliste standard of life (elamisetaju), töowiljakuse wõi tööwaewa muudatuste mõjud. Aga selles mõttes tuleb paljude raskustega wõidelda, kuna tarwilik uurimismaterjal puudub. Kui näit. tööliste elutarwituste nõudmine kasvab, wõib seda ühendada niihästi tööpalka tõusmisega kui ka langemisega ja kummalgi juhtumisel wõib mõelda, et töö-aeg kas lüheneb wõi pikeneb. Selle majandusteaduslike peatüsimuse lõpuliikule ära-otjustamisele wiib lähemale, kui neist funktsionidest (tegevustest), mis siin küsimuse alla tulewad, oletusi tehtakse ja neid oletusi arwustifiteadetega toetatakse.

Esiulgul oleme siis sunnitud enam-wähem üleüldiste uurimistega tööpalka asjus leppima, osalt olewaid alafid uurima ja fergemaid küsimusi ära otjustama. Igal juhtumisel tuleb wahet teha nimelise ja tõelise tööpalka wahel. Esimene on rahapalk, järgmine — raha ostuwõimuga mõõdetud palk. Selles uurimises ei saa loomulikult omawolilikustest mööda, kui tõelist tööpalka suuruse poolest kindlaks määratud mõisteks tahetakse teha, aga tegelikus elus wõidakse tawaliseste enam-wähem kindlaid tagajärgefid kätte saada, näit. tööpalka tähtsamate toiduainete hindadega wõrreldes. Muidu on aga ka selgi põhjusel raske tööpalkafid eri-aegadel ja eripalkades wõrrelda, sest töö-aja pikkus on mitmesugune, osalt päewatöö-pikkuse, osalt ajutise tööta oleku tõttu; mõlemad asjaolud tulewad loomulikult tähelepanemise alla wõtta, kui kindlat wõrdlust tahetakse saada; tuleb siis, teiste sõnadega, selgusele jõuda osalt selle kohta, misšugust aastast sissetulekut töömees omale wõib nõutada ja misšuguit waewa selle sissetuleku muretsemine temalt nõuab.

Wanematest tööpalka-õpetustest tuleb kõige pealt nimetada Ricardo õpetust loomulikust tööpalgast. Loomuliku tööpalka all mõtles Ricardo seesugust palka, mis töölistele wõimalikuks tegi elada ja sugu edasi jatkata, ilma et nende arw seejuures oleks wähenenud wõi suurenenud. Loomulit tööpalk oli seega kestmise palgataju awaldajaks. Kui nüüd selle järel sõna-sõnalt käies oletada, et Malthuse rahwaarwu-õpetus õige on, siis jaame

jelle kurwa palgaseaduse, mida sotsialistlane Lasjalle tihutuseabinõuks tarwitas: raudse palgaseaduse. Selle õpetuse järele saab töömeeß ainult näljapalga; iga oludeparanemise tagajärjeks on tööliste arwu kaswamine, mille kaudu palk jällegi endisele tasale langeb. Ricardo tähendab siiski otsekoheßelt, et loomulik palk mitte muutumata pole, waid aja jookßul muutub ja erimaades mitmesugune on, alati tööliste keskmißtest elunõuetest (standard of life) rippudes, ja ta on paljude teiste majandusteadlastega selles mõttes ühes nõus, et kõrge tööpalk kõigile kasulik on.

Malthuse õpetuse põhjal tekkis siiski jeesugune käsitus, et tööpalk n. n. palga-tagawarast (wrðl. eesp.) ära rippus, summaß, mis tööpalkade jaoks oli määratud ja mille suuruse peale töölißed ise mingisugust mõju ei wõinud awaldada. Kui oletada, et kõik töömehed ühesugust palka saawad, siis oleks tööpalk tööliste arwule wastupidi wõrrendline ja töölißed ei wõiks siis ühinedes ise mingisugust palgalijandust kätte saada. Minuke abinõu, millega töölißed oma seisukorda wõiwad parandada, oleks nende arwu piiramine. Teised kirjanikud parandasiwad tumedat palga-tagawara mõistet jeeaga, et nad selle asemel niijama tumedalt sõna pea-oma tarwitasiwad. See oli siis pea-oma, mis tööd tarwitas; mida suurem pea-oma on, seda suuremad on tööliste wõimalused; teiste sõnadega — hoolimata tööliste lootuseta seisukorrast walitßes ühiskonnas ometi kofkukõla; eri-ühiskonnakihtide kasjud käisiwad tõelikus elus kofku, kuigi wälispidiselt wõitlus walitßes; oli ainult tarwis inimestele asja tõfine seisukord selgeks teha ja ühiskondlißed wastolud oleksiwadki kadunud olnud.

Sel palga-tagawara õpetusel oli paari põlwe jookßul juur tähtsus, iseäranis Inglise majandusteaduses, kuid nüüd on ta juba ammu kõrwale heidetud. Selle puudused ongi hõlpsaste filmapaistwad. Kõige pealt ei ole tööpalk eri-aladel ja erimaades ühesugune, waid juureste kõikum, mis juba iseenesest juuri teoriast kõrwalekaldumisi tähendab. Nii on tööpalk Inglise maal, hoolimata lühemaß: töö-ajast, kõrgem kui muil Europa mail; wõrdlemisi weel palju kõrgem on palgataßa Põhja-Amerikas, kuigi filmas peetakse, et ta hinnad seal kõrgemad on. Äärmisena teisel pool on jeesugune maa, nagu Italia, niihästi põllupidamisõ kui ka juuri-tööstuse poolest, mispärast arusaadaw on, et Italia töömehel juweks ühisriikidesse tööle maksab sõita. Aga peale selle ei ole palga-tagawara mingisugune kindel, muutumata määr; pea-oma

annab niihästi tööpalka kui ka protsendi ja ettevõtja-kasu ja nende kasvamine või vähenemine võib sellepärast suureste tööpalka peale mõjuda. Kui nüüd niisamajugust palga-tagawara tarwitataks, ei peetaks seda püsivaks, sellega aga saakski palga-tagawara tühjaks otstarbeta mõisteks. Digem on kogu elanikkude toimetulemise-tagawarajätkonele, millest elanikud kõig elutarwitused saavad ja mille suurus neile sellepärast iseäranis tähtis on. Eespool esitatut võib sel kombel lühedalt kokku võtta, et tööliste peaeoma kasvamine sel määral kasulik on, kui ta töö nõudmise kasvamisest tähendab; aga kuidas see nõudmine ühiskondlikult ilmeneb, selle kohta on raske midagi öelda, ning ka ei võida tööpalka kasvamisest matemaatiliselt ära määrata, peaeoma või selle osa, n. n. palga-tagawara suurus mõttes.

Üleüldiselt tähendab meie päevil rikkalik tööstuse arenemine ja sellega kaasas käiv suur peaeoma keskendamise tööliste seisukorra paranemist võrdlemisi endiste aegadega. Nii on näit. tõeks tehtud, et aastal 1837—87 Inglise puuvilla-ketramisewabrikutes nimeline tööpalk ligemale kaheksandiks tõusis, kuna sel ajal elutarwituste hinnad üleüldiselt alanesisivad, nii et tõeline tööpalk enam kui kaheksandiks kasvas. See sündis ühiku tööliste töövõime suure kasvamisega ühel ajal; nimetatud ajajärgu lõpul võis tööline üleüldiselt 4 korda niipalju valmistada, kui aastal 1837; ühel hooil kasvatis ka kudumise-wabrikute tootmist suuresti. Need edusammud tulivad siis odavamate hindade näol kogu töölistele kasuks. Loomulikult ei või igal alal samajugust häid tagajärgesid loota.

Igal pool võib tähele panna seda nähtust, et naised palju väiksemat palka saavad kui mehed. Selle seletuseks ei jätke üksnes päritud kombed ja väiksem kehalik jõud, vaid siin on ka seda tarvis tähele panna, et naistel üleüldiselt väiksemad tarvidused on, ning ka alatist tööjõudude rohkust (näit. õmblejad); jagedaste tuleb sellele lisaks veel puudulik ametiharidus ja vilets forraldus.

Põllutööliste palgaolude paranemine on ehk teatavas ühenduses põllutoodetega palgamaksimiste vähenemisega, mis enamalt nii üleüldised olivad ja rohkem harjunud kumbe kui määratud lepingute peal põhjenesivad. Nii on võitvaimistuse ülemine osa ja ühispiimatalituste kätte piima saamise maa-töömehetele raskeks teinud. Siiski on veel praegugi mõnesuguseid naturalmaksu-

wiisid olemas, nagu näit. husmandi põllumaa kündmine. Ka palgaliste kohta hakkab raha-majapidamine ikka enam maksma (näit., mis riietesse puutub).

Loodusetoodetega palgamaksimisel, mis waremal ajal kogu põllupidamise seisukorraga nii hästi kokku kõlas, on ka tööstuses oma tähtsus olnud, isegi peale selle, kui raha-majapidamine juba ammu võidule oli pääsnud. Selle kaudu sündis juuri pettusi, mis seaduse wahel=astumise tingimata tarwilikuks tegiwad. Sellega on n. n. truck-korraldust mõeldud. See tähendab seda, et tömehele palk toiduainetena wõi muude elutarwitustena wälja makstakse, wahel aga ka asjadena, mida tööline sugugi ei tarwita, nagu näit. palgamaksja wabriku oma toodetega. See sugust maksimisewiisi on wahel inimese=armastuse põhjusel tarwitatud, näit. heade korterite muretsemiseks töölistele, kui wabrikandid majasid ehitawad, mida tööliised üüriwad, wõi tööliisi toiduainete= ja muude kaupmeeste wõlarippuwusest pääsmiseks; mõnikord on see olude sunnil sündinud, nagu näit. raudteede ehitamisel mõnes asumata maanurgas, kus rohkearwulisel tööwäel raske on tarbe-aineid muretseada. Mõnikord on töö-andja ka sel teel selle teguwiiisi juurde jõudnud, et ta tööliisele palka kaupades ette on tahtnud maksta; truck-korraldust on ka sel teel toime pandud, et wabriku omanik ise poe on awanud, kust töomes elutarwitust wõib saada, wõi jälle on wabriku omanik poe mõne kaupmehe kätte andnud, kes temast rippuw on. Wahel jälle makstakse tömehele palka markidega, mida määratud kauplejad maksuks wastu wõtawad. Iseäranis kahjulikuks muutub see sugune korraldus, kui kõrts asjade sekka segatakse, seega, et tömehele wägijooksid wõlgu antakse ja maks nende eest palgamaksimise-päewal maha wõetakse.

Seda korraldust ei ole mitte üksi wabrikutööstuses tarwitatud, waid ka, ja ehk weel kõige rohkem, kodutööstuses, kui töomes tooreid aineid palgaks saab, millede hind töö-andja kasude kohaselt on määratud. Oma ülewõimulise seisukorra tõttu wõib töö-andja tööliisele hõlpsaste halba kaupa kalli hinna eest kaela ajada.

See korraldus, mis Belgias, Inglismaal ja mõnes kohas Saksamaal suureste tarwitusel on olnud, wõib tööliise majanduslise järje lihtsalt wõimataks teha, teda kaupasid ette wõtma meelitada ja teda sundida oma tarwitamist teist suguseks muutma, kui tema tarwidused seda nõuawad. Sellepärast ongi seaduse-

andlilisel teel jeda tafistada katsjutud, Inglismaal aastatel 1831 ja 1887 ja Belgias aastal 1887 antud jeaduste kaudu. Sellega ühes wõib nimetada, et Kopenhageni politseikorraldus palga maksmise awalikkudes joogikohtades ära keelab.

Üleüldijelt on tawaline, et palka seal nädalawiiji makstakse, kus töötingimised wähegi püsiwad on. Amerikas on siiski ju paljudes kohtades hakatud kuuwiihi maksuma, millest arwata wõib, et tööliste majandusline seisukord seal kõrgemale järjele on tõusnud. Waremalt oli wiisiks palka laupäewa õhtul wälja maksta, mille kaudu kõrtfiel=elamise kiujatusesse jatuti. Hiljemalt on Daanimaal laialijelt tarwitusele wõetud waremalt, näit. laupäewal enne õhtut wõi reede õhtul palkasid wälja maksta, et töölijel kergem oleks omale tarwilikka tarbe-aineid osta.

Palk määratakse kas töö-aja järel (päewapalk) wõi tehtud töö järel (urakapalk). Nagu eespool juba esitatud, annab mõnel alal suureste laialilagunenud urakakorraldus töömehete suurema päewapalga. See on hõlpsaste arusaadaw selle kaudu, et töömeees kiirest töötegemisest otsekohest kasu saab, aga teiselt poolt wõib see korraldus üle jõu töötamisele ja halwaste töö ärategemisele wiia, mille pärast jeda jagedaste on kahjulikuts peetudki. Sotsialistlaste poolt wäidatakse, et see korraldus liigwalmistamisele wiib ja tööturul korratuse sünnitab, selle kaudu, et töölij siis ilma tööta jääb, kui teised liig palju tööd teewad. Loomulikult ei kõlba see korraldus ka kõigile töö-aladele. Wastuwäidetel on wõrdlemisi wähem tähtsust, kui palk, nagu see meie päewil ikka jagedamine sünnib, suurte ameti-ühjuseste waheliste läbirääkimiste kaudu kokkuseatud tariifi järele määratakse, misjugal korral see kartus, et kõrge urakateenistus wägivaldsjeks palga wähenamisjeks põhjust annab, suurelt osalt ära kaob. Wahel tarwitatakse rühma-urakat, mil üksik töömeees töö uraka peale wõtab ja selle teiste töömeeeste wahel ära jagab; tööpalka jagawad siis töölijed oma kaskel peale töö lõpetamist ära. Tarwiline järelewaatus saadakse siin selle kaudu kätte, et töömehed teineteist tunnawad ja töö rutulijest ärategemisest kõigile kasu on. Põhja-Amerikas tarwitatakse jagedaste palkamiskorraldust, mille juures nii talitatakse, et aeg ära määratakse, mille jooksul harilikudes oludes tööd ära wõib teha. Kui see sündinud, saab töömeees esikätt kokkulepitud palga. Kui aga töö lühema aja sees ära tehtakse, saab töömeees teatawa oja sellest summast ning peale selle ühe oja sellest, mis ta siis

oleks jaanud, kui töö määratud aja peale oleks võtnud. Kui maks näit. 3 dollarit on, selle tingimisega, et töö 10 tundi kestab, saab töömees, kui ta töö 8 tunniga valmis teeb, 2 doll. 40 centi ning lisaks näit. $\frac{1}{3}$ selle määra ja efsialgse määra vahest. Maks on siis 2 doll. 60 centi.

Sugulane salgaorafale on kuulsaks jaanud sweating-system, mis pea-asjalikult riietetööstuses tarvitusel on, iseäranis Lääne-Europas. „Sweater“ on wahemees, kes teatava töö oma peale võtab ja siis selle äratagemiseks töölisti palkab. Kõige vähem puudusid on sel korraldusel siis, kui „sweater“ ise tubli töötegija on, kel ainult üks abiline; asi lähed aga pahemaks, kui ta ettevõtjaks hakkab, kes ise tööd ei tee ja suure hulga töölisti peab. Seisuford muutub veel pahemaks seesugustes linnades, nagu London, kus riietetööstus tööjõududega üle on ujutatud, jagedaste väljamaalastega, kes viletsa seisuforruga harjunud ja wõõrastes oludes sunnitud on kõige vähema palgaga leppima.

Peale urafakorralduse on paljudes kohtades kasjutud teiste abinõude waral töömeest tööd armastama õpetada, näit. hommikul õigel ajal tööle jõudmise eest auhindasid andes, iseäranis aga ettevõtte kasudest talle oja — tantieme — andes. Wiimast korraldusest loodeti iseäranis 60-datel aastatel ühiskondlise küsimuse lõpulist äraotsustamist, ja sellega ongi palju katsesid tehtud, milledest aga hiljemine jälle tagasi on astunud.

Tantieme-korraldus on teataval määral laiali lagunenud kaubanduses, ja jeda võib seal, niisama nagu tööstuseski, kõige kõrgemate ametite jaoks kasuga tarvitada, kuna tema kaudu äri juhatusesse samajugust hoolt võidakse muretseda, nagu siis, kui omanik ise juhatust oma käes peab. Vähem on see korraldus tööstuses õnnestanud, iseäranis töömeeste juures, kes tema peale alati umbusaldusega on waadanud, siis kui temaga määratud tingimisi on ühendatud (näit. ameti-ühisustest osawõtmine), wõi kui neil wõimalik pole olnud äri seisuforra kohta omale selget ülewaadet muretseda. Kõige paremine kõlbab see korraldus seesugustele aladele, kus töötegijate korralikkusest, hoolsusest ja aususest rippuvad oldakse, vähem aga sinna, kus kasu suurelt osalt konjunktuuridest ripub, iseäranis, kui korralduse kaudu töölisti äriosa-nikkudeks tahetakse teha, misjugal korral nad halbade äri-aegade kaudu hõlpsaste kõigist oma kokkuhoitud summadest ilma wõiwad jääda, kui neid ilma tööta jäämine ähwardab.

Nende katsete maaks on Prantjusmaa. Ünnestanud katse on näit. Declairé kuulus (ehitusemaalri-) äri Pariisis, kus tantième-korraldus aastal 1842 maksma pandi, hoolimata ameti-kohtade poolt tehtud takistustest. Aastal 1869 muudeti äri osaühisuseks, milles töölised äri juhtimise, juhatajate valimise j. m. peale mõju võivad avaldada. Ka Godini „familistère“ Guise's on palju tähelepanemist äratanud (m. s. oma juurepäraliste asumise-, kooli- ja lastehoiu-asutuste poolest). Sealgi muudeti wabrik (raudasjade wabrik) osaühisuseks (aastal 1880), milles töömehed osanikkudeks. Kolmandaks tuntud näituseks on Pariisi riidekauplus „Au bon marché“, mille rohkearvulised teenijad selle järele palgalisandust saavad, kui palju nad ära müüvad ning seda kasu ärisse võivad mahutada.

Selle asemel läks nurja juure waimustusega vastuwõetud ettewõtte Inglismaa kiwiõe=maadel (Briggs & Co. West-Yorkshires). Ettewõttega tehti algust aastal 1865 ja lõpetust 1875. Seal pandi tantième-korraldus mõnede töölistega ettetulnud segaduste järel maksma; töölistele tehti võimalikuks ka äriosanikkudeks saada. Alguses mõtsiwad töömehed uue korralduse umbujaldusega vastu, aga pea muutus meelesolu; tööd tehti rohkem ja hoolsamine ja töömehed said teatavat kasu. Aga pea läks wahelord terawaks; põhjuseks oli see, et töö-andjad töölisti Leedsis 1872 ärapeetawast ametiühisuste kongressist osa ei tahtnud lasta wõtta. Mõni aasta peale seda lõpetati korraldus. Mujal on tantième-korraldusi toime pandud, töölisti äriosanikkudeks tegemata, nagu Saksja majandusteadolase v. Thüneni (wrdl. eesp.) päralt olewas Tellowi mõisas Meklenburis, kus töömeeeste kasu-osad panku hoiu peale pandi ja töömehed protsenti tarwitada mõtsiwad. Sellega üheskoos mõib ka eespool-nimetatud Trade-Combination'i meelde tuletada.

Isääraliseks tööpalga wormiks on n. n. Sliding-scales, mida osalt Inglismaa ja Põhja-Amerika kiwiõe- ja rauatööstuses on tarwitatud. Palk ripub ametiühisuste ja töö-andjate wahelistest lepingutest ja kujuneb toodete hindade järele. See korraldus on kasulikkusest hoolimata tööliste seas wastupanemist leidnud. Üleüldiselt hakkab palk ifka enam töö-andjate ja töömeeeste ühisuste wahelistest ülesöeldawatest lepingutest ära rippuma, nii et määrust alaliselt uuendatakse, sedamööda nagu konjunkturid ja mõlemapoolsed jõu-wahekorrad lubawad. Isiklise tööpalga määra-

mine ükshu tööliste ja töö-andja lepingu kaudu tõrjutakse siis ifka enam ühislepingute (Collective bargaining) kaudu kõrwale.

Kui juurel määral töölistel oma seisukorda töötõrkumiste (streikide) kaudu on parandanud, on suureste waielusealune küsimus. Korralikku tõrkumiste-armustikku, mis wõitusid ja faotusi selgeste walgustaks, ei ole wõimalik soetada, sest sel alal on nii palju kaudseid mõjusid, mida armustikus wõimata on armesse wõtta. Nii wõib näit. juhtuda, et küsimuse all olew töö-ala tõrkumise läbi kahju on jaanud ja tulewikus muude maade sellekohaste aladega ei wõi wõistelda; tõrkumine wõib mõjuda, et muudegi tööstuseharude töölistel teatawaks ajaks ilma tööta jääwad, ilma et nad selle järel paremaid palgatingimisi kätte saaksiwad. Kuigi tõrkumine õnnestanud ja palgatingimised paranenud, on selle kaudu, wõib olla, ainult see kõrgendus kätte jaatud, mis igal juhtumisel oleks tulnud, wõi ehk on see ainult ajutine parandus, ning mõlemal juhtumisel on küsitaw, kas see neid kulusid taja teeb, mis tööta oleku läbi töölistele sündisiwad. Teiselt poolt wõib ka tõrkumiste kartus palgade alandamisest takistada, ja see wõitluse-abinõu wõib seega töölistele kaudselte kahjulik olla. Üleüldiselt teeb tööliste kindel korraldus tõrkumise õnnestamisel wõimalusi suuremaks, iseäranis, kui töö-andjad halwemine on korraldatud. Tööandjate wastu-abinõust, töösulgumisest (lockout), on juba eespool kõneldud. Üleüldiselt ripub tõrkumise õnnestamine juurel määral konjunkturidest. Tõrkumisi tuleb ette iseäranis seal, kus olukord kas majanduslise edenemise wõi halbade aegade tõttu harilikudest roobastest wälja on astunud. Selmisel korral tunnewad töölistel endid loomulikult tingimata tarwilised olewat ja saawadki siis wõrdlemisi hõlpjaste oma nõudmisel täidetuks. Aga ka olude halwemaksminemisel, kui palgawähendamised päewakorral, haarab tööline sagedaste lootusetu abinõust — töötõrkumisest finni, mis siis ainult paha sagedaste weel pahemaks teeb.

Tõrkumised wõiwad kohalikud olla ja laialisemaid maatõrkumisi kätitada. Kui töölistel hästi korraldatud, on wõrdlemisi ferge kohalikku tõrkumist ühe wõi mõninga ükshu töö-andja töös toime panna; aga tuleb siiski oletada, et paljud tuliküsimused juba eestkätt, enne tõrkumise lahtipääsmist, ära õiendatakse. Rassem on asi töölistele, kui tõrkumine terwel liinil lahti läheb.

Tõrkumiste ülesandeks ei ole alati palgatingimiste parandamine. Wõib küsimuse all olla ka töö-aja lühendamine, tööko-

dades walitsem korraldus ning aiwa isiklikku laadi olewad asjaolud, näit. töö-andja õigus töölist lahti lasta, kellega ta rahul pole. Senikaua kui töötajad nii kindlusteta on, nagu nad tööstuses ja käsitöös üleüldiselt on, ei wõi töölistele õigust lühikese ülesütlemise-aja järel tõrkuma hakkamiseks keelata, kuigi see wõitluse-abinõu sagedaste hirmsaid tagajärgesid toob, üksikuid töölisti rõhudes, kes ehk parema meelega wõitlusest wäljapoole soowiksid jääda, rõhumist, mis sagedaste rõhuwaks ülewõimuks wõib muutuda.

Töötõrkumised on õieti uuema aja nähtus, kuigi nad wanel ajal sugugi tundmatad põlnud. On olemas nähtusi paljudest käsitöö-meistrite ja sellide wahelistest wõitlustest Prantsusmaal, Inglismaal ja Saksamaal 14.—15. aastajal. Inglismaa wõimja majanduslike edenemise ajal 18. aastajal kasvawad tõrkumised suureste; nii näit. kutsus truck-korraldus aastajaja esimesel weerandil tõrkumise willatööstuses elule; niisama oli tõrkumisi siiditööstuses ning rätsepate seas. Walitused oliwad sel ajal üleüldse tõrkumiste wastu. Nii anti Inglismaal 18. aastajaja jooksul minu keeluseadust liitumiste (koalitsionide) wastu eri-ametites, ja Prantsuse rewolutsioni mõjul koguti ja täiendati neid seadusi 1800. aasta walju seaduse kaudu, millega palgatöölise kofkulepimised, koosolekud ja ühijused, millede ülesandeks oli palgatingimisi parandada, ära keelati. Seadusest üleastumisi ähwardas wangihoone, töö-andjate ühteliitumist selle asemel ainult rahatrahw.

Kuninganna Elisabeti ajast jaadik oliwad töölijed weel osalt õpipoiste-seaduse (aastal 1562) kaitse all, mis m. s. töö-aja ära määras ja seadis, et meistrite ja õpipoiste tülid magistratide ja rahukohtunikude kätte otjustada tuliwad anda, kes ka palkasid pidiwad määrama. Uga tugewa individualistlike arenemise ajal hakkasiwad need määrused kõikuma ja seadus tunnistati tühjaks 1814, tööliste palwetest hoolimata. Töölijed pidiwad nüüd ainult ise-eneeste jõu peale lootma ja nad wiisiwadti wõitluse imestamise-wäärilise wisadusega lõpule, waljudest määrustest hoolimata, mis siiski muu seas isegi neid wangihoonega karistasiwad, kes teises linnas olewatele töölistele abipalumise-kirja oliwad wiinud, kuna seisamal ajal töö-andjad, kes palga alandamise wõi tööpäewa pikendamise otstarbel ühte liitusiwad, alataja wabaks mõisteti. Töölijed kogunesiwad salaja, ja wahel-haawal asus tungiw ühinemiseliiikumine endiste lühikese-aegsete ühteliitumiste asemele. Aastal

1824 lõpetati ühinemisekeeld ja sellele järgnevalt vastumõjumisest hoolimata lagunes liikumine kiireste laiali; sündis suur hulk ameti-ühitusi (Trade-unions), kes haiguse, tõrkumiste, tööta oleku ning töödimeetuste jäämise korral abiraha andsid ning suurel määral tööturgu korraldada jaksasid. Need ameti-ühitused on hiljemine tugeva korralduse loonud, iseäranis on 1850. aasta tähtis kõigi masinatöölise ühinemise kaudu (Amalgamated Engineers ühituselt, mil haru-ühitusi kogu maal on, niijama ka Ameerikas ja Inglise ajumaades). Vast aastal 1869 said ameti-ühitused seaduse kaitse osalisteks warguse ja pettuse vastu ja wast 1871 said nad seaduslike kujud.

Ka teistes maades on töölised osanud endid korraldada, osalt nagu Saksamaal, tugewaste sotsialistliku nõudmise awaldades. Haruldaselt tugew ameti-ühitusline liikumine Daanimaal on 1871. aastal alganud tööliselikumise tagajärg; ta on pea-asjalikult linnades püsinud; aga ka maal on tema laialilaotamiseks tööd tehtud.

Ka ei ole puudu olnud töö-andjate ja tööliste tülide piiramise katsetest, näit. Lepitusekomisjonide ja wahekohtute kaudu. Selviste ülesandeks on pea-asjalikult nõupidamiste kaudu tülitsewaid pooli wabatahtlikule kokkuleppimisele wiia. Wahekohtute ülesandeks on jälle otjaste tegemine, millede alla mõlemad tülitsewad pooled endid kohustawad heitma. Inglismaal on asja selle kaudu katjutud edendada, et kaubandusministerium (Board of Trade) ettetulnud tülitid on wolitatud uurima ja lepitama ning küsimuse all olewast paigast wõi ametitest isikuid nimetama, kes lepitusekomisjonide ja wahekohtute asutamiseks kaasa peawad mõjuma. Australias ja Uuel Meremaal on hakatud sunduslikku lepitamist tarwitama, selle kaudu, et wahekohtuid on asutatud (courts of arbitration), kes tüli-asju wõiwad harutamisele wõtta, kuigi seda ainult üks pool nõuab. Uuel Meremaal tehti sellesse puutuwa seaduse-andmisega hakatust aastal 1894; wahekohtu otsus on kohustaw mõlemale poolele. Wahekohtute kaudu on m. j. tööpalk laialistes piirkondades ära määratud (tavaliseste 48 tundi nädalas), aga seaduse-andline töö puutub, nagu Inglismaalgi (w. eespool), ainult naistesse, lastesse ja ala-ealistesse. Ka paljud palgasuurused on sel teel ära määratud, minimum-palkade finnitamisega, millede juures niiski tingimiseks on, et neid wahekohtute poolt finnitatud palga-

tingimisi aeglaste ja autute tööliste kohta tarwis pole täita, kes muidu kergeste ilma tööta jääsiwad; nende „under-rate workmen'ide“ palk määratakse ära ametiühisustega nõu pidades.

Samal aastal kui Uuel-Meremaal wahekohtud asutati, pandi Lõuna-Australias samasse asjasse puutuwale seaduseandmisele algus; hiljemalt tegiwad teised Australia asumaad selle eesmärgi järele. Need sunduslikud wahekohtud, millede heaks ka Daanimaal tööd tehtakse, on vähemalt esialgul weel ühiskondlisteks katseteks, millede tulewiku kohta liig warane on midagi ütelda.

Üks asi, mis wiimasel ajal iseäranis wõimsalt ette on tunginud, on töö-aja küsimus. Selles mõttes oliwad käsitused waremalt tumeda-wõitu, kuna iga tööpäewa-tundi walmistusel ühewõrra tähtsaks peeti; kui wabrik töö-aega 12-ne tunni pealt 10-ne peale pidi lühendamata, arwati selle õpetuse järele tööwilja $\frac{1}{6}$ wõrra wähenemat; arwati, et need wiimased tunnid ülejäägi sünnitawadki, ja riigi waheselegamine pidi sellepärast kogu tööstuse peale häwitawalt mõjuma. Sellest arwamisest on siiski tagasi astunud, peale selle kui tähele on pandud, et tööwiljakus tööpäewa pikkusest ära ripub, ning seda arwamist pole ka selle seaduseandmise tagajärjed toetanud, mis iseäranis Inglismaal naiste ja laste kaitsmiseks on sündinud ja mille kaudu wahel ka meestegi tööpäewa on lühendatud; peale selle on ameti-ühisuste samasihiline kihutusetöö seda edendanud. Peale selle kui 1802 esimene katse wabrikuseaduse andmises teoks oli tehtud, pandi 1833 seadus maksma, mis kudemisetööstuse kohta käis ja laste ning noorte isikute töö-aega piiras; hiljemine, aastal 1847, järgnes „kümne tunni“ seadus, mis jällegi naiste, laste ja noorte tööliste tööpäewa piiras; seda seadust laiendati pärastpoole (1850 ja 1853) ja sel kombel kujunes wiimati 1878 wabrikutöö kohta käiw peaseadus, millega rida hilisemaid seadusi ühineb. Nii piirati 1908 söekaewanduse-tööliste töö-aeg kõrgemalt 8 tunni peale. Sellega käsitäes on käinud meeste töö-aja lühenemine. Ei ole siiski wõimata, et see Inglismaa lühike tööpäew ning sellega ühenduses seiswad kõrged tööpalgad selle maa teatawal määral halba seisukorda on saatnud teiste maadega wõrdlemises; iseäranis on Saksamaa tööstus Inglise tööstuse fulul edenenu.

Muudestki maades on tööpäewa lühendatud, osalt seaduse poolt äramääratud kõige pikema töö-aja mõjul. Nii on näit. Daanimaal 11. jürifuu-p. 1901. a. antud wabrikuseadus maksmas,

mille järel ülewaatuse all olewatel tegewusealadel alla 12 aasta wanuseid lapsi ei tohi tarwitada. Üle 12 a. wanad koolilapsed tohiwad kõige rohkem 5¹/₂ tundi päewas tööd teha, alla 18 a. wanad kõige rohkem 10 tundi. Pühapäewa kohta käiw seadus, 22. jürikuup. 1904, piirab pühapäewa-tööd.

Tööliste soovid on viimasel ajal n. n. normal-tööpäewa peale olnud sihitud, mitte seesuguse peale, nagu Saksa sotsialistline firjanik Rodbertus kawatseb (tööpäew, mille jooksul tavaline töömees määratud toode walmis wõis teha, mille järele siis tehtud töö palk kujunes, seega niijama, nagu urakatöös), waid kõigile töölistele ühise lühikese tööpäewa, pea-asjalikult 8-tunnilise peale, mida näit. Wenemaal nõutama on kuulnud. Loomulikult on tingimised seesuguse normal-tööpäewa kättesaamiseks erimaades mitmesugused. On maid, kus tööliste waimlise ja kõlblise arenemise tagajärjed kahju, mis wabrikandid tööpäewa lühendamisega saaksiwad, parema töö, mõnesuguste ülejääkide ning teistsuguse ärijuhtimise kaudu hästigi saaksiwad, kuna, wõib olla, ka töötä tööliste arm jelle läbi wäheneks, et tarwis oleks wõrdlemisi enam töölisti tarwitada. Paljud tegelikud katsed Inglismaal on häid tagajärgeid näidanud. Suureste on normal-tööpäewa liikumine ka Australias edenenu; 8-tunniline töö päew wõeti Victoria müürissepade keskel juba 1855. aastal tarwitusele. Korraldus on sagedaste seesugune, et esmaspäewast reedeni 8¹/₂ tundi päewas tööd tehta ke ja 5¹/₂ tundi laupäewal, seega kokku 48 tundi nädalas. Waewalt on see lühikene tööpäew siiski ka ilma tahtusteta olnud. Ka Põhja-Amerika Ühisriikides on 8-tunniline tööpäew palju ala wõitnud, näit. mõnesugustes kogukondlistes töödes. Niijama on ka Daanimaal tööpäewa pikkus lühenema hakanud, kuigi seal praegu weel weidi pikemat aega tööd tehta ke kui maades, millesdes Inglise keelt kõnelewad elanikud asuwad.

Taotus ja kahju-hädaoht.

Kudas jaguneb mõne rahwa tulusa tegewuse kasu? Seda küsimust wõib kahel wiisil ette panna. Wõidakse küsida: kudas jagunewad tulud suuremate rühmade keskel maarendi, tööpalka, ettemõtja-kasu ja pea-oma protsendi näol, wõi kui palju neid rühmade igale ük si k ule osaks langeb? Iseäranis huwitaw on küsimus, kui suured on iga ük si k u si ssetulekud. Tööpalkast kõneledes sel-

gus, et majanduseteadus oma praegusel astmel ei ole jõudnud selle juureväärtuslike ja raske küsimuse peale teorialiselt selget vastust anda, kuigi tal võimalik on eri-tulurühmade kohta tähtsaid näpunäiteid anda. Selle vastu on olemas alataja kasvav määr arvustifulist materjali tõelise jaotuse kohta; nii on näit. Daanimaa maksudejaotuse seletus a. 1904—05 (1903. a. 15. lehekuu-p. maksuseaduse järel) olemas. Umbes 1,1 miljoni 18 aastat vanaks jaanud isiku kohta (abielus olevad naised siiski maha arvatud) oli Daanimaal välja-arvatud sissetulekuid 954 milj. krooni ehk läbistiftu 877 krooni aastas; umbes 79 protsendil oli aastaseid sissetulekuid alla 800 krooni, weidi üle 7. protf. 800—1000 fr. ja umbes 7 protf. 1000—1200 fr.; aintult 8 protf. (ühtekoftu umbes 10.000 isiful) oli 6000 fr. aastas; neil „upper ten“ (ülemisel kümneltuhandel) oli ühtekoftu enam kui $\frac{1}{7}$ välja-arvatud rahvuslistest tuludest ja enam kui $\frac{1}{3}$ kogu välja-arvatud rahvuslistest warandusest (mis üleüldiselt palju väiksem on, kui tõeline rahvusline warandus).

Näib nii olewat, et tulude jaotus Daanimaal iseäranis halb pole. Sellele tuleb lisaks, et ühiskonnas teatav tõus walitseb, kuna paljud parema seisukorra kätte saawad ja selle kaudu nendega wõistlusele astuwad, kes selle waremine kätte on saanud. Selle tõttu ehk kõneldaksegi nii palju halbadeest aegadeest, kuna rõhumist iseäranis haritud kihtides tunda on. Kui ükski nende kihtide liige alamale on sunnitud astuma, siis äratas see rohkem tähelepanemist kui see, et mitmed rahwa laiemate kihtide liikmed ülemale pääsewad tõusma.

Kuigi jaotuseseaduse määramisele asjaline vastus saadaks, tuleb meeles pidada, et on wõidud ära määrata ainult neid punktid, millede ümber sissetulekud liiguwad, kuid et paljud kogemata juhtumised sellest erandisi sünnitawad, niisama nagu turuhinnad walmistusekulude poolt määratud hinnast mõlemil pool liiguwad. On olemas liisandus wõi wähendus selle k a h j u = h ä d a o h u jaoks, mis igajuguse äri-eluga kaasas käib, ja on tingimata tarwilik esiteks neid kõikumisi ja nende wäendamise katseid uurida. Wõib nii paista, et see k a h j u h ä d a o h u = k a j u, erand harilikudest sissetulekust, ühiskonnale midagi ei tähenda, kuna selle ühine wäärtus on=0, sest keskäärast kõrgemale tõuswaid liikumisi wastawad niisama juured liikumised allapoole; aga on selge, et selle mõjud õige juured wõiwad olla, sest nad wõiwad teistele õige juuri warandusi muretjeda ja teisi ära häwitada. Rahju=hädaohul on siis õige suur mõju ühiskonna üksikute liikmete keskkel warade jaotuse puhul.

Praegusel ühiskonna arenemise ajal seisab kahjuhädaohu-kasu kahejuguise arenemise all ja jagedaste võib raske olla otsustada, kumb neist kahest woolust tugevam. Teiselt poolt toob praegune majandusline olu, nagu juba eespool seletatud, suuri hädaohusid enesega kaasa, muutuwate konjunkturide, kitskuste ja tööta oleku näol. Teiselt poolt on kindlus palju suuremaks läinud ja kasu- ning kahjusaamine paljudel aladel suureste wähenenud. Digus- line kaitse on kaswanud, wedu odawamaks läinud ja kindlamaks, walmistusewiisid põhjalikumaks ja otstarbekohasemaks muutunud, mis kasujaamise kindlamaks teeb. Nii on näit. põllupidamine praegusel ajal palju vähem ilmadeft rippum kui wanematel aegadel. Ka surma-hädaoht on wähenenud; endiste aegade taudid on suuremalt osalt ära wõidetud ja sõjad majanduslijelt palju vähemal määral häwitawad neile rahwastele, kes sõja jalgu jääwad (wõr- reldagu näit. 30-aastast sõda 19. aastajaja wiimase poole sõdadega). Samal ajal on finnitusetegewus enne-aimamata arenemise astmele jõudnud ja paljud ülesanded sel alal on lõpulikult ära otsustatud (tulekahju-, weo-, warguse-, rahesaju-, klaasi- ja weewärgi-finnitami- sed). Wõidakse öelda, et ühiskond ikka suuremale finnitamise-tar- witamisele wastu sammub (mitte vähem ka tööliste olude mõttes). Finnitusetegewus on weel lisaks nii-öelda isegi finnituse-maailmas laiali lagunened, kuna finnituse-ühijused jälle finnitamiste kaudu osa oma fohustustest muisje ühijustesse edasi paigutawad, nii et näit. kogu haritud maailma tulefinnitus wäikestes osades suure ühijustehulga wahel ära on jaotatud.

Praegusel ajal lugemata ühistegewuslijesi ettevõtteid võib ka teatawal wiisil finnituse-ajutusteks pidada, millede kaudu ük- sikt kahju eest kaitstakse.

Nii sünnib näit. ringide ja trustide kaudu kahju-hädaohu tasandamine seega, et kaupade pakkumist nende abil katsutakse korraldada. Teiselt poolt kujuneb see tegewus wahel, nagu ees- pool esitatud, seltskonna furnamiseksi. Nii sünnib, kui näit. ring ajutatakse, mis suurel määral wäärtpaberid ostes nende kurssi tubliste tõusma sunnib ja peale selle tasakesi neid seltskonnale kõrgema hinna eest edasi müüb, kuni tagawara lõppenud; wõi kui jellewastu „en baisse“ mängitakse ja katsutakse hindasid alla kruwida, et siis nendega hulka wäärtpaberid osta, mida pärast- poole müüdakse, kui kurss tõuseb. Selle kaudu jaadud kasu lähneb tõelikult kahjuhädaohu-kasujst jelles mõttes lahku, et ta mitte

ainult headest ja halbadeft aegadeft ära ei ripu, aga ta on selle jarnane selles mõttes, et ta ainult jaotuse ümberpaigutamist tähendab; ühel pool saadud kasusid wastab niisama suur kahju teisel pool; fiin ei ole küsimusjeks walmistufetegewuse kaudu saadaw kasu.

Paljudel juhtumistel efineb fiiski kahju=hädaoht, kuigi selle eest wõimalikult suuremal määral kinnitustega wõi muul wiisil katsutakse kõrwale hoida. Paljudes peaoma=mahutamistes on protsent sellepärast kõrge, et mahutamisega kindlusetus on ühendatud, paljudel aladel on palgad kõrged jelsamal põhjusel. Missugune mõju sel kindlusetusel üfsikutel juhtumistel on, selle kohta wõib õige raske olla selgusele saada. On siis wäga wõimalik, et wõrdlemisi wäikegi tööpalka=liisandus, hoolimata nähtawast kahju=hädaohtust, töölistele küllalt meelitaw wõib olla, nii et siis palga=liisanduses tõelikult kahju=hädaohtu ei peitu, niisama nagu loosi=wõidu wõimalused paljuid meelitawad loosisid ostma, mis toimepanijatele juure ülejäägi annawad.

Niisama nagu kasu ja kahju neis esitatud juhtumistes üksteist ei wasta, niisama wõidakse kinnitamiseft öelda, et kasu ja kahju tasandamine ühiskonnale suuri summasid maksab selle kaudu, et suur hulk inimesi kinnituse=asutustes töötab; aga see on fiiski ainult wäike ohwer selle kindlusjega wõrreldeft, mida majandusline tegewus nende asutuste kaudu kätte saab.

Teisjeks wõidakse kinnituse=asutuste wastu öelda, et nemad ühiskonnale suuri kulufid sünnitawad, tulefütitufi, laewade autut tarwitamist jne. wälja kutsudes. See wastuwäide on aga kergeft ümberlükataw. Tulekinnitus on meie päewil tulekustutamises palju parandufi elule kutsunud ja tulekinnituse=seltsidel enesetel on abinõusid wastolude parandamisjeks, niisuguste waranduste kinnitusemaksu suurendades, millede tulekahju=kardetawus suur, ja selle kaudu kinnitajaid muudatusi toime panema sundides, näit. tulekardetawaid kauba=tagawarasid wähendama, tulemüüriksid ehitama jne. Dsält wõiwad kinnitusejelsid endid pettuste eest hoida, kuna nad kahju=hädaohtu peijate enesste kaela weeretawad, nagu näit. loomadekinnituse=selts, kes jurnud looma wäärtuseft ainult poole wälja maksab, ja haigusjefassa, haiguse=abiraha wähemaks määrates kui liikmed päewapalkadega wõiwad teenida; niisama wõiwad nad endid kaitsta, tegewusepiiriks nii kitsendades, et liikmed üksteist tunda ja walwata wõiwad, kuna selle wastu seal, kus pettustetegemine raskest, wõimalikult palju kin=

nitusi püütakse saada, et selle kaudu vastutus iga üksiku finnituse eest wäheneks.

Riigivalitsus on mitmel wiisil finnitusetegewusesse seganud, osalt wabade finnituse-asutuste järele walwates (Daanimaal seadus 9. paastukuup. 1904, elufinnitusest), osalt ise finnitamist korraldades, kas sundusliisena (iseäranis töolistefinnitamist), wõi wabatahtlikuna, nagu näit. Daanimaa riikline elufinnituse-asutus, mille kohustuste eest riik wastutab, ja Baieris aastal 1884 asutatud riikline rahesaju-finnituse-asutus, mis wastastikuse finnituse põhjal seisab. Badenis asutati 1890, Baieris 1896 riikline jällefinnituse-asutus kohalikkude loomafinnituse-ühisuste jaoks, aastal 1900 asutati Baieris wastutaw hobusefinnituse-asutus.

Wabatahtlikud finnituse-ühisused on harilikult kas wastastikused, millede liikmed ühiselt kahjude eest wastutawad ja kasud oma wahel ära jagawad, wõi osaühisused, millede peamoad asunikud kokku panewad, kõige kasu peale õigust saades, wõi ühe osa peale sellest. Neil mõlemil kujudel on oma head küljed; wastastikustel ühisustel on üleüldiselt raskem peale hakata, sest et neil alguses tarwilik peamoa puudub; kui aga ühisus korra jõu kätte saanud, siis on kogutud liikmete ringkond jõuks, mis teatawat kindlustust pakub.

Iseäranis silmapaistwa koha on meie päewil tööliste finnitus wõitnud. Paljudes maades on wähe-haawal sügawalemõjuwat seaduseandmist tööliste kaitseks haiguse ja õnnetute majandusliste tagajärgede jne. eest hakatud soetama. Siin on mitmesugusid otsustamisewõimalusi nende mitmesuguste waatepunktide järele, millede järele käima hakatakse. Iseäranis puutub see walituse wabatahtlikkuse ja sunduse wahel. Koorimat wõidakse panna kas töömehe, töö-andja, riigi wõi kogukonna, wõi kõigi nende, wõi ühe osa peale nendest ühiselt kannetawaks. Liberalse majanduseteaduse poolt on wabatahtlikkuse ja selle tööliste peale awaldatawa kaswatawa mõju peale palju rõhku pandud; kui töölistel õigus oli ühte liituda, oodati, et palgast tarwilikkude maksude diendamiseks jatkub. Seejuguine seisukoht on weelgi Inglismaal walitsemas. Hiljemalt hakati rohkem tähele panema majandusliselt nõrku ja oma tulewiku eest halvaste hoolt pidawaid töölistefihi liikmeid, ja nende aitamiseks on (kõige pealt Sakjamaal) sunduslist finnitust wõi oma-abi korraldamist (nagu Daanimaal) toime hakatud panema.

Kõige kergem on töölisel lühema-aegse haiguse kahjustest mõitu saada. Oletades, et aasta jooksul läbisidki üks nädal haiguse pärast mokka läheb ja et haiguselaskjad palju väiksemat haiguse-abiraha annavad kui tööpalk, võib tähele panna, et küsimuse all olewaks abirahaks 2 protsentigi palgast ära ei lähe. Sagedaste on siiski haiguselaskja matuselaskjaga ühenduses, mis lijamaksu nõuab. Sagedaste pandakse liikmete ea peale liig vähe rõhku, kuna ühijused arwawad, et nad noorte liikmete arwu kasvamisega kaudu wanade liikmete pärast sündinud kahjusid mõiwad fatta. Nagu eespool nimetatud, peab haiguselaskja oma tegewust väikse piirkonna peale kitsendama wastastikuse kontrolli pärast; teistsugune on asjalugu matuselaskjadega; nende alus on jeda findlam, mida rohkem neil liikmeid. Seda on Inglismaal tähele pandud, kus omaabi-ühijused juureste wälja on arenenud, „affiliated orders of friendly societies“ (haiguselaskjad ühes haru-ühijustega) nimeliseks korralduseks ühinedes. Iga haru-ühijus peab oma haiguse-abirahade diendamise eest hoolt, kuna matuse-abirahafid piirkondade kaupa kogutakse.

Daanimaal on wabatahtlik töölisestinnitus wiimasel ajal juureste edenenu. Sellega ei ole ainult n. n. rahwastinnitust mõeldud, millel ülesandeks on wäiksemaid elustinnitusi wäikseste nädalamaksude kaudu soetada, waid ka neid paljuid ühijusi, mis haiguse- ja matusestinnituse jaoks on asutatud. Suurte eeltööde järel awaldati jürikuu 12. p. 1892 seaduslikkude haiguselaskjade kohta käiw seadus, mis oma-abi peal põhjeneb sel kombel, et seaduslikkudele haiguselaskjatele mõnesugusid eesõigusid antakse (hinna-alandusi haigemaja-maksudes, maal maksuta küüt arsti toomise jaoks kehwaatele liikmetele), kõige pealt aga teatawat rahalist toetust, mille suurus liikmemaksude ja liikmete arwu järel kujuneb. Selle seaduse mõjul on haiguselaskjade liikumine suureste kasvanud. 1906. aasta lõpul oli seaduslikkudel haiguselaskjadel 514.000 liiget, 4 milj. krooni eest warandust ja walitsuse abiraha oli 1,6 milj. fr., liikmemaksud 3,5 milj. fr. Suur osa haiguselaskjadest on matuse jällestinnituse otstarbel ühte liitunud.

Saksamaal on hoopis teistsugusid sammusid astunud. Paljudes kohtades oli seal wanemate aegade ametfondliste asutustega ühenduses olew sündusline haigusstinnitus maksmas. Sellele põhjale on jäänud aastal 1883 antud riiklise seaduse kaudu, mis mõnede eranditega igauhte, kes töölisestihist pärit, kohustab ennaft hai-

guse vastu ära finnitama kas wabatahtlikkudes kasjades wõi isefugustes töö-andjate wõi kohalikkude ametikohtade poolt asutatud sünduslikkudes kasjades; ühe kolmandiku maksudest maksawad töö-andjad, lõpuosa töölised ise.

Õnnetuste vastu finnitamise kohta maksab Saksamaal 1871. a. antud seadus, mis ettewõtja wastutusekohustuse kohta õnnetusefordadel käib, mis tema wõi tema ametnikkude hoolimatuse tõttu juhtunud Raudteedel juhtunud õnnetuste fordadel langes tõekstegemise-kohustus ettewõtja peale, kuid muil selle seaduse alla käiwatel tegewuse-aladel (wabrifutes, kowimurdudes ja mäekaewandustes) kahjujaanu wõi tema järeltulijate peale, mis teatawal määral rahulolematust sünnitab. Selle asemel, et kahjutasu-kohustust tõenduselkohustuse määruste muutmisega oleks laiendatud, pandi 1884. aastal antud seadusega suurepäraline õnnetusefinitus maksma. Seaduse alla käis alguses ainult wabrifutööstus, kuid seda laiendati hiljemalt ka põllupidamise, liikumise-abinõude, mereõidu, ehitusetööstuse jne. peale. Finitus on korraldatud suurte finnituse-ühisuste (Berufsgenossenschaften) kaudu, mis eri-töölaladid käsitawad. Neis on töölised sünduslikkudeks liikmeteks, kuid kulud kannab töö-andja, kui ei, siis wõetakse, nii et neid maksusid seega äri wäljaminekuteks peetakse. Abi antakse wigajaanule, niifaua kui paranemine kestab, abiraha näol (13-nädalalisele haiguselaks abirahale lisaks) wõi eluaegse elatishahana, kui töowõimetus õnnetuse tagajärjeks, ning surma korral abirahana perekonna-liikmetele. Samasugune korraldus on Austria-Ungrias maksmas, kus töölised $\frac{1}{10}$ osa maksudest maksawad, ja Norras; Daanimaal selle asemel määratakse ülewalmimetatud 1898. a. seaduse kaudu töö-andjate kahjutasu-kohustus; selle seaduse järel wõiwad töö-andjad küll kahjutasu-kohustuse maksimisest wabaks saada, seda riigiwaliituse poolt heakskiidetud finnituse-ühisustele edasi andes; maksakse kas päewaraha paranemise ajal (mitte aga esimeste 13 nädala jooksul) wõi, surma korral, ühefordne määratud summa. 1898. a. seadus käib pea-asjalikult tööstuse ja käsitöö kohta. R a l a p ü ü d j a t e jaoks katsuti 3. jüri-f. = p. 1900. aastal antud seaduse kaudu iseäralist õnnetuse vastu finnitust soetada (wrbl. sead. 30. paastukuu = p. 1906). 1. jürikuu = p. 1905 awaldati seadus m e r e m e e s t e õnnetuse vastu finnitamise kohta. Finitus tuleb selle seaduse järel mõne finnituse-ühisuse kätte edasi anda, kui töö-andjaks mitte riik wõi kogukond pole. P õ l l u p i d a m i s e kohta käiwaks laiendati see seadus aastal 1908.

Kolmandaks ülesandeks on abiandmine wanaduse ja tööwõimetusel (invaliditeedi) korral. Siin on küsimus ülesandest, mille täitmine paljude meelet alles kauges tulewikus wõimalik ning suuri kulusid nõudew; ei ole siis ime, et ka wabatahtlikud püüdmised sel alal kaugele pole jõudnud. Mõnel maal on asja katsutud riigi abil korraldada, näit. Saksamaal, Daanimaal ja Uuel Meremaal. Ugus tehti Saksamaal 1889. a. seaduse kaudu, mis paljudele töölistele 16 a. wanadusega algades finnitamise sunduslikeks tegi. Igal finnitatul, kes mõnda aega maksusid maksnud, on püüwalt tööwõimetusks jäämise korral, kui ta $\frac{1}{3}$ keskmisest palgast ei wõi teenida, õigus tööwõimetusel-abiraha saamiseks ning 70. a. east peale wanaduse-abiraha saamiseks. Riik kannab ühe osa korralduselukudest ja maksab iga aasta 50 marka iga elatisraha heaks; muidu kannawad töö-andjad ja töölisel kulusid pooleks. Tööliste osa makstakse ära töö-andjate wabatalitujel markides, mis finnitatu käes olewale liikmekaardile liimitakse. Selle laialise korralduse täidesaatmine on walitsuse tagamisega töötawate awalikkude finnituse-asutuste hooletks jätud.

Daanimaal on palju lihtsamine toimetatud (seadus 9. jürikuu-p. 1891). Igal waranduseta üle 60 a. wanal inimesel, kes wiimase 10 aasta jooksul waejuse-abiraha pole saanud, on õigus niipalju abiraha saada, kui kõige tarwikumateks äraelamiseks wäljaminekuteks tarwis lähew. Asja lähem korraspidamine on kogukondade käes. Riik ja kogukond maksawad wäljaminekud üheskoos, kumbki poole (praegusel ajal umbes 4 milj. krooni). Umbes $\frac{1}{4}$ kõigist üle 60 a. wanustest isikutest saab sellest abirahast osa. Samajuguse põhjusemõtte järel on käidud Uuel Meremaal, Uues Lõuna-Wales'is ja Victorias. Wiimati on ka Inglismaa teiste maade eeskuju järel teinud 1908. a. seaduse kaudu, mille järel iga 70-aastane kodanik, kelle sissetulekud üle 31 $\frac{1}{2}$ naela ei tõuse, määratud tingimistel üleüldistest waradest abi saab. On määratud, et see, kellel nädalas 8 shillingit sissetulekuid, nädalas 5 shillingit abiraha saab; kui sissetulekud suuremad, tasandatakse abiraha 31 ja 34 naelaks. Aastal 1908 on wanadusefinitus kogu Australia ühisriikides maksma pandud (seadus sisaldab ka määrusi üle 16 a. wanade tööwõimetusel-abiraha saamise kohta, kuid need ei ole weel maksma hakanud).

Tööta oleku wastu finnitamises oldakse weel suureste maha jäänud. Tööta olek esineb mitmel wiisil, näit. wabatahtlikkude törfumistena ja nende tagajärgedena sündinud tööta olekute näol

muis tööharudes, ning töö-andjate poolt astunud sammude tagajärjena — tööfulgumisel; sellele lisaks tuli ajutine tööta olek teataval aastaaegadel (näit. ehitusetöös), mille tõttu jägedaste 1 kuni 2 kuud töölistel hukka läheb, ning tööta olek ootamata juhtumisel (näit. kui mõni ettevõtte tegevuse seisma jätab ja töomeses alles mõne aja pärast uue koha saab); ja lõpetaks tööta olek, mille põhjusteks osavusetus, wastupidamusetus või usalduspuudus ning halvad elukombed, kuna päris töölistefihist allpool hulk kõlbmata töölisti leidub, keda kõige pealt ainult heategevuse-ajutuste kaudu võib aidata. Need suured vahed on ka suurte lahkuminekute põhjusteks mõitluses tööta oleku vastu. Tööliste ametiühisuste (Trade-unions) ülesandeks pole mitte üksnes töö muretsemine wabatahtliku tööta oleku ajal, waid ka sunnitud tööta olekul, ja need ühisused mõjuvad teataval määral tööturu wastolu peale tasandawalt, jõude olewaid töölisti sinna saates, kus tööd on; aga kui suur tööpuudus walitjemas, ei aita see abinõu ja ühisuse kassa tühjeneb peagi; siia tuleb lisaks, et ameti-ühisus jägedaste teise asja — mõitluskorralduse peale suuremat rõhku paneb ja selle tõttu abiandmise-tegewust vähemal moodsul ajab. Lõpetaks on siimaani ainult walitud töölistes ameti-ühisuslistelt korraldatud, kuigi liikumine on sündinud (näit. Inglismaal), mis ameti-ühisuslist korraldust ka alamal astmel olewate tööliste seas laiali püüab laotada.

Küsimus üleüldistest sammudest tööpuuduse kõrwalejaatamiseks oli omal ajal Prantsusmaal tugewaste päewakorral, kui Louis Blanc ja muud töötegemiseõiguspeale rõhku paniwad. Kui 1848. a. küünlakuu rewolutsion lahti pääsis, wõeti, et töölisti asja poole wõita, L. Blanc ajutise walitsuse liikmeks; tema wiis läbi, et katse tehti. Tema plaanide järele pidiwad töölistes töökodadesse olema korraldatud, mis ühistegewuslistel alusel oma arwel pidiwad töötama; aga walitsuse ettevõtte läks teises fihis ning ei olnud täiesti loyalne. Rahwahulkade nõudmise peale kuulutas walitsus, et ta töölistele töötab, et nad tööst wõiwad elada. Sel otstarbel pidi rahvuslisti töökodasid asutatama, mis riigi arwel töötasiwad. Nende juhatus oli ainult filmafirjaline. Töökojad awati paastukuu 1. päewal 7—8000 töölistele, kelledele mitmesugusid maatöösid teha anti; aga selle-aegne suur tööpuudus ujutas igasugustest ametitest töölistega rahvuslistes töökojad üle, nii et wõimata oli kõigile tööd muretjeda. Dtsiti siis wäljapääsmise-teeid sellest abinõust, et neile igapäew 1¹/₂

fr. abiraha maksti, kuna need, kes tööd tegivad, 2 fr. said. Jaanikuu keskel oli 117.000 töölisi koos, kelledest suurem osa ilma tööta ning kõlblikelt ifka madalamale langemas. Rahwaasemikude kogus kaswas pahameel rahvusliste töökodade vastu suureste ja jaanikuu 21. päeval awaldati määrus nende lõpetamise ning noorte tööliste sõjawäkke wõtmise kohta. Selle tagajärjeks olivad juunikuu rahutused, millede rahustamine sotsialismuse wõimu teatawaks ajaks murdis.

Kui küsimus sagedate tööpuuduste tõttu hiljemine esile on tulnud, on palju ettewaatlikum olnud. Heategewuse lisaks, mis ühiskondlikelt langenute peale on sihitud (öömajad peawarjutatele), on paljudes linnades katsutud tööd tasandada, määratud töösid waremalt ära teha lastes kui neid muidu oleks tehtud, wõi töösid algades, mida waremalt ei olnud ette kawatsatud. Peale selle on katsutud häda pehmedada töökuulamise-asutuste kaudu, mis mõnikord eraisikute ettewõteteks on olnud, mõnikord jälle (näit. paljudes Saksamaa ja Schweizi linnades ning Kopenhagenis) kohalikkude ametikohtade juhatusel all, wõi, nagu Australias, riigi poolt sisse seatud.

Nende sammudega ei ole siiski peaküsimus lõpulikult ära otsustatud. Küsimus on põlew olnud iseäranis Schweizis, kus sotsialistlaste poolt fird sihituse kaudu katsuti töötegemise-õigust maksta panna. 1894. a. rahwahääletamisel (referendumil) kaotasiwad sotsialistlased jelles küsimuses siiski suureste, aga selle kaudu saadi tööpuuduse-küsimus õieti elawamalt päewakorradele. Berni linnas otsustas linnawalitsus ju näärakuul 1893 wabatahtlikku finnitamist tööpuuduse vastu sisse seadida. Kassast wõib osa wõtta iga Schweizi tööline (pea-asjalikult on ehitusetööstust mõeldud); iga liige maksab wäikest kuumaksu; kassa loodab peale selle eraisikute abi peale ja saab toetust kogukonna poolt. Tööpuuduse-aegadel, jõulu-, nääri- ja küünlakuul, antakse pihemalt kahe kuu jooksul 1—1½ fr. päewas esimesel kuul abiraha, hiljemine sedawõrt, nagu kassa rahad lubawad. Töötõrkujad ja nende sarnased ei saa mingisugust abi. Kassa tegewus pole kuigi suur olnud. Samasugune kassa on Kölnis.

Laiasema katse tegi St. Galleni kantonis wõimalikuks seaduslik määrus, mis üfsikutes kogukondades sündusliku tööpuuduse vastu finnitamise sisse seadis. St. Galleni linnas aastatel 1895—97 toimepandud katse äratas siiski suurt rahulolematust, nii

et sellest kiireste tagasi astuti. Baseli kantonis kawatseti aastal 1893 sündusliku tööpuuduse-kassa asutamist, ilma et asjast fiiski midagi välja oleks tulnud, ja nüüd näib see mõte üleüldiselt maha olewat jäetud, et küsimust sünduse laudu wõidakš ära otsustada.

Selle asemele on wähe-haawal astunud ameti-ühijuste tööpuuduse wastu finnitamise mõte. Paljud ameti-ühijused on jelles mõttes suure töö ära teinud, kuid on iseenesestki mõista, et nende kassad pea tühjaks jääwad, nii et neil raske oleks tööpuuduse-finnitust ilma kõrwalise abita teoks teha; selle abi saamist raskestab aga nende wõitlusetegewus. Seda asjaolu on fiiski wõidud tähele panemata jätta Belgias, kus õige mitmewärwiliisi ameti-ühijusi olemas (soiialistliisi, katolikliisi, liberaalseid). Alguis tehti Gentis aastal 1901 ameti-ühijustele kogukonna poolt selleks otstarbeks abiraha määramisega; mitmed Belgia linnad on selle eeskjuu järele teinud ja korraldus on sealt Prantsusmaale, Hollandisse ja Saksamaale (Straßburisise) laiali lagunenud; ka on Belgia riigivalisus asjast osa hakanud wõtma.

Suguluses nende sammudega on ka Norras ja Daanimaal maksmapandud seadused wabatahtlikust abiandmisest erapooletutele tööpuuduse-kassadele. Norras anti sellekohane seadus 1906. a. juwel. Selle seaduse järel makstasse seaduslikkudeks tunnistatud tööpuuduse-kassadele $\frac{1}{4}$ sellest määrast tagasi, mis liikmete awitamiseks välja on antud; sellest maksab riik $\frac{1}{3}$ ja kohalik maakond lõpu. Peale selle kui Daanimaal mitu korda era-algatusel oli katsutud tööpuuduse-kassadele abi muretsema, anti jürikuu 9. päewal 1907 seadus seaduslikkudest tööpuuduse-kassadest. Maksudest kannab riik $\frac{1}{3}$ osa ja kohalikul maakonnal on õigus $\frac{1}{6}$ osa maksta. Kuna Norra seadusel weel mingisugusid nimetamisewäärilisi tagajärgesi pole olnud, on Daanimaal jellewastu juur hulk kassasid finnitatud, millel 1909. a. kewadel ühtekokku umbes 78.000 liiget oli ja mis seaduse poolt oletatud kõrgemast abiraha-määrast, $\frac{1}{4}$ milj. fr., juba esimesel seaduse maksuse aastal mööda on jõudnud. Korralduse kiireks maksmapanemiseks Daanimaal on see asjaolu kaasa mõjunud, et töölised samasuguste põhjusemõtetega haiguselkassade kaudu juba aastate jookkul ära on harjunud. Korralduse maksmapanemise tagajärjeks näib olewat seaduslikkude tööpuuduse-kassade poolt toetatud korralik töökuulamine.

Sotsialismus ja kommunismus.

Sotsialistliku ja kommunistliku plaanide ühiskonna-olude põhjalikuks uuendamiseks on eespool ainult mööda minnes nimetatud. Nii kerge kui nende ettepanekute teorialiste raskuste äranäitamine ongi, on neil siiski sedawõrt suur tähtsus rahwaste elus olnud, et põhjust on neid lähemalt waadelda.

Need kaks sõna, sotsialismus ja kommunismus, tähendavad meie päewil tavalijeste ühte ja sedasama, ühiskonna forda, mil ühiskond walmistuse oma hooleks wõtab, walmistuse-abinõude ühisomandamise alusel. Warematel aegadel anti sõnale kommunismus peale selle weel kõige laialisem tähtsus ühiskonna korralduses, kus ühisomandus kuni äärmisuseni oli wiidud; aga see wahe on kadunud, peale selle kui paljude sotsialistlike kirjanikude lausete tumedusest hoolimata selle kohta selgusele on jõutud, misjulgusena ühiskondlik forda nende plaanide järele ette kujutatakse.

Niihästi maksma ühiskonna-korra kui ka sotsialismuse wastu on anarhismus wälja astunud, kuigi sotsialismus talle jagedaste wõitluseseltfiliseks on olnud, anarhismus, mida individualismuse äärmisuseks wõidakse pidada. Nimetust anarhismus tarwitas esimest forda aastal 1840 sotsialistline kirjanik Proudhon; selle all mõeldakse forda, mille juures isikul kõige juurem wõimalik wabadus on, ilma mingijuguse riigiwalitsuseta, ilma mingijuguste seaduslike kohustusteta. Iseäranis Wene agitatorid (mässulised kihutajad) on jeda õpetust laiali laotanud, Mihail Bakunin'iga eesotsas (sünd. 1818, surm. 1876 juhtumistest rikka elu järel). Bakunin eitab riiki igasugusel kujul; kui inimene kõigist walitsewa ühiskonna-korra jätistest on wabas-tatud, sünnib tema õpetuse järele inimestele omase ühistunde kaudu waba ühiskond, kus kõik ühewäärtuslised on, kus igal õigus on oma töö wilja terwena maitsta ja kus kõik heade tagajärgedega töötawad, wabades tööliitudes, millede keskel kõik warandused ära jagatakse, siis kui see revolutsion möödas, mis riigi ärahawitamiseks tingimata tarwilik. Sellega üheskoos wõib nimetada ka Krapotkin'it (sünd. 1842). Selles kawandis, mis tema tulewiku ühiskonnast kokku on seadnud, ei ole siiski kõik fundus ära kaotatud, waid on olemas kohustus mõnda tundi päewas tööd teha, ja nende toodete korraldatud jaotus, mida ainult piiratud määral olemas.

Anarhistlikud ühiskondlikud lagunemised 60-aastaste lõpu juureste laiali, niihästi Venemaal, iseäranis haritlaste seas, kui ka Vääne-Euroopas. Bakunin oli küll werewalamise vastu, aga paljud tema õpilastest läksid kaugemale, ja see kuulsaks saanud õpetus hakkas laiali lagunema, et mitte ainult seesuguste isikute tapmise kaudu, kes rewolutsionilisele liikumisele takistuseks olid, waid üleüldse tapmist ja wägivalda-tegudega anarhismuse heaks selle kaudu tööd tehtaks, et iga seesugune tegu paari tunni jooksul kogu haritud maailma kõrwu tungib ja anarhistlikud õpetused seega üleüldist tähelepanemist äratavad. Üleüldiselt avaldasid anarhistlased ainult isikliku kihutusele kaudu mõju; kuna sotsialistlikud laialisest ühinemisest tuge on otsinud, on anarhistlased tahajiljuse ühikutele liikmetele wormita rühmasid asutanud ja lehekese ning lendlehti käest kätte saatnud, nii et kogu liikumine pöranda-aluse jume on saanud, wahetewahel maailma hirmutawate salamõrtsukate tööde kaudu enestest teada andes.

Sel õpetusel on sotsialistlikes leeris palju poolehoidjaid olnud, aga sotsialdemokratid (iseäranis Saksamaal) on sellesse järele wahed teinud, ja rahwuswahelisel kongressil Haagis 1872 sündis kokkupõrkamine Marxi ja Bakunini poolehoidjate wahel, mille järele wiimased eemale tõrjuti. Siiski on sotsialistlikel sagedaste raske olnud neist eemale hoida, iseäranis Lõuna-Euroopas. On kahtlemata tõsi, et anarhismusel wiimasel ajal weriseid eluawaldusi on olnud riikide peameeste ja muude tapmistele näol, kuigi alati kerge pole kõne all olevate kuritegude tõelikkude mõjutegurite kohta selgusele saada. Siimeses, keiser Wilhelm I vastu a. 1878 sühitud tapmiskatse oli süüdlane keegi anarhistlane (Hödel); Wene keisri tapmine 1881 on osalt anarhismuse mõjul sündinud. Aastal 1894 surmas keegi anarhist Prantsuse presidendi Carnot', mõni aasta hiljem järgnesid Austria keisrinna (1898) ning Italia kuningas (1900) ja Põhja-Amerika Ühisriikide presidendi Mc Kinley (1901) tapmised. Ameerikas oli anarhismust laiali laotanud sakslane Johann Most, kes 1878. a. sotsialismuse seaduse põhjal maalt wälja oli aetud. Mitmete seaduste kaudu on erimaades katsutud anarhismuse vastu wõidelda ning selle poolehoidjaid on sunnitud tagasihoidlikumat keelt kõnelema: nii anti näit. Prantsusmaal peale Carnot' tapmist wali erandiseadus, ja umbes samal ajal anti jama sugused seadused Schweizis ja Itaalias.

Uuema aja sotsialismuse häll on pea-asjalikult Prantsusmaal olnud. Seal tulivad tugewad sotsialistliked püüded awalikuks juba suure revolutsiooni ajal, kuigi wiimane eraomanduse ühiskondlijeks peatoeks tunnistas. Miihästi Marat', kui ka St. Just'i ja Robespierre'i armamistes leidub kommunistliki mõtteid, ja 1791. ja 1793. aastate põhjusseadustes tunnistasakse õigus töö peale maksuaks. Aastal 1796 asutas Babeuf kommunistlike salaliidu; juba järgmise põlwe ajal pidi tema plaani järel igasugune päranduse-õigus ära kaduma ja ühisomandamine algama; kõik erawahetus pidi ära kaduma ja iga ühiskonna-liige tööd ning elamisewõimalust saama. Salaliit häwitati ära ja Babeufi pea löödi pika wangipõlwe järel aastal 1797 otsast maha. Selle kaudu sumbutati need aated pikaks ajaks, kuni mehed, seesugused nagu Proudhon, L. Blanc, St. Simon ja Fourier need uueste ning uuel kujul esile tõiwad. Proudhon (1809—65) oli, nagu tähendatud, kõige pealt anarhistlane; nimelt tema esitas a. 1840 selle kuulsa wäite, et „eraomandus on wargus“. Tegelikludes ettepanekutes ei läinud ta aga sugugi nii kaugele, waid pani ainult ette, et suur rahwapank asutataks, mis faks ettekujutatud jelskondlist halbtust ära pidi häwitama: raha ja protsendi, walmistajatele maksuta laenu andes ja neid ilma rahata kaupasid wahetada aidates. Ta tegigi 1848.—49. a. rahututel aegadel tegeliku katse seesuguse panga asutamiseks; see awati aastal 1849, kuid see oli pea sunnitud tegewust seisma jätma, kuna Proudhon wangi pandi. L. Blanc (1813—82) on eespool nimetatud. Ju aastal 1839 awaldas ta kirjutuse töökorralduse kohta, mis suurt tähelepanemist äratas ja milles ta ette pani ühiskondliki töökodasid asutada ja ühistegewusliki ettemõtteid käima panna, mis wastastikku ühenduses oleksiwad ja selle tõttu wõistlusest ning selle tagajärgedest wabad. Jaanikuu revolutsiooni järel oli ta oma osa lõpuni ära täitnud.

Saint-Simon (1760—1823) oli selgusetu, unistaja iseloom, ja sellepärast ei ole ferge tema töödest lõpulikku plaani leida. Tema loodab laialise riigi-päranduseõiguse kaudu ühiskondliste wastolude lõpulikku äraotjustamist. Kaudne päranduseõigus tuleb järk-järgult ära kaotada ning järk-järgult juurenen pärandusemaks sisse seadida. Walitus peab walmistust juhatama ja igauks peab oma töö järele palka saama; riikliste asjade juhtimine peab mingisuguse pappide-walitjuse kaudu jündima, mille eesotsas ülempapp seisab. Neid aateid arendati ja laotati

laiali St. Simoni surma järel, ja weel aastal 1830 tegivad mõned tema õpilastest nurjaläinud katse st.-simonistlise ühiskonna asutamiseks, mis elama pidi nagu suur perekond. Ettevõtte langes kokku juba aastal 1832.

Palju selgem oma ettepanekutes on Fourier (1772—1837), kuigi ka tema müstilikkude unistuste poole kaldub. Tema nõuab, et kasud peaaoma, käsitöö ja „wõimise“, s. o. teaduslise hariduse wahel ära jaotataks. Ta kujutab ühiskonda kogukondadesse (kommunadesse) jaotatuna, millede liikmed „falanksidesse“ ühisele tööle ja „falansteridesse“ ühisele elamisele kogunewad. Falanksid oleksiwad osaühisused, kes maa oma kätte peaksiwad wõtma ja seda kõigi nende abinõudega harima, mis teadus on muretsenud. Falanksi seespool peab isikul kõige täielikum wabadus olema tööd walides, nii et seda lauldes ja huwitusega wõidakse teha, ja igaüks peab 20—30 eritööd ära õppima, et hõlpsaste ühe töö pealt teise peale üle minna. Mõttekujutuses ehk ta oma falansteri igasuguse wõimaliku toredusega; töötubadesse tuleb käimajõud ühisest aurumasinast ja töölisti waimustab suurewiisiline wõistluselõimu. Erifalanksid käiwad ühise hierarhilise walitsuse alla, mis juure maailma-riigi liikmeks on.

Ka see õpetus on tegelikkudele katsetele põhjust andnud, iseäranis jama-aegse Inglise kommunistlase Oweni (1771—1858) mõjul. Nagu Fourier ja St. Simon, tahtis temagi rahulisel teel ühiskonda uuendada; tema uskumus kindlaste, et ühiskonda põhjalikult wõib parandada, kui inimestele parem kaswatus antakse. Tema ettepanekute mõte oli see, et palju wabaid ühistegewuslisi ühiskondasid asutataks. Suur hulk seesuguste kommunistlike ühiskondade asutamise katseid on tehtud Ameerikas, osalt Fourier', osalt Oweni poolehoidjate, osalt mitmesuguste usufeltside eestwõttel. Need katsed on jägedaste õige pea nurja läinud; siis, kui nad pikemat aega on elanud, on neid mõnesugune usuline aade elustanud (näit. Shakerite ühiskond). Tuntakse palju seesuguseid ühiskondasid ja mitu tuhat inimest on neist osa wõtnud; tawalisteste tulewad nad peagi jälle kodanlike ühiskonna juurde tagasi, kuid mõnikord on nad imestamisewäärilise wastupidawuse ja usuga oma asja sisse ühe nurjaläinud katse juurest teise juurde läinud. Ka Oweni 1832. a. tehtud tööbörse asutamise katse läks nurja. Sinna toodi toodeid ja saadi nende wastu „labour notes“ toodete peale tarwitatud töö järel; nede „töwõedelitega“ wõidi siis börselt muid toodeid osta. Börse ujutati lõpuks üle päris kõlbmata toodetega.

Inglise sotsialistlastest tuleb Oweni kõrwal nimetada *William Thompsoni* (1785—1833), kes omapärane mõtleja oli ja kelle õpetusi hilisemate sotsialistlike kirjanduskirjutajate juures võib leida. Tema mõtted lähewad Oweniga ühiskonna üksik-ajalise korraldamise plaanide poolest ühte, ilma et ta siiski kõige selle kohta selgemine oma arwamist awaldaks. Niisama nagu *Ricardo*, tunnistab ta töö igasuguse wäärtuse aluseks ja tuleb sellele lõpuotsusele, et töömees oma töö eest palju suuremat taju peaks saama, sest töömees saab nüüd, nagu ta wäitab, ainult sedawõrt, kui palju tal hädaste elu-ülespidamiseks tarwis läheb. See on sama õpetus, mida *Lassalle* hiljemalt *Saksamaal* raudse palgaseaduse nime all esitas. Kapitalist peab küll masinate kulumise, ehituste tarwitamise jne. eest taju saama, kuid temal peab siiski ainult kõige parema palgaga tööliste seisukord olema, kuna ta nüüd selle asemel wahetööwilja ja äraelamise-minimumi wahel (surplus value) omale wõtab. Sellestama õpetuse leiame jällegi *Karl Marxi* lisamääratuse-õpetuses (*Mehrwert*).

Saksa sotsialistlastest tulewad nimetada *Rodbertus*, *Mary* ja *Lassalle*. *Esimene* (1805—75) oli tasane põllumees, kes poliitikalifest elust suurt oja ei wõtnud. Oma plaanide lõpuliitu täidesaatmise jaoks ei pidanud ta ühiskonda weel küllalt küpsaks; kõige pealt pidi ajalooline eraomanduse-mõiste wahetööwilja ära kaduma, enne kui eraomandus, wast ehk 500 aasta pärast, ühiskonduseks wõis muutuda. Tema õpetuse järele võib tööline ka sel korral, kui töowiljakus kasvab, ainult oma hädalisi tarwidusi täita, kuna pea-oma ja maaomaniku-osa selle asemel alataja kasvab. Sellepärast tuleks tarwitusele wõtta „normal-tööpäew“ (wrdl. eespool), mille järele toodete ja tööde hinnad ära tuleksiwad määrata; tööliste ainult töowiljakuse edenemisest osa tagatades peab walitsus neid määrasid alataja rewiderima. Peale selle pani ta põllupidamise-häda kõrwaletõrjumiseks plaani ette, millel sotsialismusega juuremat ühtlust polnud. Selle plaani järele ei tule maa-omandust määramisewabaks pea-omaks pidada, waid protsenti kandwaks wäärtuseks; need, kes maad päriwad, ei saa pea-oma, waid protsendisaamise õiguse, niisama nagu hüpoteekide omanikud ja kohastjad. Laenuandjatele kindlustuseks tuleb aastaprotsendi-paberid anda, millede eest kõik maa põllupidajad solidarselt wastutawad, sel kombel, et maaomanikud määratud kitsendustega oma aastaprotsendi-sissetulekud wõiwad pandiks panna.

Palju enam mõju on olnud Lasjalle'l (1825—64) ja Karl Marx'il (1818—83), kelledest esimene tugewaste kõige rahwuslike eest wälja astus, kuna järgmisel tugew ülemaailmaline jumi oli, nii et neist paljudel põhjustel ägedad wastased pidiwad saama. Lasjalle plaanitses, niisama nagu L. Blanc, ühiskonna tööd wabade walmistuse-ühisuste kaudu korraldada, mida riit abirahadega pidi toetama. Tema arwates oliwad need paranduse-abinõudeks, millede kaudu tööline iseene töö-andjaks wõis jaada. Oma elu lõpupoolel tegi ta suurt kihutusetööd: aastal 1863 ajutati „Der allgemeine Deutsche Arbeiterverein (Saksa üleüldine tööliste-ühisus), mis kiireste kaswas, Marxi ägedast wastutöötamisest hoolimata, kes Lasjalle mõõdukamate ettepanekutega rahule ei wõinud jääda; kui aga Lasjalle aastal 1864 kahewõitlusel surma jai, jai Marxi mõju wähe-haawal ainuwaltisewaks ja sotsialdemokratiline arenemise-ajalugu keskeneb nüüd aastate jookkul tema nime ümber.

Ühistöös oma sõbra Fr. Engels'iga (1820—95) walmistas Marx kuulsa kommunistlike Manifesti, mis näarifuul 1848 awaldati ja milles tema tähtsamaid mõtteid ühiskondlistest oludest esitatakse. Hiljemine awaldas ta oma töö „Das Kapital“ (esimene osa ilmus 1867, teine ja kolmas osa wast peale tema surma aastal 1885 ja 1894), mis sotsialistlike kirjanduse üks peatöödest on. Marx wõtab aluseks, et ühiskonna edenemine kõigil aegadel paratamatuse sundusel sünnib, et walmistuse-wahekorrad kõigile ühiskondlistele nähtustele lõpuliiku jeletuse annawad ja et kõik waimlijed nähtused ainult wälise maailma wastupeegeldused on. Seda õpetust nimelt tuntaksegi materialistlike ajaloo-waate nime all. Ühiskonna arenemine tüürib tema arusaamise järele kiireste suurtoöstuse poole; ärilised ettevõtted keskenevad itka enam, kuni walmistus lõpuks mõnede üksikute kätte on kogutud; siis sünnib täitsa loomulikult rewolutsion, millega kõik walmistuse-abinõud mõne filmapilgu jookkul sunduslike ärawõtmise (ekspropriatsiooni) teel ühiskonna omanduseks tehtakse. On küll palju tõendusit olemas, et Marx ja Engels wähe-haawal oma ilmawaadet ühiskonna arenemisejeaduste kohta muutiwad, aga nad on paigal püsinud oma õpetuse juures ärilise tegewuse keskeneemisest, mis, nagu eespool esitatust selgub, paljudes kohtades tõelise eluga kokku käib. Marx waitab, et praegune ühiskond alatafa selle kaudu üleliigseid elanikka walmistab, et töömehed masinaid walmistawad, mis nende eneste töö tarbetaks teewad. Selle kaudu sünnib tööstuse tagawara- (reserwi-) wägi, selle üle pea-oma

walitseb ning kes tööpalkasid mõistluse teel maha jurub. Selle tõttu et suurtööstus enam valmistab kui elanikud ära võivad, tarvitada, sünnivad paratamata kitsikused ning nende kaudu sündinud seisakute ajal on viletsus endisest suurem.

Tööpalga kohta seab Mary kokku eespool nimetatud õpetuse liisawäärtusest. Rõõgi toodete väärtus ripub tööst, mille vahetuseväärtuse see töö-aeg ära määrab, mille jooksul niipalju toodeid võib valmistada, et töäjõud korras püsib. Pea-oma omanik ei osta mitte üksnes seda osa tööjõust, vaid ostab selle kõige rääiga, ning töö-aega üle selle määratud piiri pikendamisel sünnib liisawäärtus, mis tema kasuks langeb. Kui näit. teatavat puuwillariide-määra 10 rubla maksvast puuwilla-määrast võib valmistada ja tööriistade fulumine ehk 2 rubla maksab, siis vastavad ehk need 12 rubla 24 töötundi (2 tööpäeva). See pea-oma-osa on osa sellest pea-omast, mida Mary püstitaks nimetab (ehitused, tööriistad, toored ja abi-ained). Kui tööline läbis-tikku 6 tundi ära tarvitab, et seda teatavat puuwilla-määra lõngaks teha, ja 3 rubla päewapalka saab, siis on sinna seega 15 rubla mahutatud ja töömehel on veel järel 6 tundi liisawäärtuse valmistamiseks. Kapitalist võib siis väärtusi teise 15 rubla eest valmistada, ühtekokku 30 rubla eest, millest 24 rubla püsi-wat (konstant) pea-oma, 3 r. tööpalka („variable“, ja 3 r. liisawäärtust. Liisawäärtuse ja tööpalka wahetorda nimetab Mary liisawäärtuse wõrrendi-aruks (käesolewal juhtumisel siis 1), kuna ta selle ajentel kasu wõrrendi-aru all liisawäärtuse ja kogutud pea-oma wahetorda mõtleb.

See õpetus ei ole sotsialismuse poolehoidjatele nii tähtis, kui õpetus ajaloolisest materialismusest, ning lõpuks ei tõendagi ta muud, kui mida õigesti võib tunnistada, et valmistusest saadaw kasu tööliste ja töö-andja wahel ära jaotatakse. Toodud näituses on pea-oma mahutus 30 rbl., millest 24 toorete ainete ja masinate fulumiseks läheb; ülejääk 6 rbl. jaotatakse ära ühetasa mõlema osalise wahel. Aga oma õpetust pikemale wälja arendada katsudes on Mary umbisõlme juurde jõudnud. Tema waitab nimelt, et liisawäärtuse wõrrendi-aru selgeks näituseks on, misjuгуsel määral töö-andja töölist rufub. Muidu on samasugustes oludes liisawäärtus „muutuwa“ pea-omaga wõrrendline. Mary tunnistab küll õigesti, et see tõelise eluga kokku ei käi, sest keegi ei oleks wäiksema „kasu wõrrendi-aruuga“ rahul, kui äri palju

püüwat pea-oma nõuaks, ja ta püüab jeda wastolu jelles ojas „Kapitalist,“ mis peale tema surma ilmus, uue mõiste „keskmise kasu wõrrendi=arwu“ esitamisega parandada, kuna wabas wõistluses tasandus sünnib, mille tõttu lisawäärtuse suurus mitte alati see määratud pole, waid ainult läbistifikune, keskmise. Selle kaudu on Marx nähtawaste oma algupäralisest põhjendusest tagasi astunud ning üleüldise majandusteaduse=õpetuse juurde tagasi läinud. Praeguste sotsialistlike kirjanduste seas ongi palju neid, kes jellest aupaisustest hoolimata, mis Marxi õpetusi ümbritseb, kalduwad on jeda oja neist kõrwale jätma.

Määratu juure fihutuslike tähtsuse wõitis Londonis 1864 asutatud Internationale selts, milles mitu mitmesugust woolu oli ja mille eeskawa alguses weidi tume oli, kuid wähe=haawal ifka järjumaks muutus. Aastal 1866 oldi rahul 8-tunnilise tööpäewa nõudmisega, aastal 1867 nõuti liikumise=abinõude walitsuse kätte wõtmist, aastal 1868 nõuti, et riik kõik maa oma kätte pidi wõtma, ja järgmisel aastal nõuti jeda weel järjumalt. Marx oli selle seltsi hing. Mõnda aastat wäldanud õitseaja järel hakkas ühijus fiiski lagunema. 1870. a. wali Saksa=Prantsuse sõda tegi rahwuslised wastolud terawamaks, Pariisi kommunistiline mäss, mida Internationale ülistas, awas paljude filmad; Inglise ameti=ühijused astusiwad tagasi, kuna teiselt poolt Romani anarhistlased seltsi oma fihutuse= tööriistaks tarwitasiwad, ägedaste Marxi poolehoidjate wastu wõideldes. Mõni aeg kestnud hingeldamise järele otsustati 1876 selts wormilikult ära lõpetada.

See kõik ei nõrgendanud fiiski sotsialismuse laialilagunemist ja Marx wõitis iseäranis Sakssamaal tööliste seas piirita mõju. Asutati Saksa tööliste=ühijuste liit, ja aastal 1869 kuulutas tema erakond ennast sotsialdemokraatlikeks tööliste=erakonnaks. Eeskawa finnitati Eisenachis, kus erakond ennast Internationalega ühiseks tunnistas; seal kuulutati lõpufihiks seesugune sotsialistiline riik, kus tööline Marxi õpetuse järel oma töö eest täielist kasu saaks; kongress ei usaldanud fiiski jeda korda selgemalt ära määrama hakata. Samal ajal kiideti heaks käesolewa filmapilgu politikanõudeid filmas pidades, terve rida nõudmisi, nagu normal=tööpäew, astmeliselt juurenem sissetuleku= ja parandusemaks, ja Lasfalle poolehoidjate kogumiseks ka walitsuse abiraha walmistuse=ühijustele — „demokratilistematele tagatistele“, „nagu“ öeldi. Weel nõuti ühifst walimise=eadust, seisuste=õiguste ärataotamist, maksjuta

õpetust, maksuta kohtuid, täielikku trüki- ja ühijustewabadust ning kiriku ja riigi lahutamist. Selle vastu wakis eeskawa töötõrkumiste ja ameti-ühijuste kohta, milledeesse Lasjalle ei uskunud.

On tähelnemise-wäärt, et nimelt wiimased järgmistel aastatel kõige mõjuwamateks saiwad, ja igal pool sündis rohkel arwul ameti-ühijusi, millede korraldus suurt jõudu riigipäewa walimistel näitas, hoolimata Lasjalle ja Marxi poolehoidjate wahelistest ägedatest wõitlustest, mis õieti töölisti koost laiali ajasiwad. Sellele järgnew walitjuse wõitluspolitika mõjus suureste kaasa nende mõlema woolu ühtesulamiseks, nii et töölisteliikumine alataja järsumaks muutus. See tuli ilmsiks Gothas aastal 1875 heaks kiidetud eeskawas. Kongress nõudis, et kõik maa ja pea-oma ühiskonna ühisomanduseks pidi saama. Pidi sisse seatama üleüldisestajalik töökaasu jaotus; kõiki muid erakondasid nimetati tööliste-erakonnaga wõrreldes tagurlijeks salgaks. Lasjalle eeskawa tarwitati ainult ajutise abinõuna; walmistajate-ühijused teewad ühiskondlike küsimuse lõpuliku otsustamise võimalikuks; teistest küljest paneb kongress suurt rõhku positiwliste tööliste-kaitsejeaduste peale.

Hiljemine tuli Saksa sotsialdemokratlastele raske aeg. Peale selle kui Saksa keisri vastu kaks tapmiskatset toime oli pandud, awaldati 1878 „erakorraline jeadus“, mis erakonna käd finni sidus ja mõnelks ajaks selle tegewust näis murdawat. Sotsialist-lased leidsiwad süiski abinõusid; nad kogunesiwad pealt-näha ilmsüüta seltstidesse, nagu lauluseltstidesse, tubakaseltstidesse jne., ja töiwad salaja Schweizist kihutuselirjandust wõi trükkisiwad seda ise salatrükikodades. Kui wiimaks 1881 ameti-ühijusline tegewus lubatuks tunnistati, saiwad sotsialist-lased neis kõige parema ühinemisepaiga ja selle järel ongi erakond määratumalt kaswanud. Aastal 1891 wõeti Erfurtis uus eeskawa vastu, milles Lasjalle õpetustest täieliselt tagasi astuti, jällegi aga tulewikutorra kohta selgemat awaldust tegemata. Ühel hoobil anti juhtidele endisest juuremad wolitused. Üleüldiselt on erakond ikka realistliksemaks muutunud; selle asemel et enne pilkawalt ühiskondlik-politikalised uuendused tagasi tõrjuti, tunnistatakse nüüd seesuguste töölisteseaduste tähtsust ikka enam ja peetakse seda sotsialistlike riigi ette-walmistuseks.

Selle wastuwoolu edustajaks on kõige pealt Bernstein,

kuna kõige pealt *Rautsky* selle asemel wanemat woolu edus-
tab. *Bernstein* sihhib oma armustusi kõigi *Marxi* õpetuste wastu,
mitte ainult ajalooliku materialismuse, waid ka tema wäärtuse-
õpetuse wastu. *Kitsikuste*-õpetuse wastu seab ta praeguse aja
fartelliliikumise, mis kitsikusi nõrgendawalt mõjub, ja püüab tõen-
dada, et äride tugew keskendamine iga kord mitte keffseisuse
härwinemist kaasa pole toonud. Niik ei jaksaks praegu kudagi
tööstuse=abinõusid oma kätte wõtta.

Kuigi jee juureste kaswaw sotsialdemokratline erakond *Saksamaal*
filmapaiwalt „*rewisionistlike*“ mõju all on, ei tähenda see
siiski, et erakond koost laguneks, sest kuigi tema politika ifka enam
näit. katedersotsialistlaste eeskawale läheneb, tundub ta siiski ije-
seisaw erakond olewat, „*party ouvrier*“, nagu teda *Inglismaal*
nimetatakse.

Skandinaavia s on arenemine. *Saksamaa* oludega lähe-
dases ühenduses seisnud. Iseäraniis *Daanimaal* on sotsialismuse
wõimjalt edenenud ja erakonna mõju on õige tuntawaks saanud.
Kihutust algasiwad aastal 1871 *Pio* ja *Geleff*, kuid mitme-
suguste mäsJuliste meeLeawalduste järel 1872 pandi *Daani*
Internationale=osakond kinni ja juhid mõisteti wangihooesje.
Wast 80=datel aastatel sai erakond nende sündmuste järel jälle
jõudu, pea=asjalikult ameti=ühijuste abil. Peale mitmesugusid
politikalisi uuendusi, nagu ühe koja sistem, riigi ja kiriku lahutus,
nõuab erakond ka wah=astmelisi uuendusi, m. j. astmeliselt suu-
renewat sisjetuleku=maksu ja pärandusemaksu, liikumise=abinõude
wõtmist riigi kätte, fideikomisside ärakaotamist, ühistegewuse toe-
tamist põllupidamises, maksuta arstiabi, kahetsatunnilist tööpäewa,
kogukondliste töölisteforterite ehitamist, tööliste forterite järel-
waatust tööliste eneste walitud isikute poolt jne.

Prantsusmaal kaswaw *Napoleon III* ajal wiha jõuka-
mate kihhide wastu. 1870.—71. a. sõja järel läks *Parisis* paastukuul
1871 äge mäs lahti ja kommuna lipp pandi lehwima. Wast weriste
wõitluste=järele sumbutati mäs lehekuul 1871, enne kui kommuna juhid
jõudsiwad oma tõelikku sotsialistlist eeskawa täita, mis ehk õige
raske oleks olnudki, kuna põhjalikud lahkuminekud nende seas
awalikuks tuliwad. Peale selle kui mäs maha suruti, ei tohtinud
sotsialistlased mitme aasta jooksul pead tõsta. Wast aastal 1876
sai liikumine uut hoogu. *Prantsusmaal* on siiamani mitu sotsia-
listlist woolu, kuna näit. osa sotsialistlasti, et põllupidajaid oma
poole wõita, maa omanduse=õiguses järelandlik on. *Belgias*

on jotsialistline erakond õige tugew; jeal toetab jeda ühistegewuse tugew arenemine (iseäranis tarwitajate-ühisuste näol).

Weidi teistjugusteks on olud Inglismaal ja Põhja-Amerikas kujunenud. Sealgi on küll jotsialistlisti kihustuft olemas, millel palju poolehoidjaid, iseäranis wäljamaalt tulnud tööliste seas, ja ameti-ühisusedki waatawad nüüd suurema usaldusega kui enne jotsialistliste õpetuste peale, aga Englise tööline on üleüldiselt liig mõistlik ja realistline, et lähemast lõpuhiiht kaugemale waadata. Peale selle on suur osa radikaalseid kalduwusi Henry George eeskawa (wrdl. eesv.) eest wõitlema hakanud. 1894 tegiwad ameti-ühisused küll otsuseks, et riik walmistuse-abinõud oma kätte peab wõtma, aga kaks aastat hiljem tehti Edinburis palju mõõdukam otsus; nüüd kõneldatakse weel ainult maa natsjonaliserimisest, riigi-raudteedest ja weewärfide ning walgustuse kogufondade kätte wõtmisest. Nimetada tuleb The Fabian Society't, mis jotsialismuse teaduslise uurimise kallal töötab ja mille liikmetest Sydney ja Beatrice Webb iseäranis wälja paistawad. Independent labour party juhiks on Keir Hardie. See on käre politikaline erakond, mille poolehoidjateks pea-asjalikult ameti-ühisuste ja ühistegewuse-ajutuste liikmed. Määratu wõimsale seisukorrale on tööliised Uuel Meremaal ja Australias jõudnud, mida nende maade seadused mitmetpidi tõendawad; ilma et tööliised seal teorialiste küsimuste harutamise peale suuremat rõhku näiksid panema, näib liikumine siiski tugewaste riigijotsialistlijes sihis edenewat. Teisiti on Amerikas, kus üksmeele-puudus walitseb ja kus töö-andjad tülide korral sagedaste wõitjateks on jäänud, osalt eht iseäraliste ühisfondliste olude mõjul, selle kaudu, et Ida- ja Lõuna-Europasse juuri inimesteparwesid sisse on rännanud, kes wiletsates oludes elawad, kuna sellewastu Englise tõugu ollustel hea wõimalus on olnud põllumeesteks hakata, mispärast nad tugewaks töölistefihiks ei ole ühte liitunud.

Ei ole kerge selle kohta käsitust saada, misjugukses jotsialistline riik ütsik-asjalikult kujuneks. Sotsialistlijed kirjanikud on jelles mõttes üleüldiselt õige ettewaatlikud wõi nende awaldused on määramatad ja üksteisele wastukäiwad. Marxi ajaloo-waate poolehoidjad wõiwad selle küsimuse peale wastata, et neil ei tarwitse jeda uurida, kuna arenemine ise selle ära otsustab. Aluseks on, et kõik walmistuse-abinõud era-omandusest ühisomanduseks muutuwad ja töö awalikult korraldatakse (seega siis riigiwõimu

piirita laiendamise). Toodetest jääb üks osa edasijattuma valmistuse põhjaks, osa jaotatakse kõigi ühiskonna liikmete keskel ära, nagu kawatjetakse, töö-aja pikkuse järel. Kudas üleminek jeesuguse korra juurde sünnib, on tume; võib olla, sünduslike ära võtmise või revolutsiooni kaudu, võib olla (ja see on enamuse käsitus) mõnesuguse tasumaksu kaudu omanikkudele elatisraha näol neile ja nende lastele, neile maitsemise-aineid andes, kuid ei mingisugusid protsendihallikaid. Waewalt mõeldakse kõige tegewuse korraldamist riigivalitsuse kaudu (nagu näit. arsti), aga kawatjetakse siiski, et ühiskonna tululiku tegewust praeguses sühis õige pikalt edasi tuleb jatkata (mis näit. raudteede riigi kätte võtmises awalikuks tuleb). Kaha asemel tulewad tarwitusele tööse delid, mis kaupade saamiseks tagawaradest õigust annawad. Maitsemise-aine te eraomandus pole keelatud, aga selle asemel kõigi valmistuse-abinõude, ning mõnesugusid tarbeaineid (nagu raamatuid, mööblid jne.) võidakse koguni päridagi. Sotsialismuse kõrwal võib era-elu endiselt püsima jääda, niisama ka kõik isiklikud huwid, nagu kiriklik elu, heategewus jne.

Kui küsitakse, kas on jeesugune ühiskonna-kord võimalik, siis on tõe-asi, et praegusel ühiskonna-elul sootuks teine jumi on kui endisel; tugew püüdmine suurte tööstuse-ettewõtete riigi ja kogukonna kätte võtmiseks on selle põhjuseks, ja on wäga võimalik, et sedasama teed weel kaugele edasi võidakse astuda; niisama on wabal ühteliitumisel juur tööpõld ees (tarwitajate-ühisustel, ühispiimatalitustel jne.). Siin on astmeline arwamiste muutus sündinud, nii et palju sellest, mida 50 aasta eest sotsialismuseks oleks peetud, nüüd meie meelet päris loomulik asi on. Nii näit. wõõrastati enne kangeste astmeliselt juurenema sissetuleku-maksu (progressiwilise sissetuleku-maksu) mõtet.

Aga teiselt poolt ei või hõlpsaste ette kujutada, et sotsialismust püsivalt võidakse maksma panna. Meed katsed, mida Ameerika wäikeses kommunistlikes ühiskondades tehtud, on üleüldiselt wähe rõõmustawad olnud, ja laialisemad katsed terwetes riikides ei või wististe ilma suurema rõhumiseta, omawolita, wägiwollata ja rahulolematu seta sündida, mis mõjuksiwad, et kogu ettewõtte pea kofku langeks. Wõiks hõlpsaste tagajärjeks olla, et wäljakannatamata jurwe kõik wabamad waimlikud liikumised wõimataks teeks. Siia tuleb lisaks, et terwel liinil maksma pandud sotsialistline ühiskonna-korraldus õige pikaldane ja wäga kalliks masinawärk oleks.

Kuigi waba wõistlus mõnda puudust sisaldab, peitub temas siiski kõige parem töö-ergutus, mis sotsialistlikes korralduses puuduks. Kui selle vastu väidetakse, et on tõe-asi, et riik palju äri-ettevõtteid võib pidada, iseäranis liikumise-abinõude alal, siis tuleb meelde tuletada, et neis ettevõtetes välised ergutsed ei puudu, kuna neid wabalt töötavad inimesed tarvitavad, kes neid armustavad, kui nende korraspidamine rahuloldaw pole. Kõrguni teistjugune oleks asjalugu, kui need ettevõtted rattaks suurel riiklikes masinawärgis oleksiwad, millest waba wõistlus täiesti eemale oleks tõrjutud ja armustus raskemine sõnade kaudu väljapääsmise-teeid võiks leida.

Mis jällegi sellesse tulewikupildisse puutub, mis Marx ühiskonna arenemisest annab, siis tuleb õigeks tunnistada, et uuema aja trustiliikumine samas sihis edasi läheb. Teisiti on lugu tööstuse tagawara-wäega. Et seejugune olemas, on tõe-asi, ja kus ta töötajatega wõistleb, võib ta tööpalkasid suureste alla rõhuda, niisama nagu waba pea-oma kaswamine üleüldise protsendi alanemise põhjusel võib olla. Aga arenemine on selle juure muutuse enesega kaasajoonud, et need kaks wäge, tagawarawägi ja töötaw wägi, waba wõistluse korralduses enam üksteise wastased pole, waid liidulased. Selle kaudu, et töö palj liituwaheliste nõupidamiste kaudu ära määratakse, ei ole tagawarawägi enam wõistlejaks, waid ta saab oma ülespidamise sellest kasust, mida töowägi ühiselt teenib. See on wististe tähtsamaks põhjusel, mis pärast tööpalgad meie päewil teataval määral on tõusnud.

Nagu juba nimetatud, on selles sihis näitawaid märkisid olemas, et sotsialdemokratlastegi pool wähe-haawal on hakatud asjade peale wõistlikumalt waatama ja kõige pealt sotsialistlike põllupidamisega ühendatud raskused õigeks on tunnistatud. Kuigi wõimata on selgusetu ja tumedasse tulewikusse näha, iseäranis seejugausel tõusuajal, nagu olewik, mil aated ja ühiskondlikud olud kõige suuremal määral muutusteseaduste alla on jõudnud, võib siis usaldada wõimalusele lähedaks pidada, et töölistel wähe-haawal teoriatest himu täis saab ja et nad käremeelsema ühiskondlik-politikalise uuendusetööga lepiwad, mille kaudu sotsialdemokratiagi wähe-haawal ajalooft osa hakkab wõtma. Sest ka sotsialdemokratiagi peab muutumiseeaduste all seisma.

Sijukawa:

	Sht.
Geestikeelse wäljaande eesfõnats	3
Daanikeelse wäljaande eesfõna	4
Sissejuhatus	5
Ühiskondline ja majandusline seisuford wanemal ajal	12
Ühiskonna arenemine uuel ajal	27
Üheksateistkümnes aastajada	44
Elanitud	54
Töö wiljakus	65
Wahetus	79
Raha ja laenu-usaldus	95
Pea-oma protsent ja ettevõtja-kasu	118
Tööpalk	136
Taorus ja kahju-hädaoht	150
Sotsialismus ja kommunismus.	161

